9601

Николай Генчев

Българско възраждане

ИЗТОК ЗАПАД

Николай Генчев

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

София, 2010

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Николай Генчев, автор, 2010
© Издателство „Изток-Запад“, 2010

ISBN 978-954-321-761-8

47

Николай
ГЕНЧЕВ

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

ИЗТОК
ЗАПАД

9601

1-0000205814

Съдържание

Глава първа
УВОД В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ 11
Хронологични рамки на възрожденската епоха 11
Същност и съдържание на Българското възраждане 16
Постижения и слабости на българската историография за Възраждането 21
Няколко бележки върху изворите за българската възрожденска история 45
Домашни извори 46
Чужди документи за възрожденската епоха 50

Глава втора
ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА 57
Налагане на турската социална и политическа система в българските земи. Последици от турското завладяване 57
Упадък на Османската империя през XVI–XVIII в. и българското общество 70

Глава трета
НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ 77
Разложение на Османската империя през XVIII в. Опити за реформи 77

Стопански и обществени
предпоставки на възрожденската епоха..... 81

Глава четвърта
ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ И ДВИЖЕНИЯ
ПРЕЗ XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX в. 95

Съпротива срещу турската власт през първата
половина на XVIII в. Нови политически идеи на
българското общество..... 95

Паисий Хилендарски. История славянобългарска .. 97

Политически движения сред
българите през втората половина на XVIII в..... 104

Участие на българите в освободителните движения
на Балканите в началото на XIX в. и в Руско-турската
война от 1806–1812 г. 108

Глава пета
ДУХОВНОТО ПРОБУЖДАНЕ НА
БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XVIII и НАЧАЛОТО НА XIX в..... 115

Българското образование
на границата на две културни епохи..... 115

Българската книжнина през
XVIII и началото на XIX в. 120

Изкуството на Ранното възраждане..... 128

Глава шеста
РАЗВИТИЕ НА БУРЖОАЗНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ
ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПЪРВАТА
ПОЛОВИНА НА XIX в. 133

Преодоляване на размириците и опити за
реформиране на турските държавни институти 133

Аграрна реформа и развитие на земеделието.
Българското село през първата
половина на XIX в..... 137

Градският живот в българските земи.
Промишленост и търговия..... 146

Оформяне на буржоазната социална структура на възрожденска България 157

Глава седма
НОВОБЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА И КУЛТУРА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в. 165

Подтици и начало на движението за новобългарска светска просвета 165

От килията към светско училище 170

Народни взаимни и класни училища през 30–50-те години на XIX в. 173

Промени в културната ориентация до Кримската война 178

Преустройство на книжовния живот през първата половина на XIX в. 187

Българското изкуство през първата половина на XIX в. 203

Глава осма
НАЦИОНАЛНО-ЦЪРКОВНО ДВИЖЕНИЕ ДО КРИМСКАТА ВОЙНА 215

Цариградската патриаршия и българското общество 215

Народно движение за самостоятелна българска църква 219

Цариград – център на национално-църковните борби. Първа програма за национална еманципация 222

Великите сили и българският църковен въпрос през 40–50-те години на XIX в. 225

Глава девета
ВЪОРЪЖЕНИ БОРБИ ПРОТИВ ТУРСКОТО РОБСТВО ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX в. 231

По пътя на самостоятелната въоръжена борба. Велчова завера – 1835 г. 231

Селски въстания в Западна и
Северозападна България през 1835–1841 г. 236
Браилските бунтове през 1841–1843 г. 241
Видинското въстание през 1850 г. 244

Глава десета
КРИМСКАТА ВОЙНА И
БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ 249
Нова фаза на Източния въпрос 249
Политически движения и организации
сред българите по време на войната 253

Глава единадесета
БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО СЛЕД КРИМСКАТА
ВОЙНА 259
Отражение на Кримската война
върху развитието на Османската империя 259
Стопански промени в България
през 50–70-те години на XIX в. 262
Социална структура на
предосвободенска България 268

Глава дванадесета
ЗАВЪРШВАНЕ НА КУЛТУРНОТО
ВЪЗРАЖДАНЕ ПРЕЗ 50–70-те ГОДИНИ НА XIX в. 273
Възход на националната просвета 273
Разцвет на възрожденската литература 281
Научните интереси на
българското възрожденско общество 294
Изкуството на зрялото Възраждане 302

Глава тринадесета
ВСЕНАРОДНО ДВИЖЕНИЕ ЗА
ЦЪРКОВНАНЕЗАВИСИМОСТ ПРЕЗ 50–70-те ГОДИНИ
НА XIX в. 311
Нова програма на
национално-църковното движение 311

Отхвърляне на духовната
власт на Цариградската патриаршия 314
Българският църковен
въпрос в политиката на Великите сили 316
Учредяване на Българската екзархия 323

Глава четиринадесета
ФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ 327
Няколко предварителни думи..... 327
Българската народност
в навечерието на Възраждането..... 329
Материална и социална основа
на българската национална общност 333
Културният процес и образуването на нацията 336
Културно-психичният стереотип
на възрожденския българин 339
Демографски потенциал, етнически и географски
граници на българската възрожденска нация..... 345

Глава петнадесета
ПОЛИТИЧЕСКИ БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ НА
БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 50-60-те ГОДИНИ НА XIX в. 349
Преход към организирано националноосвободително
движение. Г. С. Раковски..... 349
Политически групировки сред
емиграцията през 60-те години 358
Четничеството през 60-те години на XIX в. 370

Глава шестнадесета
ПОДЕМ НА НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННОТО
ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ 70-те ГОДИНИ НА XIX в..... 377
Създаване на БРЦК в Букурещ.
Л. Каравелов – жизнен път и идейна еволюция..... 377

Вътрешна революционна организация. БРЦК (привременно правителство) в България. В. Левски – идеолог, стратег и организатор на националната революция 383
Обединително събрание на БРЦК през 1872 г. Подем в революционното движение 388
Криза в политическата организация 1873–1874 г. . . 395
Курс към ново въстание. Хр. Ботев – идеология и революционна дейност.... 399

Глава седемнадесета
АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 407
Подготовка на Априлското въстание 407
В пламъците на революцията 412
Априлското въстание в историческата съдба на българската нация..... 419

Глава осемнадесета
ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ 431
Българският въпрос и европейската общност. Цариградска конференция 431
Освободителни тежнения сред българското общество 1876–1877 г. 437
Руско-турска война 1877–1878 г...... 440
Националноосвободителното движение на българите по време на войната 443
От Сан Стефано до Берлин. Резултати от Руско-турската война през 1877–1878 г...... 446

БИБЛИОГРАФИЯ..... 451

ГЛАВА ПЪРВА
УВОД В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

ХРОНОЛОГИЧНИ РАМКИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

За се определи мястото на една епоха в хронологията на националната или световната история е трудно. То е свързано с научната и методологическата зрелост на историографията, с нейните фактологически постижения, с това, доколко е схванато общото съдържание на дадената епоха, доколко са разкрити нейните корени в миналото, доколко е разбрана историческата ѝ проекция. Във всеки случай определянето на хронологичните рамки трябва винаги да бъде условно, ако не съществуват резки обществени обрати, които да маркират точни граници.

Тези трудности са предизвикали различни мнения относно началната граница на Българското възраждане. Някои от първите дейци на самата епоха (В. Априлов, Г. Раковски) поставят началото към 30-те години на XIX в., позовавайки се на реформите в Турция и на видимите, излезли вече на повърхността възрожденски явления и процеси. Малко по-късно след тях М. Дринов в статията си „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“ (1871) отнесе начал-

ната граница близо един век назад, свързвайки я с появата на „История славяноболгарская" на Паисий Хилендарски. Идеята на М. Дринов, основаваща се на схващането, че великата личност може да предизвика нова епоха в историята, се оказа много жилава и трайна поради закъснялото развитие на българското обществознание. Въпреки нейните частични изменения тя господства повече от сто години в нашата историография.

Пръв опит да постави под съмнение идеята на Дринов прави Ив. Шишманов, който посочи, че една личност, колкото и велика да е тя, не би могла като „един вид Мойсей, който с чародейния си жезъл направи да потече животворната национална струя от мъртвата скала", да предизвика живителните сокове на една нова цивилизация. Но Ив. Шишманов не отива по-нататък и фактически остава в рамките, определени от неговия предходник.

През 30-те години на XX в., когато върху епохата на Българското възраждане започва да се мисли по-мащабно, някои автори, като Хр. Гандев, започват да търсят началната граница на Възраждането към края на XVI и началото на XVII в., свързвайки я с процесите на разложение на турската империя и с първите промени в българското общество, започнали по това време. Този опит да се наложи общоевропейската периодизация не беше достатъчно обоснован и не можа да промени вкорененото вече схващане.

В развитието на историографията след Втората световна война идеята на Дринов отново беше поставена под съмнение. Историците марксисти подобно на Ив. Шишманов посочиха, че началото на възрожденската епоха трябва да се свърже не с появата на една или друга личност, а с дълбоките изменения в стопанските, социалните и културно-политическите отношения, които дават ясни индикации за качествено нови исторически процеси. Но тази вярна постановка не беше защитена докрай, когато трябваше конкретно да се реши въпросът за началната граница на Българското възраждане. Стигна се само до едно фразеологично уточнение. Вместо да се сочи, че Възраждането започва с Паисий, се наложи фразата, че то започва през втората половина на XVIII в., но Паисий пак беше

определен като негов „родоначалник". Тази нова постановка също не може да изтърпи аргументите на една научна критика. Преди всичко поради това, че процесите, които се налагат в основата на новата епоха (стопански, социални, политически и културни), не започват през втората половина на XVIII в., а в еднаква сила, ако не и по-ярко се появяват още през неговата първа половина. Дори нещо повече: тези процеси през последните десетилетия на XVIII в. се забавят значително поради сепаратистичните размирици и зачестилите руско-турски войни. Нищо съществено не отличава историческия процес от първата и втората половина, за да могат да се отделят и прехвърлят към две различни епохи. Тук се проявява механичен подход към сложните социални явления и тяхната историческа еволюция. Ако можем да намерим някаква разлика, тя се състои само в появата на Паисий, който сам като историк и мислител съзрява далеч преди 1762 г.

Следователно, ако реално потърсим началната граница на Българското възраждане, трябва да отидем или по-назад, или по-напред, но най-неудачно би било, ако спрем точно на втората половина на XVIII в. Както ще стане ясно от цялото изложение, долната граница, при това пак условно, би могла да бъде отнесена към началото на XVIII в., време, когато се проявява отчетливо цялата съвкупност от исторически явления и процеси, достатъчни по своята качествено нова социална същност да обозначат един нов период в българската история, различен от предходния.

Определянето на горната граница на възрожденската епоха е сравнително по-лесно, тъй като тя се обозначава от едно събитие, което има силата на обществен преврат. И по този въпрос обаче в историографията има различни мнения. Някои историци от старата школа (Ив. Шишманов, Б. Пенев, М. Арнаудов, П. Ников) смятаха, че Българското възраждане завършва през 60-те години на XIX в., когато процесът на духовното обособяване на българската нация стига своя финал. Тяхното определение е продиктувано от разбирането, че Възраждането е преди всичко културно-духовен процес. В съвременната историография това схващане вече е надмогнато. В съдържанието на Ренесанса се включват не само кул-

турно-духовните, но и стопанско-материалните, и политическите процеси. Тази нова постановка логически отнася горната граница към освобождението на България през 1878 г. Но и това положение се нуждае от уточняване в смисъл, че Възраждането завършва през 1878 г. само за земите, които бяха освободени от турска власт. Възрожденските процеси (стопански, социални, а особено и специално националните, политическите и културно-духовните) продължават да се развиват или доразвиват в една или друга степен в онези български земи (Македония, Източна и Егейска Тракия, Северна Добруджа и Западните покрайнини), които останаха под чужда власт. И ако трябва да се напише една цялостна история на Българското възраждане, би трябвало да се разгледа историята на българите извън България, чак до края на Първата световна война. Но тъй като след 1878 г. историческата съдба на македонците, тракийците, добруджанците и на българите от западните предели е най-тясно преплетена с развитието на българската държава, еволюцията на националната история от края на XIX и началото на XX в. би следвало да се третира отделно.

И така, хронологичните граници на Българското възраждане обемат XVIII и XIX в. до освобождението на България от турска власт през 1878 г.

Каква вътрешна периодизация би могла да се направи на тази епоха? И по този въпрос са изказвани различни мнения, предлагани са различни схеми. Няма да се спираме на тях, тъй като те са свързани със старото определение на общите граници на Възраждането. В подхода към вътрешната периодизация е необходимо да се посочи, че тя също би трябвало да бъде съвсем условна, да се базира на реални изменения в историческата еволюция, да се свързва със събития, които качествено обогатяват историческия процес.

Първият период на Българското възраждане обхваща XVIII и началото на XIX в. Условно той би могъл да се нарече Ранно възраждане. Характеризира се с ускореното разложение на турската стопанска и военнополитическа система, с превръщането на Турция от велика сила във второстепенна

държава, с разширяването на стоково-паричните и със зараждането на капиталистически отношения в общотурската и българската икономика, с появата на нови обществени сили, и преди всичко на националната буржоазия. През този период се ражда буржоазната идеология, националната идея в българската история, начева процесът на културно-духовното съзряване на българското общество. В духа на породилата се през робството общобалканска солидарност българите участват в освободителното движение на другите балкански народи, правят първи, макар и не самостоятелни опити за политическото и военното уреждане на българския въпрос.

Вторият период на Българското възраждане съвпада с времето на реформите в Турция – 20–50-те години на XIX в. до Кримската война. През този период възрожденските процеси се задълбочават и стигат в някои отношения до степента на пълна зрелост. Преди всичко се утвърждават буржоазните стопански отношения, оформя се българската буржоазия и социалната структура на едно слаборазвито буржоазно общество. Започват две могъщи национални движения – за новобългарска просвета и за църковна независимост. Ускорено се осъществява процесът на формирането на българската нация. Предприемат се първите самостоятелни опити за въоръжено решаване на българския въпрос.

Третият период започва след Кримската война и завършва с освобождаването на България през 1878 г. Този период съвпада с финалната фаза на Българското възраждане. Стопанското и социалното развитие на българското общество влиза в остро противоречие със съществуващите абсолютични порядки в Турция. Буржоазно-либералните реформи пропадат. Българското общество решително се разграничава от вековния поробител. В условията на пълното разложение на Турция и на острите международни конфликти, предизвикани от така наречения Източен въпрос, се проявява едно могъщо национално движение. Завършва процесът на културното възраждане и на духовното обособяване на българската нация. През 1870 г. тя получава официално международно признание. Това е период на организирано националнореволюционно-освободително движение. Освобождението на

България през 1878 г. увенчава с частичен успех усилията на българското общество за национално-държавно обособяване, отново извежда българите на европейската политическа сцена.

СЪЩНОСТ И СЪДЪРЖАНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

В така очертаните хронологични рамки в българската история се извършва преходът от Средновековието към буржоазната епоха, настъпват радикални исторически промени в живота на българите, които ги извеждат от хаоса на азиатското средновековие и ги приобщават към буржоазния свят. В такъв смисъл възрожденската епоха съвпада с началото на новата българска история.

Историческите явления и процеси през XVII–XIX в., като се отчете цялата сложност на социалната еволюция, могат условно да се групират в пет дяла.

На първо място, това са промените в материално-икономическите отношения. Развиващите се стопански процеси ликвидират военно-ленната аграрна система и средновековните азиатски икономически форми в градското стопанство, дават път на буржоазните стоково-парични и капиталистически отношения.

Вторият дял групира промените и явленията в социалната област. Като последица от стопанското развитие през XVIII–XIX в. в основни линии се създава и утвърждава структурата на слаборазвитото буржоазно общество в България. Формира се буржоазната класа. България се превръща в страна на дребностокови производители – селяни и занаятчии. Тя създава своята национална интелигенция.

Третият дял обема промените в културно-духовната област. Те намират най-ярък израз в едно могъщо движение за новобългарска светска просвета. Поставят се основите на но-

вата българска култура. Наред с това духовното възраждане се проявява в продължителна борба срещу гръцката църковна власт, за национална еманципация.

Главният резултат от развитието на стопанските, обществените и културните процеси се изразява във формирането на българската нация. На базата на българската народност, населявала през Средновековието и през турското робство трите класически провинции – Мизия, Тракия и Македония, се създава българската национална общност, споена от новобългарския език и култура, възродила своите културно-исторически ценности, приела и преработила през своя народностен дух постиженията на буржоазната епоха.

В съдържанието на възрожденската епоха се включват също така и продължителните борби за политическо освобождение. Плод от проявените закономерности, политическите борби са вдъхновени от идеите на буржоазната освободителна революция.

Основното съдържание на Българското възраждане се изразява в историческия преход от Средновековието към буржоазния свят, в развитието и утвърждаването на буржоазните икономически и социални отношения, в създаването на самобитната национална култура, във формирането на българската нация, в продължителните борби за освобождение от чуждата власт, за възстановяване на българската държава. Българското възраждане е своеобразен синтез от културно-духовните и политико-идеологическите постижения на буржоазната епоха. В този синтез се реализират националноосвободителната и буржоазнодемократичната революция.

Българското възраждане е част от общия европейски процес, осъществил прехода от Средновековието към буржоазния свят. Като част от този процес, то е негово закъсняло проявление.

Известно е от общата история, че Европа, и преди всичко Западна Европа, става люлка на буржоазната цивилизация, новият център в световноисторическата еволюция, след като Изтокът, средноморската антична цивилизация, Византия и арабският свят бяха маркирали в миналото по-първите стъпала в развитието на човешкото общество.

Еволюцията на европейската буржоазна цивилизация преминава през три степени в своето развитие.

Първата степен е Ренесансът – XV–XVI в., когато най-напред в Италия и Франция, а след това и в другите европейски страни става възраждане на античната култура, съчетано с духовното обновление на средновековните европейски културни стандарти. Ренесансът в широк, съвременен смисъл на думата е революция в материалния живот, в техниката и в социалните отношения. Корабоплаването, навигацията, компасът, откриването на барута и последвалите ги велики географски открития полагат основите на първата космополитична цивилизация в човешката история. Изгражда се икономическата база на буржоазното общество – индустрия, модерно земеделие, градски живот, световна съобщителна мрежа, търговия, финансова система. На тази основа се оформя буржоазната социална структура. Триумфират идеите на хуманизма, на новата философия и наука, които слагат кръст на средновековните свещени и непоклатими истини. Тази велика епоха ражда едни от най-големите умове на света, които със своите научни и духовни постижения стават законодатели на новото общество.

Втората степен е епохата на просвещението през XVIII в., когато се утвърждават буржоазните отношения, когато тържествуват рационалистичните идеи, когато окончателно се систематизират основите на съвременната наука, когато бързо се преодолява средновековното мислене. Векът на Просвещението разкрепостява човешкия дух и извежда народите на световноисторическата сцена. Рухват старите институции – абсолютичната държава и средновековната църква. Тържествува третото съсловие. Буржоазията става меродавна обществена сила.

Закономерен, завършващ финал и трета степен на прехода към новия свят е буржоазният революционен преврат, призван да промени социалното отношение, да изхвърли от историята силите на Средновековието, да узакони историческите права на буржоазията. И буржоазните революции следват една след друга – Нидерландия – XVI в., Англия – XVII в., Франция и САЩ – XVIII в. В следващия XIX в. те влизат в пълните си права. В Европа окончателно се налага

буржоазният строй, господството на онези сили, които през XV в. бяха наченали един от най-великите исторически преломи в човешката история.

По своята материална основа и технически възможности, по своя дух и същност буржоазната цивилизация е дълбоко космополитна. Утвърдила основното си ядро в Западна Европа, тя започва да се разпространява и под формата на икономически отношения, и като идеология в целия свят. Този процес на разпространение на буржоазните отношения в борба със силите на Средновековието в изостаналите зони на Европа, Азия, Африка и Америка представлява втората фаза в развитието на новата история на света. Той е дълбоко прогресивен в социално-икономически смисъл. Но тъй като пионерите на новия свят използват в своята световна експанзия предимствата на ранното развитие в собствен интерес и превръщат изостаналите зони в свои стопански и културни сфери на влияние, разпространението на капитализма предизвиква остри сблъсъци, които изпълват историята на XIX и XX в. и зигзагообразно ту ускоряват, ту забавят развитието на народите, навлезли по-късно в своята нова история.

В тази втора фаза от развитието и разпространението на буржоазния свят се намира и Българското възраждане. То започва три века след началото на европейския Ренесанс, извършва се в рамките и в условията на Турската империя, една средновековна държава, неспособна да се интегрира в новия свят, която със своя военен потенциал препречва естественото тежнение на народите в Европейския югоизток към материалните и културните постижения на епохата. Към това трябва да се прибави и обстоятелството, че когато започва новата история на българите, те се намират на своя вечен географски кръстопът. Драмата на Източния въпрос създава неблагоприятни условия за стопанското и културното развитие на балканските народи, обстановка на войни, на политически и дипломатически съперничества, на непрекъсната идеологическа и културна експанзия. Към всичко това трябва да се прибави и надигането на балканския национализъм, който, преплетен с амбициите на великите сили, замотава едно ново кълбо от враждебни на българското развитие сили.

При тези условия Българското възраждане представлява истински исторически подвиг на нашия народ. Но лишени от държавна организация, от национална църковна йерархия, от силна буржоазия и надеждна международна подкрепа, българите извършват мъчително трудно прехода към буржоазната епоха. Темповете на историческото развитие на България през XVIII–XIX в. са силно забавени, промените са анемични и незавършени. Но заедно с това, през XVIII–XIX в. действат фактори, които ускоряват историческото развитие. Преди всичко българите имат възможност да се ползват от идеите, от материалните и духовните постижения на буржоазната епоха. България се оказва в непосредствена близост до центъра на новата световна цивилизация. Това ѝ дава възможност да заимства от историческия опит на напредналите народи и да премине за исторически по-кратък срок онези степени на социално и духовно съзряване, които я отделят от Средновековието и я приобщават към буржоазната епоха. И макар условно да наричаме епохата от XVIII–XIX в. „Възраждане", фактически двата преходни века обхващат Ренесанса, Просвещението и буржоазния освободителен преврат. Степените на прехода от Средновековието към буржоазното общество в българската история са органично слети и тясно преплетени. Ренесансовите мотиви (макар и не от класическия западен тип), проявени в началното културно възраждане през XVIII в., се раждат заедно с просвещенските идеи и още през следващото столетие се реализират като едно органично цяло в бурния изблик на националното културно движение през 30–70-те години на XIX в. И успоредно с осъществяването на духовно-културното възраждане съзрява и освободителната борба, която се насочва към радикална национална революция.

Така социалният, духовният и политическият преврат в българската история се проявяват като едно органично цяло. Поради историческите условия, в които се извършва Българското възраждане (политическо робство, чужда духовна власт и силни претенции за българското историческо наследство), през XVII–XIX в. доминира националната идея. Главната цел на епохата е политическият преврат, отразяващ

насъщните потребности на българското общество – освобождението на България от вековния поробител. Социалната и духовната революция са подчинени исторически и синхронизирани логически с политическата революция, която има предимно освободителен характер.

ПОСТИЖЕНИЯ И СЛАБОСТИ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ЗА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Интересът към възрожденската епоха се проявява още до Освобождението на България. Това е естественият стремеж на всяка епоха за самопознание. Пръв, който се опитва да оцени някои културно-духовни явления на Възраждането, е В. Априлов. Неговите работи „Денница на новобългарското образование" (1841), „Допълнение към книгата „Денница на новобългарското образование" (1842), „Мисли за сегашното българско училище" (1847) и други третират в политико-публицистичен план проблемите за началото на духовното възраждане, за българската просвета, за руско-българските културни връзки, за българо-гръцките общувания. Те съдържат интересни изворови данни за българското културно възраждане.

На Г. С. Раковски принадлежи обаче първият опит за цялостна характеристика на епохата. В неговите трудове върху българския език, върху фолклора и българското минало, наред с романтично-наивните хипотези се забелязват съдържателни мисли и наблюдения, насочени главно към това да се установи връзката на Възраждането с миналите времена на българската история. Раковски има и заслугата за издирване и обнародване на някои исторически паметници, между които най-важно място заема „Житие и страдание грешнаго Софрония", отпечатано в „Дунавски лебед". Пак по същото време с исторически занимания е зает и поетът П.Р. Славейков. Той издава през 1866 г. в Цариград своя труд „Габровското училище и неговите първи попечители".

В усилията за самопознаване особено място заема публицистиката, все още непроучена от тази гледна точка българската периодика от 60–70-те години на XIX в. Големият брой статии, обнародвани на страниците на вестниците и списанията, посветени на събитията от XVIII–XIX в., са изходно начало за осмисляне на епохата. Между тях значително място заемат блестящите публицистики на Л. Каравелов и на Хр. Ботев. Тук специално трябва да се упомене прегледът, който Ботев прави на българския политически въпрос и на българската емиграция през 1875 г., неговите оценки за делото на Раковски и Левски.

Първият учен историк, който докосва проблемите на възрожденската епоха с професионално умение, е М. Дринов. Две негови работи заслужават да бъдат отбелязани – споменатата вече статия за Паисий, в която той дава една сгъстена, макар и пресилена характеристика на епохата отпреди „История славянобългарска" и първата цялостна оценка на Паисиевото дело, както и „Исторически преглед на българската църква" (1869), в която Дринов систематизира важни сведения за църковнонационалното движение, за чуждите влияния върху българското духовно развитие.

Важна роля в третирането на проблемите на Българското възраждане още до 1878 г. играе основаното през 1871 г. „Периодическо списание", орган на Българското книжовно дружество. На неговите страници печата своите работи върху българската литература един от познавачите на културното възраждане – Нешо Бончев. Тук са обнародвани серия исторически, етнографски, фолклористични и езиковедски наблюдения и на други автори.

Споменатите имена и съчинения не дават основание да се смята, че до Освобождението са били поставени основите на историографията на Възраждането. Тези работи, които имат ясно изразен публицистичен характер, са предизвикани не толкова от потребността за осмисляне на епохата, колкото от конкретните нужди на националната борба. В такъв смисъл те по-скоро представляват документи за самата епоха, облечени във формата на исторически повествования, отколкото елементи на историографията за новото време. Но

въпреки това някои от техните постановки са влезли трайно в основата на нашето съвременно мислене за Българското възраждане.

Развитието на историографията за Възраждането започва непосредствено след Освобождението. През този начален период то се характеризира с два важни момента. Първо, с обстоятелството, че епохата, обект на исторически интерес, все още не е достатъчно оттеглена в миналото, за да се премине към нейното цялостно осмисляне, че са били живи още спомените от робството, че твърде непосредствено те са въздействали върху българското мислене и духовно развитие. Трябва да се има предвид също и фактът, че задачите на Възраждането не бяха решени докрай, особено в националната област. Второ, с липсата на достатъчно събран и систематизиран документален материал, който да послужи като база за исторически проучвания.

Поради тези две обстоятелства развитието на историографията за Възраждането започва естествено със задъхано събиране на извори, както и с бурно оживяване на спомена за току-що отшумялото минало. И, както е логично да се очаква, в този ранен период преобладават историко-мемоарните изследвания и публикацията на документи. Голяма роля в това отношение играят изданията: „Периодическо списание", „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина", „Сборник на БАН" и др. Значителни фактологически приноси в края на XIX и началото на XX в. правят Т. Бурмов, Ст. Заимов, Черновежд, Д. Маринов, Д. Кънчов, Н. Вачков и др. Забележителна публикация от този период е работата на Т. Бурмов „Българо-гръцката църковна разпра" (1902), обнародвана преди това на части. Макар и лишен от строги научно-критически достойнства, трудът на Бурмов е ценен извор за българския изследвач.

През първия период се открояват три изключителни явления, които имат определяща роля не само за насоките на българската историография, но и за оформяне на трайните основи на българското националноисторическо мислене за тази епоха. На първо място това е Ив. Вазов. Може би звучи странно, че в прегледа на историографията за Възраждането

се поставя името на нашия национален поет. Но това е напълно логично, тъй като може би само Захари Стоянов би могъл да бъде мерен с Вазов по силата на проникването в духа на възрожденската епоха, по онези големи ярки и трайни измерения за това време, които Вазов остави в нашата литература, в нашето националноисторическо мислене.

Не бяха минали и пет години от Освобождението, когато Вазов публикува в Пловдив своята „Епопея на забравените" (1884), в която с една неповторима сила на внушението извая образите на националните герои, възпя Априлското въстание, възправи се срещу тези, които подритваха идеалите на освободителната борба. Поетичните образи на Вазов се вряза ха в националното съзнание и вече цял век вълнуват поколенията със своето благородство. Те оказаха изключително въздействие върху развитието на българската литература и историография. Същата сила на въздействие има и големият Вазов роман „Под игото" (1894), разкрил аромата и интимния дух на епохата, набелязал редица отправни точки за нейното осмисляне, за проникване в националната психика, за разбирането на същността на Българското възраждане. Към това трябва да се прибавят и няколкото по-късни Вазови работи, между които разказите за В. Левски, спомените за Л. Каравелов и Хр. Ботев, които, макар и значително по-слаби от първите му съчинения, подтикват към размисъл върху моралните ценности на възрожденската епоха.

Второто изключително явление в развитието на историографията за Възраждането е Захари Стоянов. През 80-те години на XIX в. той издава няколко съчинения биографии: на В. Левски (1883), на Л. Каравелов (1885) и на Хр. Ботев (1888), една страстна защита на Каравелов („Каравелов и неговите клеветници" (1885), специално проучване върху четите на Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа (1885). Така той поставя началото на събирането и обнародването на документален материал за историята на освободителното движение, а наред с това със силата на своя огромен самороден талант прониква в епохата, за да осмисли нейните непреходни исторически ценности, да ги запази от похитители, да ги превърне в ориентири за българската нация.

Но Захари Стоянов остава в българската литература, историография и мемоаристика с блестящите си „Записки по българските въстания" (т. I, 1884; т. II, 1887 и т. III, 1892). Тази внушителна картина на националната революция пресъздава великата трагедия на Априлското въстание, представя цяла галерия от национални герои и от национални предатели. З. Стоянов разнищва безпощадно възрожденската епоха. Той романтично се прекланя пред нейното величие, без да отминава хроничните недъзи на българското племе. Макар че „Записките" не са строго научно съчинение, въпреки че те носят неизбежната лабилност на мемоаристиката, и до днес те са ненадминат връх в нашата литература и историография.

Първите научни изследвания върху историята на Българското възраждане принадлежат на големия учен историк, литературен критик, етнограф и културен деец Иван Шишманов.

Шишманов започва своята дейност, когато все още изявяването на документалните материали за Възраждането е в своето начало. И той има ясното съзнание за това, поради което наред с обобщителните си работи прави и цяла серия конкретни проучвания: „В. И. Григорович. Неговото пътешествие из Европейска Турция"; „Константин Фотинов. Неговият живот и неговата дейност"; „Нови студии из областта на Българското възраждане" и серия изследвания върху Неофит Бозвели, Ив. Добровски, братя Миладинови, върху наченките на руското влияние в българската книжнина. Но и в конкретните си проучвания Шишманов се домогва до големи и сериозни обобщения, дава тласък на по-нататъшните търсения върху историята на българската възрожденска култура.

Плод на неговия оригинален ум са няколко обобщаващи студии, които имат значение на отправни точки в нашата историческа литература за Възраждането. Тук преди всичко трябва да се спомене забележителният му „Увод в историята на Българското възраждане". В него Шишманов се опитва да очертае границите на епохата, като се добира до верни заключения, независимо от обстоятелството, че днес вече неговото мнение не се приема. С богата аргументация той разглежда причините, предпоставките и факторите на българския ренесанс.

Дълго време се твърдеше, че Шишманов обяснявал Възраждането от идеалистични позиции. Внимателното проучване на неговото наследство би опровергало подобно твърдение. Безспорно е, че Шишманов отдава голямо значение на личния, на религиозния фактор, на колективната народна психика и на чуждите културно-политически влияния, но той обръща сериозно внимание и върху политико-обществените и стопанските предпоставки на епохата. Своите научно-материалистически догадки Шишманов развива най-пълно в труда си „Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане". Тук той пише: „Безспорно е, че в процеса на нашия ренесанс личностите играеха значителна роля като предвестници или ускорители на масовото движение. Ала не е право да се преувеличава тяхното участие в този процес и да се омаловажава участието на народа, взет изцяло". Отричайки своите ранни заблуди по отношение на ролята на Паисий, след една аналогия между българското и италианското възраждане, Шишманов заключава: „Оказа се, че особено силно участие е взел в началния процес на Ренесанса икономическият фактор". По-нататък Шишманов следва набелязания верен път на разсъждения, като посочва, че мизерното социално положение и икономическото безсилие на българите през първите векове на турското робство са попречили на ранното им възраждане.

Иван Шишманов има заслуги за методологичната постановка на историографията за Възраждането с въвеждането на сравнителния метод, на богато асоциативната аналогия. Това особено силно трябва да се подчертае, тъй като по ред причини този метод не се ползва с уважение от съвременните автори. Най-добрата работа на Шишманов, базирана на сравнителния метод, е неговата студия „Западноевропейско и българско възраждане". В тези кратки наброски Шишманов определя историческия контекст на българския ренесанс, за да посочи необходимостта от сериозни изучавания по пътя на аналогията. Стигайки до извода, че българското възраждане е закъсняло повторение на буржоазните културни процеси, той насочва вниманието към чуждите културно-политически влияния, отдавайки в съответствие с историческата истина най-голямо внимание на гръцкото и руското присъствие.

Разбира се, Шишманов има своите недостатъци и в методологично, и в конкретно-фактологично отношение. Редица негови възгледи вече са надмогнати от историческата мисъл и от българското литературознание, но това не променя оценката за него като създател на първата научна школа, поставила историографския интерес към Възраждането на солидни основи.

Под благотворното влияние на Шишманов в края на XIX и началото на XX в., когато България преживява бурен културен възход и когато започват да се осмислят по-цялостно историческите ценности на миналото, в полето на българската историография се появява цяла фаланга от сериозни учени, които отправят погледа си към Възраждането. На първо място тук трябва да посочим Боян Пенев, но за него ще стане дума по-нататък. Наред с Шишманов и Б. Пенев работят Йордан Иванов, Д. Страшимиров, Н. Милев, А. Теодоров-Балан, Б. Цонев, д-р Л. Милетич, М. Арнаудов, а заедно с тях и група от изследвачи фактолози. Между работите на тези учени би трябвало да се отдели специално внимание на големите приноси на Й. Иванов, и особено на неговите работи „Българите в Македония“ (1917) и „Български старини из Македония“ (1931), които разкриват дълбочината на възрожденските процеси в югозападните български земи, предлагат обилна историческа информация, голяма част от която днес вече е погребана под ударите на превратната историческа съдба.

В началото на XX в. продължава да нараства интересът към историята на националноосвободителното движение. Именно тогава в българската историография се появява Д. Страшимиров. Най-напред той обнародва своя тритомен труд „История на Априлското въстание“ (1907). Наред с това подготвя и издава два тома от „Архив на Възраждането“ (т. I, 1908). По-късно Страшимиров прави проучвания върху Раковски, Л. Каравелов и В. Левски, върху така наречената Комитетско десетилетие. Финалът на неговите усилия е монументалното документално издание „В. Левски. Живот, дела, извори“ (т. I, 1929). Както показват някои съвременни проучвания върху Страшимировото наследство, той има реални заслуги за научното и фактологичното изследване на революци-

онното движение, на политическите формации през 60–70-те години на XIX в. и преди всичко за написване на първата и единствена досега пълна история на Априлското въстание. В българската историография завинаги ще остане делото на Страшимиров по събирането и издаването на документите за В. Левски. Разбира се, Страшимировото творчество е продукт на романтичния период от развитието на историографията на Възраждането. Ограничен от времето, в което е работил, той не успява да долови важни последици от събитията, които така ярко описва, да прецени тяхната историческа проекция.

В края на миналия и началото на сегашния век се появяват и първите проучвания на Българското възраждане, направени от позициите на марксическата методология. Тук на първо място изпъкват трудовете на Д. Благоев „Нашите апостоли" и „Принос към историята на социализма в България" (1906). Те представляват опити за едно по-цялостно свързване на явленията и събитията от възрожденската епоха, предлагат нов подход към предпоставките за възрожденските процеси. В тази връзка трябва да се спомене малката статия на Кръстю Раковски, обнародвана в сп. „Мисъл" през 1910 г., която представя, макар и в публицистичен план, един безспорно блестящ ум и въздейства върху концепциите на Ив. Шишманов, а оттам и върху търсенията на цялата генерация негови ученици и последователи.

След 1918 г. започва вторият период в развитието на българската историография за Възраждането. Този етап се определя от качествено различната обстановка, която се създава в България след Първата световна война. Разгромът на България във войната слага кръст на десетилетните усилия за завършване на Българското възраждане в националната област, представлява трагичен крах на националната идея в българската история. В обществения живот, в областта на идеите и на културата нахлуват нови мисли, което предопределя и нови насоки в търсенията върху миналото. Преодолява се романтизмът, свързан с националните надежди от края на XIX и началото на XX в. Започва да се мисли по-критично. Привличат се нови документални източници. Разширява се обсегът на проблемите, предмет на научни изследвания.

Между двете световни войни работят няколко големи български историци. Завършват своето дело Ив. Шишманов и Б. Пенев. Техните последователи от предния период – Й. Иванов, П. Ников, Д. Страшимиров, М. Арнаудов, както и някои нови имена като Ив. Снегаров, Ив. Сакъзов, Хр. Гандев, Ал. Бурмов и редица още други, навлизат в неизследваните периметри на възрожденската история.

Тук не ще бъде възможно да се маркират проучванията на всеки автор, който е работил по това време. Ще се отбележат само постиженията, които трасират пътя на развитието на българската историография за Възраждането през 20–30-те години.

През този период продължават проучванията върху стопанската история на Възраждането, започнали на страниците на икономически списания още в началото на века. В тази област се подвизават няколко историци икономисти като Ю. Юрданов, Д. Мишайков, Продан Тишков, Г. Данаилов, Димо Тодоров, Н. Константинов, П. Тодоров, Т. Кичов. Те натрупват обилно количество информация за възрожденската промишленост, за развитието на търговията и земеделието, за стопанските връзки на нашите земи с Европа, очертават първата, макар и непълна картина на разложението на турската стопанска и социална система, разкриват еволюцията на стоковите и капиталистическите отношения в българската икономика през XVIII–XIX в. Първо място сред стопанските историци трябва да се отреди на д-р Ив. Сакъзов. Неговата „Стопанска история на България", излязла през 1929 г. в Германия на немски език (Bulgarische Wirtschaftsgeschichte), представлява цялостен преглед на стопанското развитие от най-стари времена до Освобождението. В дела на Възраждането Сакъзов дава богато документирана картина на развитието на възрожденската икономика, и преди всичко на промишлеността. Тази картина, обогатена с нови данни, е представена и в голямата студия на Сакъзов „Развитие на градския живот и занаятите в България през XVIII и XIX в." (1930).

Но и между двете войни в центъра на вниманието на историографията застават културно-духовните и националните процеси.

Забележително изследване върху тези проблеми е големият труд на П. Ников „Възраждане на българския народ. Църковнонационални борби и постижения“ (1929). В тази монография Ников си поставя високи обществени цели, без да изменя на духа на науката. В увода на своя труд и в хода на изложението той разкрива причините и предпоставките на най-голямото и всеобхватно движение в историята на Българското възраждане. След това на широк фон разгръща хронологията на църковнонационалното движение, очертава неговите етапи на развитие, изследва формирането на първите национални институции и на Българската екзархия. В заключение П. Ников определя характера на движението за църковна самостойност, като вярно забелязва, че „българската църковна борба всъщност не бе църковна, а национална борба“, че „въпросът не е бил до вярата, а до националността“, и че „българите са воювали и извоювали своята национална самобитност“. П. Ников сполучливо определя изключителната роля на Екзархията в новата българска история.

През 1927 г. завършва своя голям път на учен Б. Пенев. Неговите продължителни монографични изследвания върху политическата и културната история на Българското възраждане са обобщени в обнародваната след смъртта му четиритомна „История на новата българска литература“. Трябва веднага да се посочи, че това не е само история на литературния процес. По обхвата на проблемите и по начина на тяхната разработка това е богата и пищна енциклопедия на българското културно-политическо развитие през XVIII–XIX в. Б. Пенев изследва самостоятелно и много задълбочено причините и предпоставките на Българското възраждане. Следвайки научната концепция на Ив. Шишманов, той синтезира много нови идеи и познания върху генезиса на българския ренесанс.

Разглеждайки литературата като продукт на историческата епоха, като отражение на борбите на народа за социален и културен напредък, Б. Пенев спира вниманието си върху идеите на Възраждането, върху движението за новобългарска просвета и самостоятелна църква, върху борбите за политическо освобождение. Той установява с изключителна ерудиция чуждите културни влияния върху възрожденската епоха,

върху нейните първотворци. Заедно с това Пенев показва сполучливо национално-самобитния характер на българската култура. И едва след като очертава широката и многолика панорама на епохата, той проследява органичния ход на литературния процес, с главните му постижения. Така Б. Пенев оформя позитивистичната школа в българската историография.

Продължител на традицията на Иван Шишманов – Боян Пенев през 30-те и началото на 40-те години е Христо Гандев. В своята първа монография „Ранно възраждане" (1939) Гандев проследява духовното обновление на българското общество в прехода от Средновековието към буржоазната епоха. Търсенията си в тази насока той продължава във втората си монография „Фактори на Българското възраждане 1600–1830" (1943). Опирайки се на разбиранията на Ив. Шишманов, Б. Пенев и Б. Цонев, Хр. Гандев поставя под съмнение мита за „мрачните векове", разкрива съдържанието на т.нар. Ранно възраждане, като посочва, че главният продукт на тази епоха се проявява в оформящото се „колективно българско съзнание", очертава самобитната основа на възрожденския културен процес, без да елиминира съживителното влияние на Запада в началото на XIX в.

Посочените трудове на Хр. Гандев съдържат определени приноси в историческата литература за Българското възраждане. Разбира се, много от техните заключения вече са надмогнати и научно поновому систематизирани от развитието на науката, пък и от самия техен автор, който продължи и по-късно своите плодоносни изследвания върху възрожденската епоха.

Между двете световни войни твърде интензивно върху културната възрожденска история работи и Михаил Арнаудов. Неговите трудове за Г. С. Раковски, за Софроний Врачански, за В. Априлов, за Неофит Бозвели, за Иван Селимински, за Екзарх Йосиф и др. имат определено значение за изясняване на културните и националните проблеми на възрожденската история.

Периодът между двете световни войни е най-интензивният в научното творчество и на друг голям познавач на Българското възраждане – Иван Снегаров. Тогава той издава

своите най-завършени изследвания: „Солун в българската духовна култура" (1937); „Скопската епархия" (1939); „История на Охридската архиепископия – патриаршия 1394–1767" (1932); „Исторически вести от Търновската митрополия" (1943) и др., които установяват историческата връзка в културната еволюция от Средновековието към новото време.

Този най-бегъл преглед показва, че междувоенната историография отделя голямо място на проблемите на културно-националното възраждане. Тя натрупа огромен фактически материал, а чрез най-добрите си представители постигна и безспорни научни резултати. Разбира се, поради серия исторически, методологични и чисто технически причини тя не можа да завърши своето дело. На бъдещите историци остана задачата да доведат докрай проучванията в тази област.

Между двете войни се умножават изследванията и върху историята на политическите борби и на националноревюционните движения, изявяват се фигурите на първоапостолите на българската освободителна революция, продължават да се печатат мемоари на живите още възрожденци.

Какви са главните резултати от развитието на българската историография за Възраждането между двете световни войни? В нашата литература доминира една представа, според която старата историографска школа е постигнала известни резултати във фактологическо отношение, но поради методологична безпомощност не е могла да се добере до същността на епохата, да покаже „определящата роля на социално-икономическото развитие". Тази оценка има характер на високомерна и несправедлива присъда. Тя не отговаря на изискванията за една реално премерена научна характеристика на приносите на българската историография и се дължи както на конюнктурни съображения, така и на обстоятелството, че все още липсва цялостна история на развитието на българската историческа мисъл.

Главните резултати от развитието на старата историографска школа могат най-общо да бъдат резюмирани по следния начин:

1. През очертаните два периода след Освобождението работят няколко големи имена, които проникват дълбоко в

смисъла и същността на възрожденската епоха, разкриват нейните трайни измерения в националната история, нейните социални и духовни параметри, маркират онова, което не е достигнало на Българското възраждане. Тук преди всичко трябва да се посочат имената на Ив. Вазов, З. Стоянов, Ив. Шишманов и Б. Пенев. Към техните изключителни постижения могат да се причислят по-скромните, но твърде полезни приноси на П. Ников, Д. Страшимиров, М. Арнаудов, Ив. Снегаров, М. Димитров, Ив. Сакъзов, Хр. Гандев, Ал. Бурмов и на цяла група конкретни изследвачи на общата стопанска или културна история на Възраждането.

2. Старата историческа школа има безспорни заслуги и постижения в областта на изследванията на българското духовно възраждане. На нея принадлежат първата научна характеристика на културните явления, разкриването на чуждите духовни влияния. Някои от постиженията в тази област, намерили място в трудовете на Шишманов, Б. Пенев, П. Ников, Ив. Снегаров, М. Арнаудов и др., и до днес не са надминати или не са загубили значението си за историческата наука.
3. До Втората световна война се постави началото на проучванията върху стопанската и социалната история на българските земи през XVIII–XIX в., които в много отношения останаха незавършени поради ограничената фактологична база.
4. Историографията от края на XIX и първите четири десетилетия на XX в. постигна безспорни резултати в изследването на националноосвободителните движения, на революционните борби и въстания от епохата на Възраждането. Трудовете на З. Стоянов, Ив. Шишманов, Б. Пенев, Д. Страшимиров, М. Димитров, Ал. Бурмов са безспорно доказателство за подобно заключение. При това трябва да се отхвърли като невярно лансираното по-рано твърдение, че тази тематика била занемарена от старата школа. Историческата библиография сочи, че университетската и академическата историография, пък дори и публицистиката никога не са пренебрегвали тази тема. И дори нещо повече, въпреки някои методологични недостатъци, проявени в почти всички представители

на старата школа, тя се е отнасяла към революционното движение като към ценен национален капитал. Слабостите на политическата публицистика или фашистките фалшификации от 30-те години, направени в полза на определени политически сили (в които бяха увлечени и някои от сериозните историци като М. Арнаудов, П. Мутафчиев и др.), не дават основания да се предписват на историографията отпреди Втората световна война грехове, които тя действително няма. Смесването на науката с публицистиката е недопустимо, когато реално ще се изучава историята на историческата мисъл.

5. Трябва да се подчертае още едно безспорно качество на историографията за Възраждането от разглеждания период – това е нейното свободно и многопланово развитие на солидна национална основа, наличието на различни школи и тенденции, на сблъскващи се концепции и дискусии. Духовният климат на свободното развитие на науката в огромна степен е стимулирал растежа на българската историография. Само в условията на духовна толерантност можеха да се родят трудове като тези на З. Стоянов, на Ив. Шишманов и Б. Пенев.

Разбира се, старата школа носи своята историческа ограниченост, проявена в серия недостатъци. Преди всичко тя е ограничена от времето. Периодът на Възраждането, който тя трябва да изследва, не е бил достатъчно оттеглен в миналото, не е бил застинал в историческата хронология на националната история и затова все още трудно се е поддавал на строги научни измервания. Възрожденската епоха влияела върху историята и публицистиката с идеите си, с все още живите си творци. Поради това обстоятелство по-голямата част от историците отпреди войната остава в плен на историческия романтизъм. Те не са можели да се освободят от спомена за робските времена. Господството на романтизма, въпреки опитите за позитивистична постановка на историографията, е главното, което характеризира старата школа.

На второ място трябва да се посочи, че документалната база на предвоенната историография е твърде ограничена. Издирването и обнародването на документите за

Възраждането са оставени на интереса на ентусиасти. Не са проучени чуждестранните архиви и документални сбирки, въпреки плодотворните усилия в това отношение на Н. Михов. Българските историци не познават турската и балканската документация, задоволяват се главно с домашни извори, които не са достатъчни за осветляване на историческите процеси.

* * *

След Втората световна война започва нов етап в изследванията върху историята на Българското възраждане, подчинен на един дълбок преустройствен процес в развитието на българското обществознание. Главното съдържание на този период се изразява в марксическото превъоръжаване на историческата наука. Следствие на това, продължително в следвоенните революционни времена господства отрицанието на постиженията на старата школа. Пренебрегва се историческата роля на буржоазията в българската история. Новата историография изнася на преден план социалнополитическите проблеми, интереса към народните движения в миналото. Ударението се слага върху историята на революционното движение. Започват да се разработват допълнително онези области, на които старата историческа школа по разни съображения не е обръщала или не е могла да обърне достатъчно внимание.

След 1944 г. решаването на новите задачи на историографията на първо време се осъществява чрез преиздаването на трудовете на историците марксисти, писани преди войната. Неколкократно бяха преиздадени „Българско възраждане" на Жак Натан, част от съчиненията на Г. Бакалов, М. Димитров, Ив. Клинчаров. В същото време част от историците, занимаващи се с проблемите на Българското възраждане още през 30-те години, като Ал. Бурмов, Хр. Гандев, Ив. Снегаров, преустроиха своите проучвания. Появиха се нови имена – Д. Косев, Хр. Христов и други, които обърнаха поглед към възрожденската история.

Периодът на преустройството завършва към началото на 50-те години, когато се появяват два обобщаващи труда върху историята на Българското възраждане – „Лекции по нова българска история" на Д. Косев (1951) и двутомната „История на България", издание на БАН (т. I, където е делът за Възраждането, 1954). Лекциите на Д. Косев представляват пръв опит за цялостна интерпретация на историята на Българското възраждане от диалектико-материалистически позиции. В него са предложени нова схема и нова периодизация на епохата, очертани са посоките на обществено-политическото развитие на нашите земи, отделено е повече внимание на историята на революционните борби, поновому са третирани националните проблеми, не е пренебрегната духовно-културната област. Независимо че и този труд беше повлиян от духа на отрицанието, поради спокойния научен подход на неговия автор много от слабостите на историческата литература от това време в него са туширани. Именно поради това „Лекциите по нова българска история", основен университетски курс, изиграха безспорна роля в подготовката на новите генерации български историци.

Това обаче не може да се каже за другото обобщаващо съчинение „История на България", т. I (1954). Тук е направен опит за цялостно пресистематизиране на историята на Възраждането, но без то да се базира на нови изследвания. Затова много от изводите и заключенията, застъпени в този труд, остават недоказани. В това съчинение се усещат остро отрицателските настроения, в много отношения историческата истина е подменена с конюнктурни съображения.

В резултат на това и поради ограничените възможности за конкретно-фактологични проучвания от 1944 до 1954 г., в българската историография за Възраждането се настаняват няколко научни тези, които по-нататък дълго време възпират естественото развитие на историческата мисъл.

1. Наложи се отрицателният дух. В противоречие с историческата истина всичко, свързано с буржоазията, беше нихилистично пренебрегвано или отричано. Така се стигна до насадената отвън концепция за предателската роля на

буржоазията през Възраждането и до редица други антиисторически тези.

2. За дълъг период съществуваше едно своеобразно табу върху националната проблематика. Това забави изследването на онези процеси, които формираха и изявиха българската нация. По тази причина бяха пренебрегнати и проблемите на културно-духовното възраждане. Някои историци с лабилни научни критерии натрапваха противоречащи на истината възгледи за формирането на различни нации на базата на единната българска народност.
3. През този период се наложи маниерът на декретиране в науката. Много любителски постановки бяха обявени за истина от последна инстанция. Най-ярка изява този маниер намира в статията на В. Червенков „Към 80-годишнината от гибелта на В. Левски" (1953), в която тезите за предателството на буржоазията, за селския характер на националната революция, както и стремежът да се обясни българската история със схеми, отнасящи се до миналото на други страни, са доведени до абсурд.

След 1955 г. започва вторият следвоенен период в развитието на историческите проучвания върху възрожденската история. Той продължава приблизително до 1964 г. Този период се характеризира преди всичко с разширяване на интересите и възможностите за научни изследвания, с подготовката на нови кадри, в това число и няколко османисти, с организационното конституиране на българската историография, със съзряването на една генерация от добри изследвани на епохата. Всичко това създава материални и духовни предпоставки за ускоряване на проучванията върху историята на Българското възраждане, които се насочват в няколко области.

1. **В областта на стопанската и социалната история.** Появяват се няколко нови проучвания върху аграрните отношения. На първо място това е трудът на Хр. Гандев „Зараждане на капиталистическите отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в." (1962). Хр. Христов обнародва серия студии върху аграрните проблеми, върху

стопанските аспекти на прехода от феодализма към капитализма в българската история, които обобщава в монографията „Аграрни отношения в Македония през XIX в. и в началото на XX в." (1964). Стр. Димитров проучва разложението на ленно-спахийската система, аграрната реформа от 1832–1844 г., развитието на чифлишкото стопанство. Н. Тодоров изследва развитието на занаятчийската промишленост, ролята на еснафските организации и появата на капиталистическите отношения в градското стопанство. В тази област няколко малки публикации направи и Хр. Гандев. Върху османския аграрен строй работиха Б. Цветкова и В. Мутафчиева. С проблемите на стопанската история започваха да се занимават Л. Беров и В. Паскалева. Възползвайки се от постиженията на новите български историци, Жак Натан обогати и преиздаде цитираната вече „Икономическа история" под заглавие „Стопанска история на България" (1957).

Тези няколко посочвания са достатъчни да покажат, че в областта на стопанската и социалната история през 50–60-те години са постигнати определени резултати. За пръв път в развитието на историографията за Възраждането се появяват толкова много конкретни проучвания, посветени на тази проблематика. В обращение е въведено значително количество нов емпиричен материал. Разкрита беше, макар и още съвсем бледо, картината на разложението на ленно-спахийската система, обогати се представата за положението на селячеството в условията на стоково-паричните отношения.

Но и през този период много проблеми на социалната история останаха неразработени. Не беше написана история на възрожденската промишленост и търговия, не беше изследвана социалната структура на възрожденска България, липсваше точна характеристика на буржоазията и на различните категории селяни, на раждащия се пролетариат, не беше проучен ежедневният стопански живот в градовете и селата.

Именно поради това в тази област се появиха противоречиви постановки за социалната същност на чорбаджийството, опити да се обясни Възраждането с автоматичното действие на икономическите закони или пък чрез схеми, извлечени из анализа на друг конкретен материал. Такъв е

случаят с необяснимото „обезземляване" на селячеството в България през XVIII–XIX в.

2. **В областта на историята на революционното движение**. В тази област също са реализирани значителни постижения. На първо място те са свързани с изследванията на безспорно най-ерудирания познавач на историята на освободителното движение – Ал. Бурмов. След като през 1950 г. преиздаде „Българският революционен централен комитет", Бурмов извърши нова серия проучвания върху историята на БРЦК, написа две солидни статии за БТЦК, обнародва интересни наблюдения върху идейния свят на Л. Каравелов, подготви обемист документален труд върху Ботевата чета. Под негова редакция бяха издадени три тома български и чужди документи за Априлското въстание.

Големият специалист по възрожденската история Ал. Бурмов, макар и не всякога последователно, се домогваше към своята истинска научна цел – да остави цялостна история на революционното движение от епохата на Възраждането. Трябва да се съжалява, че ранната смърт попречи тази цел да бъде постигната.

Значителни постижения в набелязаната област отбеляза и М. Димитров. Дълго време и с истинска научна страст той издирва документи за историята на БРЦК, и по-специално за Л. Каравелов. Плод на неговите проучвания са обнародваните два тома с публицистични материали на Каравелов, както и излязлата през 1967 г. биография на същия. В тези и някои други свои изследвания М. Димитров определи сполучливо мястото на Каравелов в обществения живот, спомогна да се ориентират във вярна посока търсенията върху историята на революционното движение.

От края на 50-те години Д. Косев също насочи своите интереси към историята на освободителните борби. Плод на неговите проучвания е студията „Към историята на революционното движение в България 1867–1871 г." (1958). В тази работа Д. Косев се опитва да систематизира поновому някои основни факти от историята на БРЦК, да очертае по-релефно идеологията на Л. Каравелов, да обогати методологните постановки. Като цяло обаче неговите тези останаха спорни. Но те предиз-

викаха полезна дискусия, която хвърли допълнителна светлина върху историята на българското освободително движение.

Значителни фактологични приноси направи и Ив. Унджиев. В резултат на продължителни изследвания, още през 1947 г. той обнародва обемна биография на Левски. Този труд, съобразен с новите постижения на историографията, беше преиздаден през 1967 г. под заглавие „В. Левски. Биография". По-късно заедно с Цв. Унджиева той написа и биографията на Хр. Ботев. До проблемите на революционното движение се докосна и Хр. Гандев. През 1945 г. той обнародва популярно изложение върху В. Левски, с което се опита да свърже политическите идеи на Апостола с мацинизма [Джузепе Мацини – итал. философ, юрист и политик, идеолог на национализма – б.р.]. Няколко години по-късно Хр. Гандев предложи и очерк върху Априлското въстание (1956). Въпреки интересните наблюдения на автора върху състоянието на българското общество в навечерието на въстанието, той попадна в плен на конюнктурни схващания за ролята на буржоазията, поради което крайните му заключения са твърде нестабилни. През 1974 г. Гандев преиздаде очерка за Априлското въстание, като отстрани допуснатите по-рано грешки.

През този период с две публикации върху историята на революционното движение се представи и Н. Кондарев. Първата е „Биография на Л. Каравелов" (1957), втората – отговор на цитирания труд на Д. Косев с приблизително същото заглавие – „Към въпроса за революционното движение в България 1868–1871" (1962). И двете работи на Кондарев са пропити от отрицателския дух на 40-те години.

След войната поднови своите публикации и един от ветераните на българската историография – М. Арнаудов. На първо време той преиздаде някои свои предишни трудове, написа или дописа нови съчинения като тези за П. Хилендарски и неговата епоха (1964), за Л. Каравелов (1967). Със своята богата ерудиция и историческа култура М. Арнаудов обогати литературата за Възраждането, без обаче и сега да успее да предложи цялостната концепция за епохата.

Особено важно значение за изследване на освободителното движение и на неговата политическа идеология имат няколко

ко колективни труда – сборници, между които на първо място трябва да се постави „Паисий Хилендарски и неговата епоха" (1962) и „Г. С. Раковски, възгледи, дейност и живот", т. I (1964). В тях са обнародвани интересни студии, отразяващи преориентацията на българската историография, написани от ерудираните изследвачи и от няколко нови талантливи историци.

Ако към постиженията на първите наши историци, които през 50–60-те години насочиха непосредствено вниманието си върху политическата история на Възраждането, се прибавят многобройните статии, съобщения, публикации на документи, регионални и краеведчески проучвания, ще се получи една обемна библиография, която сама по себе си ще бъде доказателство за нарастващия през този период интерес към историята на революционното движение и за постигнатите резултати в тази област. Тези постижения се забелязват както в областта на фактологичните проучвания, така и в постепенното преодоляване на ненаучните тези от отрицателския период. При това трябва да се посочи, че през 50–60-те години историческите проучвания се съпътстват от няколко плодотворни дискусии върху началната история на БРЦК, върху идеологията на националноосвободителното движение, рядко срещани по-рано и по-късно явления в научното развитие на историографията.

Но въпреки постигнатото, и през този период историческата наука не можа да реши важни въпроси от миналото на националноосвободителното движение. Тезата за предателството на буржоазията, макар и силно деформирана, продължаваше да тегне върху историческите изследвания. Това попречи да се постигне точна класификация на идейните течения и на политическите групировки през възрожденската епоха. От друга страна, се стигна до нова едностранчивост в интересите, което доведе до абсолютизиране на политическата революция за сметка на културно-духовното развитие на българското общество.

И през този период политическите движения от епохата на Възраждането продължаваха да се изследват откъснато от идейния европейски свят на XVIII–XIX в., от общобалканското развитие. Поради частичния характер на изследванията се наложи и биографийната схема, заимствана от старата школа.

Тази схема намери израз в един доминиращ маниер да се проучват отделни политически водачи, без да се търсят и изучават главните направления в развитието на освободителното движение, в еволюцията на политическата мисъл. Биографията остана доминиращ историографски литературен вид.

След 1964 г. започва третият период от следвоенното развитие на историографията на Възраждането. Както е логично да се очаква, този период донася и нови плодове. Наред с окончателната изява на онази генерация, която пое в свои ръце след 1944 г. делото на българската историография, се появяват значително по-подготвени професионалисти.

За новите постижения способства и създаването на по-благоприятен духовен климат, който доведе до постепенното, макар и срамежливо преодоляване на националния нихилизъм, до разчупване на провинциалната ограниченост на нашата историография, до развитието на балканистиката, до привличането на нови документални източници главно от чуждестранните архивохранилища.

Всичко това послужи като база за по-мащабно и критично научно мислене, което трябваше да преодолее еднопосочността в търсенията, да възстанови интереса към духовно-културните явления и процеси, да постави историята на Българското възраждане в контекста на общобалканското и общоевропейското историческо развитие.

Кои са по-важните конкретни постижения?

Преди всичко трябва да се посочат монографиите на Хр. Христов: „Освобождението на България и политиката на западните държави" (1968), „Българските общини през Възраждането" (1970) и „Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело" (1972). Резултат от продължителни проучвания, тези монографии разшириха познанията за политическия и обществения живот през възрожденската епоха.

Интересни научни приноси в този период прави и Н. Тодоров. Неговата „Фелики етерия и българите" (1965) разкрива общобалканския характер на освободителното движение, а „Балканският град – XV–XIX в." (1972) предложи интересни наблюдения върху демографското и стопанското развитие на българското и балканското общество.

Друг ерудиран изследвач на епохата обнародва през този период няколко монографични и студийни проучвания. Това е Кр. Шарова. Нейната книга „Л. Каравелов и българското освободително движение 1860–1867" (1970) разшири представите за Каравелов и неговата епоха. Интересни проучвания Шарова направи върху българо-сръбските и българо-полските политически отношения, както и върху историята на Втората българска легия.

Значителни приноси и едно модерно научно мислене донесе в българската историография Г. Тодоров. Неговите проучвания върху участието на българите в Руско-турската война от 1877–1878 г., върху „История славянобългарска", върху Л. Каравелов и върху социалната обусловеност на Априлското въстание имат изключителна заслуга за преодоляване на догматичното мислене и на националния нихилизъм в българската историография за Възраждането.

Богати фактологично и с интересни приноси за историята на възрожденската епоха са проучванията на В. Паскалева върху търговските връзки на нашите земи с Франция и Средна Европа, върху българската буржоазия и върху националноформиращия процес.

В тази поредица не може да не се отбележат трудовете на Стр. Димитров върху селското въстание през 1850 г., проучванията на С. Дамянов върху българо-френските политически отношения, изследванията и документалните издания на В. Трайков, приносите на Н. Жечев.

Към общите усилия да се разкрие възрожденският процес през 60-те години се присъединиха няколко квалифицирани изследвачи на културната история, между които особено важно значение имат трудовете на П. Динеков, Н. Мавродинов, Т. Жечев, Н. Драгова, П. Зарев, Б. Ангелов.

Особено значение за бъдещата ориентация на изследванията върху историята на Българското възраждане имат първите трудове на новата генерация от млади историци: К. Косев, З. Маркова, В. Тонев, О. Маждракова, Ст. Дойнов, Р. Радкова и други. Изследванията на К. Косев върху стопанската история и международните проблеми на освободител-

ната революция, на З. Маркова върху църковнонационалното движение, на В. Тонев върху Добруджа и просветното дело, на О. Маждракова върху историята на революционните борби показват една модерна професионална школовка, оригинална мисъл и фактологично обогатена интерпретация, качества, жизнено необходими за бъдещето на научните дирения върху историята на възрожденската епоха.

Новата ориентация в търсенията върху възрожденското минало намери отражение в няколко колективни проучвания, обнародвани на границата между 70-те и 80-те години: „Българската нация през Възраждането. Сборник от изследвания" (1980), „Проблеми на Българското възраждане" (Сборник изследвания) под редакцията на Кр. Шарова (1981), „Българското възраждане" и Русия (Сборник статии) под редакцията на Д. Косев (1981).

Този кратък преглед на постиженията и слабостите на българската историография за Възраждането е достатъчен, за да се открояят големите проблеми, които стоят пред нея, произтичащи от органическото развитие на историческата наука.

Става ясно преди всичко, че много въпроси от историята на XVIII–XIX в. чакат своето монографично и студийно проучване. Твърде неизучена е все още поради ограничената документална база историята на XVIII в., периодът на Ранното възраждане. Липсват цялостни съвременни проучвания върху развитието на възрожденската промишленост, върху стопанската и социалната история, върху ежедневния живот на възрожденския българин, върху историята на българското просвещение и на движението за новобългарско .училище. Не са изследвани монографично политическите формации като Добродетелната дружина, Вътрешната революционна организация, ТБЦК, „Българското общество", БЦБО. Все още историографията не е обяснила задоволително еволюцията в политическите идеи на Българското възраждане, социалната структура на възрожденска България, чуждите влияния върху нашата култура, външнополитическите проблеми на националната революция в условията на Източния въпрос.

Наред с тези конкретни въпроси е необходимо да се обогатят и придвижат напред и методологичните постановки за характера на икономическите отношения в Турция, в това число и в нашите земи, за общочовешкото и специфичното национално в новата българска култура, за националнообразуващия процес, отношението между традицията и новаторството в епохата на Българското възраждане.

Българската историография, макар и да разполага със значителен потенциал, не ще успее да създаде една цялостна научна концепция за Българското възраждане, ако не преодолее окончателно последиците от отрицателския период, които продължават да тегнат над нейното органично развитие.

НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ИЗВОРИТЕ ЗА БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ИСТОРИЯ

Историографията на Българското възраждане не разполага с обилни и достатъчно сигурни документални свидетелства за епохата. Поради липса на държавни и национални учреждения, действали продължително време, на богати лични сбирки, на родови архиви, поради превратната съдба на манастирите и старите книгохранилища и поради една историческа традиция на нихилистично отношение към документалното наследство, историографията е принудена да борави с ограничено количество извори, пръснати из многобройни и непълни лични фондове или в сбирките на българските училища, общини и други обществени институции.

Това налага изключително внимание към документалното наследство от епохата на Възраждането. И преди всичко едно строго професионално отношение към изворите.

Всеки, който желае да изучи тази епоха, трябва да познава поне основните исторически свидетелства за нея, да умее да ги идентифицира, да отделя истинските от фалшивите, основните от малозначителните, важните от неважните, да дава

точна оценка на документа или на материалното веществено доказателство.

За това са нужни професионална подготовка, вярна научна концепция и историческа интуиция. Но във всеки случай този, който ще изучава епохата, трябва да има ясното съзнание, че историческата концепция се формира на базата на изворите.

Научната същност на историографията се заключава в органическото единство на източниците, концепцията и историческата истина (или фалшификация). В това тризначно единство се проявяват професионалната ерудиция и гражданската съвест на историка, от него зависят крайните резултати на едно проучване.

Изворите за историята на Българското възраждане могат да се групират, както следва: домашни и чужди, основни и второстепенни, писмени и материални, обнародвани и необнародвани. От друга страна, те могат да се разпределят като източници за различните дялове от историческото развитие – за стопанската, за социалната, за културната, за политическата история, за международните отношения, за социалната психология и т.н. Трета класификация предполага да се отделят документите, които са от самата епоха, и документите, които са създадени след нея – мемоари, хроники, писани по памет или по свидетелства на други хора и т.н.

ДОМАШНИ ИЗВОРИ

На първо място това са запазените досега архивни материали на обществени, политически и културни дейци, водачи, учители, духовници, търговци, вестникари, писатели и т.н., архивите на политически и културни организации, на отделни учреждения – общини, еснафски организации, училища, читалища, манастири, архивни сбирки, отразяващи отделни събития, сбирки на родове и др.

Архивните материали се намират в различни учреждения. Най-голямото архивохранилище е Българският исторически архив към Народната библиотека „Кирил и Методий". После следват Централният държавен исторически архив, архивът и музеят към Светия Синод, окръжните държавни архиви, сбирките към окръжните музеи, към музеите на възрожденските дейци. Все още значително количество материали за възрожденската история се намира в частни ръце.

За съжаление архивните източници са оскъдни и лошо съхранявани. Една част от тях (примерно писмата на В. Левски) са били запазени съвсем случайно за потомството, други са били напълно или частично унищожени или изгубени (документите на Н. Рилски, Л. Каравелов, Хр. Ботев).

Тези, които са запазени, са пръснати в многобройни архивохранилища без обща систематика. Липсват сигурни каталози и точна обработка. Не се проявява сериозна грижа за издирването, изявяването и издаването на архивните документи. Обнародването им е твърде безразборно, без общи правила, с много ортографски и смислови грешки.

Вторият по мащаб и значение документален източник за епохата на Възраждането са книжнината и литературата от XVIII–XIX в. Това са около 1600 печатни книги, повече от половината от които принадлежат на перото на български автори. Към тях трябва да се прибавят и възрожденските ръкописи.

Възрожденската книга (политическа, художествена, религиозно-църковна, учебна, научна) съдържа изключително ценни свидетелства за политическата история, за културата, литературата и изкуството, за развитието на учебното дело и църковнонационалните борби, за международните отношения и чуждите влияния, за цялостната история на тази епоха.

Освен чрез съдържанието си, възрожденската книга предлага обилни свидетелства чрез приписките по нея, които подсказват интересни международни, вътрешни или местни събития, дават сведения за отделни лица, разкриват светогледа на възрожденския българин.

Много интересни са заглавните страници на възрожденските книги. Данните, които се срещат по тях (имената на авторите, кога са печатани, с какви средства, с чие разрешение, в коя типография, от кои книжарници са разпространявани), разкриват интересни страници от културната история, от взаимоотношенията на българите с другите народи.

От изключително значение са списъците на спомоществователите, печатани накрая или в началото на възрожденските книги. Те съдържат имената на абонатите, селищата, от които произлизат, понякога сведения за тяхната професия. Това дава възможност да се разкрият географията на възрожденската култура и нейният социален адрес, да се направят интересни наблюдения върху връзката между социалното и духовното развитие на българското общество.

Възрожденската преса е третият по значение извор за историята на Възраждането. От 1842 до 1877 г. в България и извън нейните предели са издавани 63 вестника и 36 списания. Те съдържат богати сведения за стопанския, политическия, обществения и културния живот, за първите български възрожденци, за духа на епохата. На страниците на вестниците се усещат живият бит, ароматът и страстите на времето, политическите борби, идейните предпочитания и вкусовете на обществото. Тук е отразено най-ярко общуването на българите с чуждия свят.

Но вестниците и списанията от епохата на Възраждането, както и от всяко време не могат да се използват като сигурен документален източник за възстановяване на хронологията и мащабите на събитията. Вестникарските данни трябва да се засичат с по-сигурни документални свидетелства. Вестникът или списанието е документ на епохата, а не извор за конкретни проучвания. Неговото използване също е въпрос на професионална подготовка и съвест.

Трябва да се съжалява, че и до днес не разполагаме с пълни сбирки на много от българските възрожденски вестници и списания, и особено, че не се полагат грижи да се набавят чуждите вестници и списания, излизали през XIX в. в Цариград и в нашите земи.

Важен източник за историята на Възраждането са спомените на обществени и културни дейци. И в това отношение нашата документация е твърде ограничена главно поради обстоятелството, че първостроителите на тази епоха са загинали рано и не са успели да оставят мемоари, а една част от мемоаристите са малограмотни хора. И все пак нашата историография разполага с няколко първокласни мемоарни съчинения.

Първо място между тях безспорно заема „Житие и страдание грешнаго Софрония", един богат извор за българската и балканската история от края на XVIII и началото на XIX в. От важно значение са и издадените още до Освобождението спомени на четническия войвода П. Хитов „Моето пътуване из Стара планина" (1873) в литературна обработка на Л. Каравелов. Твърде богато на сведения е и започнатото „Житие" на Г. Раковски с „План за житието ми", по който той е искал да опише своя живот.

След Освобождението пишат своите спомени З. Стоянов, Ст. Заимов, Ив. Богоров, Ив. Касабов, д-р Хр. Стамболски, Н. Обретенов, Н. Икономов, Ф. Тотю, М. Балабанов, М. Греков, Гр. Пърличев и други възрожденци. От тази поредица изключително важно значение имат „Записките по българските въстания" на З. Стоянов, „Моите спомени от възраждането на България чрез политически идеи" на Ив. Касабов и мемоарите на Н. Обретенов.

Нашата историография не е обръщала достатъчно внимание на данните на фолклора и етнографията. Това се дължи на обстоятелството, че тя все още не се занимава сериозно с живота на възрожденските българи, с проблемите на народопсихологията. А фолклорът е един изключително богат източник. Народните песни, приказки, одумки, пословици, описания на поверия, на празници и на обреди биха ни разкрили по най-сигурен начин душевността на възрожденския човек, неговите нрави, обичаи и език, отношението му към природата, към света, към другите народи. Ясно е, че без да се изследва и изучи народното творчество от XVIII–XIX в., не може да се напише истинска и пълна история на Българското възраждане, история на българския народ през тази епоха.

Не би трябвало повече да се отминават данните на етнографията, сведенията за оръдията на труда, за битовата материална култура, за религиозните култови предмети, за вътрешната уредба на българската къща, за занаятчийското и земеделското производство, за облеклото и носиите, за градския бит и т.н., които са от изключително значение за допълване на картината за всекидневния живот, на представите за народната култура, за развитието на производителните сили. От същото значение са и данните за развитието на народното изкуство, и преди всичко на музиката през Възраждането.

Важен извор за епохата е езикът, който като основа на културата ще разкрие участието на традицията в българското културно възраждане, а като отражение на живота ще покаже степента на материалното развитие и на духовното съзряване на българския народ, неговите възможности за културно творчество.

Данните на езиковия анализ, комбинирани с чисто исторические проучвания, ще разкрият общуването на българите с другите народи и чуждите заемки в нашата култура. Остатъците от църковнославянски думи ще обозначат по-точно дела на традицията, а езиковите заемки от турски, гръцки, сръбски, руски, френски и други езици ще покажат интензивността на общуванията на възрожденското общество с чуждия свят. Езиковият анализ ще разкрие темповете и степента на приобщаването на българите към буржоазната цивилизация.

ЧУЖДИ ДОКУМЕНТИ ЗА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

Незадоволителното състояние на домашната изворова база налага особено внимание към чуждите извори (документи, писани на чужд език), както и необходимостта от

специални издирвания на български документи в чуждите архивохранилища и библиотеки.

И трябва веднага да се посочи, че нашата наука разполага (макар и все още да не ги е открила и използвала) с огромно количество чужди свидетелства за епохата на Възраждането. Това се дължи на обстоятелството, че през турското робство българите живеят и общуват в рамките на империята с 13 други народности – турци, гърци, сърби, бошнаци, черногорци, херцеговинци, хървати, власи, молдавци, албанци, арменци, евреи и араби, в писмените паметници на които в една или друга степен са се запазили сведения за нашата история.

Освен това през турско робство и особено през XVIII–XIX в. българите се намират в активни общувания със славянските страни и народи. Поради значението на Източния въпрос в европейските международни отношения, българските земи са обект на изключително внимание от страна на политиката на Великите сили, на далечни и близки страни, обект на стопанско, политическо, религиозно и културно проникване. Всичко това е дало възможност да се отложат документални свидетелства в почти всички страни в света, които в една или друга степен са свързани с проблемите на Европейския Югоизток.

На първо място историографията разполага с огромно количество турски документи за Българското възраждане. Те се пазят главно в турските държавни архиви, но се срещат в голямо количество и в нашите архиви, както и в архивохранилищата на други балкански и европейски страни. Турските документи са от най-различно естество – държавни документи, документи на местните административни, военни и кадийски органи, на джамиите и духовните учреждения, дипломатическа преписка, засягаща България, и др. Българските документи на турски език се съхраняват в Ориенталския отдел на НБКМ и съвсем частично в някои местни архиви и музеи. Сведения за българската история могат да се намерят в турската преса, която до ден-днешен почти не е проучвана, в турската литература и особено в пътеписите, в турския фолклор и етнография, навсякъде, където са оставени следи от

съжителството и взаимните влияния между българи и турци в продължение на пет века.

Турската документация предлага обилни сведения за стопанската, политическата и културната история на Възраждането, за връзките на нашите земи с чужди държави, за общото и специфичното в развитието на балканските народи. За съжаление досега данните от турската документация са използвани частично, а това е едно безспорно доказателство, че нашата историография все още изостава в проучванията на възрожденската история.

На второ място в балканската документация следват гръцките материали. Това са документите на Вселенската патриаршия, на гръцките училища по нашите земи, на държавните архиви на Гръцкото кралство, на гръцките колонии в България. Много сведения могат да се открият в гръцката църковна и светска литература, в гръцките вестници и списания.

Гръцките писмени свидетелства разкриват по-пълно духовното развитие на възрожденското общество, историята на българо-гръцките църковни отношения и намесата на Великите сили и на Високата порта в тях, те обогатяват сведенията за участието на българите в освободителното движение на Балканите, показват раждането и укрепването на българската буржоазия, на националното съзнание и националните български институции. Те са от изключително значение за изследване на чуждестранните политически и културни влияния върху Българското възраждане, както и за установяването на относителния дял на античното и византийското наследство в нашата възрожденска култура.

Ценна за българската възрожденска история е и румънската документация, събрана главно в Румънския държавен архив в Букурещ, а също така и в местните архиви на онези области, където през XVIII–XIX в. е имало компактни или по-малки български поселения. Богат със сведения за нашата история е и румънският печат.

Румънските документални сбирки предлагат разнообразни сведения за стопанското развитие на българските земи, за дейността на българските търговски къщи във

Влашко, Молдова и Бесарабия, за живота на българските колонии, за дейността на политическата емиграция и на нейните организации отвъд Дунава, специално за историята на Добродетелната дружина, на Одеското българско настоятелство (ОБН), на Тайния български централен комитет (ТБЦК) и неговото продължение „Българско общество", за Българския революционен централен комитет (БРЦК) в Букурещ, за големите дейци на нашето възраждане – Л. Каравелов, В. Левски, Г. Раковски и Хр. Ботев, за българската просвета в колониите на Влашко, Молдова и Южна Русия. Румънските документи разкриват международните отношения, засягащи България, както и взаимните общувания между българи, власи и молдавци.

Интересни и богати сведения предлага и югославската документация. Архивите на Сърбия, на Босна и Херцеговина, на Хърватско пазят документи, които разкриват южнославянското единство на културата, съвместните борби срещу общия поробител, проникването на западните католически мисии по Долния Дунав и в България, много сведения за живота, просветата и културата на западните българи, за историята на Първа и Втора българска легия, за живота и дейността на Г. Раковски, Л. Каравелов, П. Хитов. Югославските архиви и особено архивът в Дубровник предлагат сведения за стопанското развитие на нашите земи, за връзките им с Австрия и Средна Европа, а сръбските архиви пазят материали за историята на западните български области, за селските въстания в Северозападна България през 30–50-те години на XIX в.

Нашата историография досега не е положила необходимите усилия да изследва, да преведе и издаде главните документи от балкански произход. В това се проявява нейната изостаналост. В същото време трябва да се отбележи, че голяма част от тази документация – турските и гръцките държавни архиви, архивът на патриаршията, много основни фондове на Румънския национален архив в Букурещ и някои от югославските архивохранилища, е недостъпна за българските историци. На бъдещето трябва да се разчита, когато нашата, както въобще балканската историография ще полу-

чат възможност за пълнокръвното си развитие на базата на цялата документация.

В значително по-малко количество, но много ценни за нашата история са архивите на западните славянски страни – Чехия, Словакия и Полша. Тук се пазят документи за връзките между българи и славяни, за проникването на славистичната мисъл в България, за ролята на австро-унгарските славяни в нашето Възраждане, за отношенията между България и Средна Европа. От изключително значение е архивът на Адам Чартористи в Краков. Неговите богати сбирки разкриват ролята на полската емиграция на Балканите и в България, както и политиката на Франция и другите западни държави по отношение на нашето Възраждане.

Архивите на големите европейски сили през XIX в., и преди всичко на Русия, Англия, Франция и Австрия – страни, играли решаваща роля в Източния въпрос, имат първостепенно значение за историята на Българското възраждане.

На първо място, разбира се, са съветските архиви и преди всичко Архивът на външната политика, Ленинградският архив, провинциалните архиви в Киев, Харков и Одеса, архивите на Светия Синод на руската църква.

Наред с архивохранилищата, важен източник за нашето Възраждане е руската преса, и най-вече славянофилските вестници и списания „Ден", „Москва", „Голос" и други, както и редица научни издания от XIX в.

Руската документация разкрива ролята на казионна и революционна Русия в нашето Възраждане, руската политика на Изток, европейските международни отношения и сблъсъка на Великите сили на Балканите.

Тя предлага ценни сведения за политическото и културното влияние на Русия в България през XVIII–XIX в., за политиката на Русия в подкрепа на националноосвободителното движение, за подготовката на българска интелигенция, за източния църковен въпрос, за дейността на руските дипломатически мисии в Турция. Освен това в съветските архиви се пазят голямо количество документи на български възрожденски дейци, на общините и Екзархията, разузнавателни сведе-

ния за положението в България, както и много чужди (нерус-ки) документи, засягащи България. Тук се намират главните сведения за историята на ОБН и Добродетелната дружина. За съжаление тези документи са недостъпни.

Огромно богатство от документи предлагат английските архиви. Поради вековния интерес на Англия към Ориента, поради това, че дълго време тя е играла решаваща роля в Източния въпрос, в английските архивохранилища, напълно достъпна за използване, се е запазила документация за международните отношения, за политиката на Англия като крепителка и гарантка на Османската империя, за дейността на английските дипломатически и разузнавателни служби в Цариград и в турските провинции, за протестантските мисии, за отношението на Англия към българските проблеми през XVIII–XIX в. Тези материали се намират главно в Архива на „Форийн Офис", Архива на Британския музей, в документацията на Библейското дружество и на протестантските бордове и мисии.

От същото значение за нашата история са и френските архиви – архивът на Министерството на външните работи, Френският национален архив, военните архиви, архивите на католическите ордени и др. Френските архиви, наред със сведенията по всички въпроси на Изтока, са много ценни и поради амбициите на френската политика да влияе в България, да контрадейства на руското проникване чрез разпространението на католицизма, да разпространява постиженията на буржоазната култура и цивилизация.

Първостепенно значение имат и архивите на Австрия (Австро-Унгария). Значително по-малко материал се пази в архивите на онези страни, които не са имали непосредствени интереси и амбиции в Турция – Германия, САЩ, Белгия, Испания, Италия. Но тези документи, особено германските и американските, са много ценни поради своята макар и относителна обективност и поради посредническата роля, която са поемали в отделни случаи техните дипломатически мисии. Специално внимание трябва да се обърне и на архивите на Ватикана, на Конгрегацията за пропаганда на вярата, на документалните сбирки на отделните ордени и католически мисии. Вековните амбиции на католицизма в Ориента и дей-

ността на многобройните мисии в Турция са документирани в първокласен материал.

Друг важен източник за българската история е европейският печат. В стотици английски, френски, австрийски, германски и други вестници и списания са пръснати все още неоткрити и непроучени хиляди статии и материали за българската история. Достатъчно е да се отбележи само, че Априлското въстание е било отразено в 200 вестници и списания, с около 3000 статии. Но особено важно значение имат вестниците, издавани от Великите сили в Цариград, и преди всичко английските и френските специализирани издания за Изтока.

Важен извор за нашата история през Възраждането е чуждата пътешественическа литература, както и трудовете и мемоарите на чуждите дипломати, учени, мисионери и разузнавачи, работили в Ориента. Списъкът на тази литература е твърде голям, но най-важно значение имат съчиненията на Ламартин, Сиприян Робер, Ами-Буе, А. Бланки, спомените на Енгелгарт, проучванията на Ф. Каниц, на В. Григорович, на О. Дозон и др.

Тези кратки бележки върху изворовата база идват да покажат по безспорен начин, че бъдещето развитие на историографията за Българското възраждане ще зависи от това, доколко могат да се съберат, обнародват и използват многобройните свидетелства, пръснати из архивите, вестниците и списанията на целия свят, доколко скромната домашна документация ще бъде обновена и освежена с чуждестранните извори. В това отношение е необходима последователна научна политика, която да сложи кръст на частните еднолични инициативи както в издирването, така и в обнародването на документите, политика, която да осигури комплексни проучвания и големи корпусни издания на документите за историята на Българското възраждане.

ГЛАВА ВТОРА

ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

НАЛАГАНЕ НА ТУРСКАТА СОЦИАЛНА И ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. ПОСЛЕДИЦИ ОТ ТУРСКОТО ЗАВЛАДЯВАНЕ

Българското възраждане не би могло да се разглежда откъснато от многовековната и превратна историческа съдба на българския народ. Тази епоха не би могла да се разбере без историята на средновековна България, без да се познава културно-историческата традиция, създадена през VII–XV в. Средновековното наследство участва във възрожденската епоха чрез християнската култура и българския език, чрез влиянието на византизма, чрез оформената през средните векове българска народност с народностно съзнание и исторически народен спомен. Средновековието присъства в новата история чрез общославянската идея и в последна сметка с цялото историческо наследство, което успява да се запази през XV–XVIII в. Но историческото развитие през XVIII–XIX в. е най-тясно преплетено с историята на Османската империя, с вековете на робство, което българите преживяват след падането на България под турска власт през 1396 г.

В историческата литература се правят твърде различни и противоречиви оценки и характеристики на турското владичество в България и на Балканския полуостров. Някои чужди, преди всичко турски историци смятат, че завоевателите са донесли на поробените народи ред, спокойствие и една повисока култура, че са създали условия за нормално икономическо и обществено развитие на Европейския Югоизток, люлян във войни и опустошения през дългите средни векове.

Друга група историци, между които и някои наши изследвачи, приемат, че турското завладяване подобрява временно положението на поробените народи, спира опустошителните войни и обединява териториално българската народност. Повечето от балканските историци, работили непосредствено след освобождението на техните страни от турска власт, бидейки в плен на сантименталния национализъм, представят турското господство отпреди епохата на Възраждането като низ от страдания и ужаси, акцентуват върху „мрачните" векове, върху потурчванията, върху светостта на вярата и народните традиции.

Напоследък този романтизъм постепенно отстъпва място на все по-сериозни научно-исторически и други проучвания на тази епоха, които постепенно разбулват тайните на „тъмните" векове, разкриват важни страници от стопанската, политическата и културната история на Османската империя и на народите, живели в нейните предели.

За съжаление българската историография изостава в проучванията на този период. Нейните усилия през последните години бяха съсредоточени предимно върху стопанската история. Но въпреки това ние сме още твърде далеч от пълната характеристика на стопанските и обществените отношения, наложени в България след турското завладяване. Липсва точна дефиниция на азиатския или източен начин на производство. Не е изучена деформацията на социално-икономическите отношения, пренесени от Азия, след като са влезли в съприкосновение със заварените стопански форми. Твърде непълна е нашата представа за градския живот в българските земи през XV–XVIII в., за етническите промени, за международните отношения.

Малко повече светлина е хвърлена върху културното развитие на българските земи, но и в тази област нещата са твърде неясни. Направи се опит да се подмени тържествуващата преди години теза за „тъмните векове" с оптимистичната национална концепция за „здравото славянско средновековие". Но и единият, и другият възглед не дават достатъчно точна картина и ясна характеристика на културния живот на българите през ранните векове на османското господство.

Тези мимоходом посочени пропуски на историческата литература не ще позволят тук да се направи една пълна картина на вековете, предхождащи Българското възраждане. Но за нашите нужди ще бъде достатъчно да се очертае най-общо мястото на този период в историческата съдба на българския народ, за да може в хода на същинското изложение да се разкрият корените на историческите събития и процеси на възрожденския период.

Падането на България под турска власт прекъсва естественото историческо развитие на една цивилизация и култура, създадени през средните векове на базата на християнството и славянската писменост, под закрилата на една могъща средновековна държава. Турското завладяване откъсва България от европейското развитие, от започващата в Европа епоха на Ренесанса, която идваше да предвещае модерния буржоазен свят. По такъв начин турското владичество задържа България за няколко века настрана от големите пътища на общочовешкото развитие. Наред с това то отдели България и от славянския свят, с който тя беше традиционно свързана чрез общността на езика, на културата и религията. Така завоеванието прекратява действието на важни фактори на културно-историческото развитие.

Какво получава в замяна на това българското общество?

В България със силата на оръжието са наложени чужди по дух, мюсюлмански по своята религиозна форма култура и цивилизация. Не би трябвало високомерно да се съди дали привнесената нова култура е по-висша или по-низша от заварената. Тук критериите са винаги субективни, а произволното сравнение е присъщо на националистичния патос. В случая е важно, че наложената по военен път нова култура, в

най-широкия смисъл на тази дума, дълбоко противоречи на духа и историческите традиции на старата цивилизация, на нейните стопански и обществени форми, на нейните културни, религиозни, народностни и езикови основи. Това обстоятелство само по себе си вече показва, че турското завладяване прекъсва веригата на естественото развитие на народите в Европейския Югоизток, като ги насочва в една противоположна на историческата инерция насока, за да ги задържи за няколко века далеч от пътищата на европейския прогрес.

Турското завладяване налага в България нова социалнополитическа система, която някои автори наричат азиатски или източен начин на производство, а други – азиатски или източен феодализъм. Новият стопански ред се базира върху централизацията на средствата за производство, и преди всичко на земята. Най-голямата част от земята принадлежи на централната власт, съсредоточена в ръцете на султана. Представителите на османската административна или военна аристокрация, според мястото, което заемат във военната, гражданската и религиозната пирамида, получават от султана отделни поземлени участъци (ленове), определяни според размерите и предназначението им като тимари, зиамети и хасове. Поземлени участъци се даряват и на мюсюлманските религиозни учреждения. В този случай те се наричат вакъфи. Срещу правото да събират част от данъците и налозите от населението, което живее върху тези земи и ги обработва, представителите на военната каста са задължени да служат в армията при предварително определени условия. Срещу същите задължения земя получават хиляди мюсюлмани, проявили се в безконечните „газа-войни". Те се наричат спахии. Според една статистика, в 1475 г. спахиите-тимариоти в Румелия и Анадола наброяват 40 хил. души. Така в земевладението се установява военно-ленната система, наричана още ленно-спахийска.

Но, разбира се, тази система не е всеобща и вездесъща. На практика в Европейския Югоизток, където се запазват и адаптират някои традиционни стопански форми, съществува правото и на частна собственост с широк имунитет (мюлко-

ве, вакъфи), заемащи определено място в аграрната структура въпреки предпочитанията на централната власт.

Стремежът на централната власт да ограничи тази собственост се проявява още през XV в., когато Мехмед II Завоевателя поставя под контрола на държавата над 20 хил. села и стопанства, за да ги разпредели като тимари. Но тази реформа трае само няколко години. Тя е ликвидирана от Баязид II под натиска на противодействащите сили.

Но във всички случаи селяните са лишени от собственост върху земята. Те притежават и обработват определени участъци, обикновено земите, наследени от бащите, за които имат специален документ – тапусенеди (тапия). Селската земя може да се продава и наследява, но всички други права върху нея принадлежат на централната власт. Срещу получената земя селянинът бил задължен да плаща данъци на султана и на своя непосредствен господар – спахията, да върши ангарийна работа, да изпълнява редица повинности. Строго регламентираната система на данъците и налозите лишавала селячеството от материални и обществени възможности за стопанско възмогване.

Така военно-ленната система оформя една сложна картина на аграрните отношения. Грамадната част от земята е собственост на държавата. Но има и частни владения. Аристокрацията и спахиите получават земя за ползване, но в много случаи те не са обикновени чиновници, а разполагат с реална власт върху поземлените участъци и раята. Селяните също имат собственически права (да продават, да даряват или да оставят земята в наследство). Получават се сложно поделяне на собствеността и взаимоотношения, които се променят според условията и времената, зависещи от силата или слабостта на централната власт, от процесите на упадък на империята, от разширяването на стоковото производство и т.н.

Между тази стопанска система и западноевропейския феодализъм (т.е. между политическия (източния) и стопанския (западния) феодализъм, както се изразяват някои съвременни автори) има няколко съществени разлики:

1. При източните отношения има прекомерна централизация на земята в ръцете на централната власт, докато на Запад собствеността на земята принадлежи на феодалната аристокрация. На Изток феодалната частна собственост е силно ограничена.
2. При османотурската стопанска система се създава сложен триъгълник на взаимоотношенията между собственика (централната власт), притежателя (държателя) на леновете и непосредствения производител (селянина). Техните взаимоотношения се регулират чрез системата на данъци, налози и берии. Западната система на сюзеренитет и васалитет е подменена от пряко подчинение.
3. В Турция, в това число и в нашите земи, съществува неясна, илюзорна постановка на въпроса за собствеността и притежанието на земята. Всеки от трите краища на триъгълника приема, че земята е негова собственост – централната власт поради законите на шериата, спахията поради това, че събира данъците, селянинът поради това, че има тапия. Липсата на ясна постановка на основния икономически въпрос за собствеността е главната причина за вековната изостаналост на Ориента.
4. В Турция, и в нашите земи, за разлика от при феодализма, липсва развита и реално осъществявана крепостническа система. Законите за връщането на избягалите от родните места селяни никога не са били прилагани стриктно, защото тук, за разлика от Русия и на Запад, селянинът не се е считал за собственост на спахията, а за рая на султана.

Икономическите отношения в Османската империя, пренесени от Азия, стават материалната основа за изграждането на централизираната военно-бюрократична система и за запазването на нейното вековно господство по бреговете на Черно, Мраморно, Егейско и Средиземно море, върху обширни територии на Европа.

Начело на държавата, облечен с пълна, абсолютна и неограничена власт, опираща се на въоръжени отреди, създадени или като лична гвардия, или чрез централизираното разпределение на завоюваните земи (спахийското опълчение), стои

султанът. След завладяването на Балканския полуостров, на Близкия изток и на големи пространства в Северна Африка властта на султаните става огромна. Отседнали в Цариград, те започват да се смятат за наследници на римските императори. Към началото на XVI в., когато Селим I покорява Източна Анадола, Сирия и Египет и когато започва война с португалците за Червено море, османската държава се превръща в световна империя, обхваща земите от Суматра до Тулон и от Момбаса до Астрахан. Именно тогава се утвърждава халифатската идея. Като първи владетели сред мюсюлманските държави султаните се обявяват за върховни водачи на ислямското население, закрилници на вярата от християнския свят. Халифатската концепция се базирала върху идеята за свещената война срещу неверниците. Така става едно своеобразно сливане на гражданската (военната) и религиозната власт, обстоятелство, което произтича и едновременно подсилва централизирания характер на държавата.

Огромната империя се управлява непосредствено от султана с помощта на везири министри, които имали статут на обикновени чиновници на султана. Отделните провинции са под контрола на бейлербейове, подчинени също направо на султана. Българските земи са включени в състава на Румелийското бейлербейство. Тук, както и навсякъде в империята, се установяват местните органи на светската и духовната власт и на блюстителите на правосъдието, наречени кадии. В по-важните градове със стратегическо значение се разквартируват провинциални гарнизони, които изпълняват и полицейски функции. Техните командири се смятали за първи представители на султанската власт.

Така наложената военно-стопанска и административно-политическа структура, съобразена в някои области с местната традиция, определя социалните отношения в Османската империя. Оформя се висша военно-бюрократична аристокрация, в която влизат членовете на султанския двор и неговите приближени висши сановници, военните и граждански началници, висшите служители на култа – улеми, молли и т.н. Тази аристокрация е исторически обособена и стопански напълно детерминирана. Османската традиция предвижда тя да

се попълва из средата на низшите съсловия. Това става много рядко и то само със султанско благоволение. Като изключение тя била частично попълва с част от заварената местна аристокрация, която срещу признатите ѝ права и имунитет минава на страната на поробителя. Но новите „еничари" били бързо смлени и абсорбирани.

Висшата военно-бюрократична каста разполага с властта, с богатствата на страната, с плячката от войните, с благата, произвеждани от народа, с имота, живота и честта на поробеното население. Властта и влиянието на отделните нейни представители се определят от благоволението на султана и се измерват с количеството земя или други блага, с които той ги дарява срещу личната преданост към неговата власт и неговата особа.

Между висшата военно-бюрократична аристокрация и спахиите, от една страна, и поробените, от друга, се намира турското население, преселено на полуострова и в България от Мала Азия непосредствено след завладяването или през следващите векове. Главната маса от колонизатори се състои от около 46 хиляди оджака с близо 250 хиляди юруци, племе с полуномадска култура. Те са настанени в райони с важно стратегическо положение – Добруджа, Родопите, Централна и Северна България. По принцип в социално отношение турците, които не влизат в състава на висшето съсловие и не са спахии, са също рая, т.е. население, което трябва да произвежда. Но това е само на пръв поглед. Като част от победителите колонизаторите ползват редица предимства по отношение на данъчното облагане, в търговията и еснафските организации, при заемането на нисшите административни служби. Разделяйки хората на правоверни (мюсюлмани) и гяури (неверници), ислямската религия ласкае турското население като по-висше от поробеното, подхранва у него господарско самочувствие. Така религията и фактическите привилегии създават масова опора на източната деспотична монархия, фанатична непримиримост към поробените, която в историята на Османската империя много често се превръща във фактор, действащ независимо от стопанските, социалните и политическите отношения, играл твърде важна роля като опора на вековната власт на султаните.

Най-нисшият слой в Османската империя е подчиненото, поробено християнско население. То е наречено рая, т.е. стадо. Неговото основно предназначение според мюсюлманския морал е да произвежда блага и да служи на господарите победители. Османската власт, една от най-изтънчените източни деспотии, бързо изравнява това население в социално отношение. Старата българска аристокрация след завладяването или е избита, или срещу предателските си услуги към завоевателите е абсорбирана и напълно денационализирана.

По-нататък турската власт пресича пътя на всеки, който започва да се замогва и издига над останалите, като го разорява насилствено или го ликвидира физически, или пък като го приобщава към себе си и го превръща в своя агентура.

Селското население, което образува компактната маса от българския народ през XV–XVIII в., е лишено от всякакви права в икономическо и гражданско отношение. Формално то е закрепостено към съответните ленове. Обложено е с многобройни данъци, броят на които възлизал на около 80. Най-важният от тях е десятъкът (1/10 от произведената продукция се предава на държавата), чрез който се ограбва големият дял от селскостопанското производство. Поземленоличният данък за мюсюлманската рая е ресми и чифт, а за немюсюлманската – испенче. Немюсюлманското население плащало и поголовен данък – джизие, наричан в източниците още харадж. То било принуждавано да дава безплатен ангарион труд, да изпълнява редица повинности.

Лишено от права било и населението в градовете. Останалото след завладяването градско население живеело заедно с турските колонизатори, които през XV–XVII в. имали доминиращо влияние в градския стопански и обществен живот. Те контролирали еснафските (занаятчийски) организации, търговията и местните органи. Българските занаятчии и малобройните търговски групи играели подчинена, второстепенна роля, като обслужвали главно военните гарнизони и администрацията. Лишени от възможности за стопанско възмогване, градските жители били смазвани от убийствено бавните ориенталски темпове на икономическо развитие. Само една незначителна част, главно посредниците на дуб-

ровнишката търговия и джелепкешаните (търговци доставчици на добитък), успявали постепенно да заемат някои важни стопански позиции.

Между раята имало и отделни групи със специален статут. Срещу определени задължения към властта те били освобождавани от някои данъци, тегоби и повинности. На първо място това били войниците, които служели във военните обози и се грижели за султанските коне. Срещу това те и доганджиите разполагала със свободен от данъци поземлен комплекс, така наречената бащина. Други такива групи били пазачите на проходите – дервенджии, миньорите – маденджии, производителите на въглища – кюмюрджии, производителите на ориз – челтукчии, които се освобождавали от „извънредните и тежките" данъци.

Групите със специален статут понякога били освобождавани и от непосредствената опека на местните власти. Благодарение на тази относителна свобода споменатите сред успели да се запазят като значително по-самостоятелни в стопанско и по-консолидирани в народностно отношение, за да изиграят важна роля в историята на българската национална пробуда.

Наред с икономическата и социалната репресия над поробеното българско население, турското владичество лишило България и от възможности за нормално културно творчество. Някъде към средата на XV в. турската власт унищожила Търновската патриаршия, духовния център на българските земи. Нейните епархии преминали под прякото управление на Цариградския вселенски патриарх, признат от завоевателите като единствен духовен началник на християните в империята. Така над българите била установена нова власт, чужда на техните народностни и езикови традиции. Разбира се, този акт в непосредствена историческа перспектива имал важно значение за опазване на българската народност чрез религията, вярата и църквата.

Наред с ликвидирането на българската църква, били унищожени и паметниците на старата култура. Голяма част от царските и патриаршеските дворци, от църквите и манастирите била сринята. В огъня на завоеванието загинали мно-

го ръкописи, книги, исторически свидетелства. Българските книжовници били или избити или прогонени по чужди земи. Така българската християнска култура рухнала.

Последните незагасени светлици на старата цивилизация останали манастирите с тяхната внушителна за времето архитектура, с техните стенописи, книжовно богатство и послужебна църковно-религиозна музика. Някои от манастирите, които успели да получат от завоевателите потвърждение на своите стари привилегии и имунитет, останали като гнезда на културен живот, за да съхранят през вековете на робството писмената традиция и народностния спомен и да останат за дълго време единствените символи на българското име. Към манастирите били създавани по гръцки образец килийни училища, които поддържали грамотността в българските земи, като подготвяли свещеници, книжовници и учители.

Спасителната роля на манастирите в духовния живот на българската народност през XV–XVII в. е подхранила в нашата историография романтичната манастирска апология. Тази апология пропуска да отбележи, че независимо от голямата роля на манастирите в културната история на България през XV–XVIII в., когато те запазили образците на старата българска култура, поддържали живеца на народностната идея, тези центрове на духовно усамотение не били в състояние да стимулират едно „здраво славянско средновековие". През XV–XVIII в. духовната нищета, културната резигнация и безплодие са главното, което характеризира българското общество.

И така, през XV–XVII в. България преживява една от най-безплодните епохи в своето дълголетно историческо развитие. Българите са лишени от държавна организация, от духовно-църковна власт, от аристокрация и интелигенция, от елементарни стопански и граждански права. Историческият континуитет на българското развитие е нарушен тотално. България е обкована във веригите на азиатско робство, поддържано със силата на една от най-могъщите военни деспотии. По такъв начин на българския народ са отнети реалните материални и морални средства за социален и културен напредък. България е обречена да изостане заедно с Изтока с ня-

колко века от темповете и постиженията на буржоазния свят, обстоятелство с фатални последици за нейната историческа съдба.

Според един тривиален постулат на нашето историческо мислене, непоносимите условия на турското господство е трябвало да предизвикат мощна съпротива на българите срещу чуждия окупатор. Това обаче не се оказва възможно поради няколко важни причини и обстоятелства. Преди всичко България е била заварена от завоевателя като дълбоко разложена средновековна държава без сигурни стожери на своето народностно и държавно начало. От друга страна, балканското съперничество я лишило от близки съюзници. Европейският Югоизток бил откъснат от Централна и Западна Европа.

Преодолели военната съпротива на българите, турските завоеватели установяват режим, който изключва възможностите за организация и пробуждане. Като разкъсват брутално връзките на завареното общество с неговото минало, като унищожават държавните и църковните институции, като обезвреждат физически и морално старата аристокрация и интелигенция и не позволяват появата на нови имотни групи, като ликвидират физически огромни маси от българската народност, турците отнемат възможностите за социална и политическа организация на българския народ. А наред с това, опирайки се на своята превъзхождаща военна сила, на религиозния фанатизъм и на огромния бюрократичен апарат за стопанска и политическа репресия, те изсмукват до дъно жизнените сили на останалата част от българското общество, за да го обезличат в социално, народностно, културно и верско отношение и да го превърнат в безропотно стадо от производители на материални блага за новите господари. При тези условия никой народ, никое общество не би било в състояние да организира съпротива, достатъчна да отхвърли робството на един многократно по-силен противник. Именно поради това през първите векове на османското владичество доминират пасивните форми на съпротива. Тук най-ярко изпъква стремежът на българите да запазят своето историческо съз-

нание, своята народностно–християнска обособеност, език, битова култура и традиции. И това те успяват да осъществят в значителна степен поради дълбоката разлика между християнската култура на българите и мюсюлманския фанатизъм на завоевателите. Към народностната опозиция срещу чуждоземното робство трябва да се прибави и стопанската съпротива. Историческите свидетелства сочат безброй примери на отклонение от данъчното облагане, от ангарийните повинности, на бягство от леновете, на колективна социална съпротива срещу държавни органи. Всичко това показва, че българските селяни никога не са скланяли доброволно глава пред могъщия апарат за репресии.

Но наред с пасивните форми на съпротива, българите потърсили своите погребани права и чрез силата на оръжието. При липсата на възможности за организирано действие през първите векове на робството, те тръгвали по пътя на личното кърваво отмъщение. Много турски първенци заплащали с живота си поруганите българска чест, вяра и достойнство. Принуждението към лично отмъщение и стремежите за самосъхранение превръщали отделните индивидуални актове в колективно действие. Така още през XV в. се появили хайдушки или харамийски чети и дружини, които бродели по планините и наказвали най-проявените български врагове. Действията на хайдушките чети регулирали в известна степен взаимоотношенията между поробени и поробители на една по-търпима основа, поддържали духа на българите, опазвали техните имоти и чест от грубо посегателство. Именно поради това хайдутите са оставили такъв плътен отпечатък в българския исторически спомен и в народния епос. Напоследък в нашата историография се прави опит да се обогати традиционната характеристика на хайдутството, дадена още от Г. Раковски, с една представа за масово народно въоръжено „антифеодално" движение. Тази нова характеристика съдържа нещо вярно в себе си дотолкова, доколкото всеки жест на съпротива, насочен срещу отделни представители на една власт, е насочен и срещу цялата власт. Но в основата си тази „модерна" теза е невярна. На хайдушкото движение, ако трябва да се съобрази историческата истина, не могат да се припишат по-големи со-

циални функции, освен тези на стихиен регулатор в отношенията между поробени и поробители.

Най-висшата форма на борба срещу турското робство през XV–XVII в. били народните въстания. Първото от тях избухва само няколко години след падането на България под турска власт. Това е въстанието на Константин и Фружин, обхванало големи райони от Западна България през 1408 г. През 1598 г. избухва и първото Търновско въстание. През следващия век то е последвано от ново въстание в Търново (1686). В 1688 г. пламва въстание в с. Чипровец и неговите околности. През следващата 1689 г. е Карпошовото въстание в Македония. Всички тези надигания били предизвикани главно от външни влияния, свързани с австро-турските войни, или като проява на общобалканско действие. До едно те били жестоко смазани.

Но ако българите, пък и другите балкански народи, не са могли с въоръжени средства да ликвидират Османската империя и да променят посоките на историческото развитие в Европейския Югоизток, други сили, бавно и полека, но сигурно и неотстъпно, започнали да рушат основите на това гигантско азиатско построение върху земите на Европа.

УПАДЪК НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XVI–XVIII в. И БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Преживяла зенита на своята мощ, в края на XVI в. в Османската империя започват процесите, които подготвят нейната гибел и вещаят възраждането на балканските народи.

Три главни причини предизвикват деградацията на тази империя. На първо място, това е несъответствието между завоевателните ѝ нагони, наложително диктувани от социално-икономическата структура, и нейните гаснещи военни възможности. През XVI–XVII в. Турция се изправя срещу могъ-

щи европейски държави, обновяващи своята икономика на буржоазни начала, преживяващи епохата на Ренесанса и на големи научно-технически открития, извършили революция във военното дело, във въоръжението, в навигацията и техниката. Турция изостава и икономически, и военно от просперираща европейски свят.

Но поради природата на източния деспотизъм Османската империя не може да се интегрира в този нов свят, а продължава да залага на войната като на главно средство, регулиращо социалните взаимоотношения в империята. Именно поради това тя започва да търпи военни неуспехи. Продължителните войни с Иран, започнали през 1578 г. и продължили чак до 1639 г., изтощават нейната икономика. Силни удари ѝ нанасят и войните с Австрия от 1593–1606 г. Турция е длъжна да отделя големи средства (1 200 000 златни дуката на година), за да поддържа срещу Италия своите 200 галери в Средиземно море.

Военните неуспехи за една милитаристична централизирана държава имат силата на смъртоносни удари. Те предизвикват дълбоки сътресения в нейната стопанска и държавнополитическа структура и хронични финансови кризи. Централната власт, съсредоточена изцяло в ръцете на султана, започва да губи своя престиж. От нейния контрол неизбежно се отклоняват големи сили. Висшата аристокрация и спахиите започват да отбягват военните задължения, тъй като войните вече вместо слава, плячка и земя носят материални загуби и смърт. Тогава аристокрацията, местните първенци и спахиите се насочват инстинктивно към земята и започват да се домогват към частна собственост, т.е. те протягат ръце срещу главното, което е крепяло империята в годините на нейния възход.

Започналите процеси на разложение се ускоряват и от постепенното интегриране на Турция в системата на европейската търговия и стопанство. През 1535 г. са дадени капитулации (договори за търговия при неравноправни условия) на Франция, през 1581 г. – на Англия, през 1600 г. – на Холандия. Капитулациите предвиждат ниски мита – до 3 %. Така постепенно Турция започва да търгува със Запада.

Проникването на западните капитали и стоки подравя основите на традиционните форми в нейната икономика, засилва стоковото производство, нанася силен удар върху ленно-спахийската система. Така се появяват нови стопански и социални сили, които са предизвикани на живот от пропълзяващия в имперската икономика буржоазен меркантилизъм, като противници на азиатския стопански и обществен ред. Сред поробените народности новите обществени сили бързо се организират под национален флаг и се превръщат в реални политически противници на империята.

Третата важна причина, предизвикала сътресенията в Османската империя, трябва да се потърси в демографските процеси, главно в бързото увеличаване на населението. Според изследванията на някои турски автори, от 1520 до 1580 г. населението в Османската империя и Средиземноморието нараства с 41 %. Особено бързо расте населението на Анадола, което търси места за колонизация, но Балканите са вече наситени. Турската власт се стреми да реши този въпрос чрез завладяване на нови земи. Но войните за нея са вече неуспешни. Тогава в Анадола започват кървави междуособици, които предизвикват криза в политическите върхове, довеждат до формиране на враждуващи партии, до гигантска корупция, до засилване ролята на еничарите като военен регулатор на политическите проблеми. Всичко това, съчетано и с разпадането на спахийския институт, вече дълбоко разклаща опорите на централизираната монархия.

След XVI в. султанският престол постепенно става играчка в ръцете на враждуващите партии и на еничарските главатари, което разхлабва допълнително централизирания военно-бюрократичен апарат и дава път на сепаратистични домогвания. Появяват се местни независими паши и владетели, даже провинциални правителства, които не се подчиняват на централната власт. Султаните, от своя страна, се стремят да защитят властта си, като толерират свои партии в провинциите. Така след XVI в. се създава аянският [аянин – областен управител, влиятелен гражданин –б.р.] институт, който според свидетелствата на турския писател Евлия Челеби се състои от богати и влиятелни търговци, от членове на улема

[мюсюлмански богослов – б.р.] и от аги-командири на военните гарнизони. Тези личности постепенно придобиват права на посредници между централната власт и населението. Те стават господари на местната администрация, започват да събират данъци, да налагат постепенно системата на откупване (илтизам), даже придобиват съдебни функции. Засилването на властта на аяните предизвиква кървави сблъсъци между тях и традиционната аристокрация. През XVIII в. съперничествата се проявяват вече във формени военни стълкновения. На много места обаче враждуващите партии се обединяват за сметка на населението, трупат огромни богатства, превръщат се в крупни собственици, принуждават Високата порта да ги признае официално, да се поставя в зависимост от тях. Всичко това довежда през XVIII в. процеса на децентрализация на Османската империя до краен предел.

При тези нови условия започват промени и в положението на поробеното население. Наред със засилената експлоатация от страна на централната власт, която се стреми да преодолее финансовата криза чрез увеличаване на броя и размера на данъците, българите са подложени на безконтролен грабеж от страна на местната администрация, на обедняващите спахии, на новите аяни и на всеки турчин, който има оръжие.

Но този процес не е еднопосочен.

Отслабването на централната власт облагодетелства в известна степен поробеното население. В стремежа си да търси навсякъде съюзници срещу непокорните паши и аяни, турската власт започва да се опира на формиращата се върхушка сред християнското население. Така след XVI в. сред християните се издигат местни първенци – кнезове, коджабашии, чорбаджии и някои духовници, които срещу посредническите услуги, които правят на властта, започват да трупат богатства, да се включват в системата илтизам, да въртят търговия с добитък и животинска продукция, да посредничат в дубровнишката търговия. Някои българи забогатяват и чрез посредничество между конкуриращите се местни първенци, които също не пропускат да използват техните услуги в борбата за власт и влияние.

Проникващите в турската икономика стоково-парични отношения и непрекъснато разширяващите се търговски връзки с Европа ускоряват процесите на стопанска диференциация сред българското общество. Макар и мъчително бавно, обособява се икономически замогващ се слой, който скоро застава начело на стопанската и духовната обнова.

Но започналите нови процеси в недрата на турската империя не са последвани от логически налагащите се промени в системата и структурата на държавните и политическите институции. Напротив, срещу тях се възправя консервативната ислямо-азиатска традиция, разполагаща с все още силна армия, опираща се на непоклатимите и свещени принципи на корана. Това показва историческата обреченост на източната деспотия, то предизвиква гигантски сблъсък между новите стопански и социални сили и турския консерватизъм, който задържа за няколко века българското общество в агонията на анархия и несигурност, на междуособици и войни, на убийствено бавни трансформации.

И така турското господство през XV–XVIII в. отклонява България за няколко века от нейното естествено развитие като европейска културна област. Именно поради това в навечерието на своето закъсняло възраждане България е силно изостанала от буржоазния свят. Тя трябва с векове да догонва буржоазна Европа. Докато в Западна Европа вече е развита капиталистическата икономика, докато там се извършва промишлен преврат, базиращ се на парната машина, и с огромни темпове се осъществяват мореплаване, търговия, изграждат се модерни съобщителни средства, нова финансова система, създават се големи градове, в непосредствена близост до този свят България разкрива своя профил на страна с допотопно земеделие, лишена от индустрия, от пътища и съобщения, от пристанища и корабоплаване, т.е. от всичките икономически средства, които революционно обновяват света.

В Западна Европа бурно се развиват науката и техниката. В употреба са въведени парната машина, книгопечатането. В основни линии завършва систематизацията на съвременните науки – математика, химия, физика, естествознание и т.н. В

България през тези векове продължава да живее едно изостанало, неграмотно общество, достигнало чрез своите най-първи представители до „откриването“ на Псалтира и Апостола.

Докато на Запад Ренесансът е извършил велика революция в човешкия дух на базата на идеите на хуманизма, положени са основите на модерната философия, на светското образование, на литературата и изкуствата, България тъне в безпросветност, живее в плен на суеверието, на мистиката, люляна в християнско смирение и в робска инертност, подстрекавана от врачки и магьосници, от чудесата, съчинени от болната фантазия на оскотели духовници. Така в резултат на турското владичество България, насилствено изведена от орбитата на европейската цивилизация, е изостанала с няколко века. Оттук тя трябва да тръгне, за да сътвори своята нова история.

ГЛАВА ТРЕТА
НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

РАЗЛОЖЕНИЕ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XVIII в. ОПИТИ ЗА РЕФОРМИ

Началото на Възраждането се поставя тогава, когато сред българското общество се появяват нови обществени сили, които постепенно се организират на национална основа, въоръжават се с идеите на буржоазната епоха и в недрата на Османската империя започват постепенно да съзиждат един нов свят, една нова социална действителност, една нова култура, принципно различни от това, което се наблюдава през първите векове на турското господство.

Тези промени видимо се забелязват към началото на XVIII в. Те са предизвикани от задълбочаващата се криза на империята и от опитите на турските политически върхове за реформи в обществените и политическите институции, в стопанския живот и в армията. В началото на XVIII в. чувствително се променя международното положение на Османската империя. Като последица от новите отношения в Европа постепенно се притъпяват и изчезват турско-венецианските и турско-полските противоречия. След продължителните войни с Австрия през предните векове започва да отслабва и тур-

ско-австрийският антагонизъм. Европейските капиталистически държави, заети със своите вътрешни проблеми и с уредбата на колониалните владения, започват да се интересуват от Ориента вече не като поле за бойна слава, а като сфера за търговия и стопанско влияние. Така Англия, Франция, Холандия (Нидерландия), получили първи капитулации в Турция, засилват своето икономическо проникване. През XVIII в. в тази конкуренция излиза напред Франция, която до революцията през 1789 г. има доминиращо влияние в Цариград.

Но сравнително осигурена на Запад, Османската империя е принудена в началото на XVIII в. да се обърне към своите северни и източни съседи, и главно към Русия, която след Петровата епоха се превръща в могъща военна държава с претенции към турските владения по Северното Черноморие. Руската експанзия на юг довежда до продължителни и чести войни с Турция, които предизвикват и други източни конфликти между Турция и Иран, и между Турция и задкавказките държави. Заплашена от нови силни противници от север и изток и все още несигурна за положението си в Европа, турската аристокрация постепенно свива байрака на така наречените газа-войни, минава в отбрана и прави първи опити за регулиране на вътрешните отношения в съответствие с изискванията на новата епоха.

Преди всичко Турция е принудена да разтвори широко вратите си за европейското стопанско проникване. Така през XVIII в. тя окончателно е въвлечена в оборота на европейската капиталистическа търговия. Разцъфтяват левантийските търговски операции. Редица западни (левантийски) фирми започват да проникват в балканските провинции, в това число и в българските земи. Този оборот съдейства, от една страна, да започне обособяването на общобалкански и на местни национални пазари, а от друга, разширява режима на капитулациите. Докато до началото на XVIII в. Турция поддържа търговски отношения само с Франция, Англия и Холандия, от 1734 до 1784 г. тя сключва търговски договори с още десет страни.

Липсата на победоносни войни, развитието на международната и вътрешната търговия, както и разпространението на

стоково-паричните отношения в имперската икономика окончателно разнищват ленно-спахийската система. През първите две десетилетия на XVIII в. хиляди спахийски ленове са отнети от техните държатели и са зачислени към султанските хасове [хас – голямо ленно владение – б.р.] и държавните мукатаи. Спахията започва да изчезва като икономическа категория.

Ликвидирането на спахилъка изявява нови категории собственици. Закрепват положението си притежателите на едра поземлена и друга собственост – чифликчии, предприемачи, едри търговци и лихвари, арендатори на държавни мукатаи и на свободни ленове, откупвачи на данъци (илтизами). Разширяването на частновладелческите права не само подравя окончателно класическите стопански форми, но разкрива поле за големи търговско-лихварски спекулации, които обаче в условията на убийствено бавните промени и трансформации, извършвани в Турция през XVIII в., при съпротивата на старата аристокрация и при разгръщащите се сепаратистични борби не могат да прераснат в буржоазно-меркантилни отношения, не могат да изменят стопанската структура на империята и да я интегрират в буржоазния свят. Именно поради това и през XVIII в. в Турция продължават да доминират архаичните стопански форми. Запазват се и старите институции. Султанската власт все още е много силна и като върховен собственик, и като висш разпоредител в социалните отношения.

При това положение конфликтът между новите сили и старата аристокрация, пазителка на традицията, предизвиква към средата на XVIII в. въоръжени борби. Пламват аянски стълкновения за овладяване на органите на местната власт. В тези конфликти се намесват еничарите, които също започват да придобиват стопански привилегии. Постепенно в политическия кръговрат е въвлечено и местното население. Така към средата на XVIII в. сепаратизмът, разложението и упадъкът на централната власт са вече реалност. Турция престава да бъде стабилна военна формация, здраво споена централизирана държава.

Централната власт реагира срещу сепаратизма чрез административни реформи, целещи да създадат контрабаланс срещу силите на децентрализацията и да запазят контрола

на Цариград над провинциите. Санджаците се трансформират в пашалъци. Увеличава се властта на управителите на султанските хасове и на държавните мукатаи, както и прерогативите на воеводите. Новите управители са облечени в стопански правомощия. Такива функции придобиват и пашите. Но преследваните цели не са постигнати. Реформите от административен характер са използвани в полза на местната аристокрация.

Тогава султанската власт търси компенсация в преустройството на армията. И тук започват реформи. Спахийското опълчение престава да бъде главна опора на султана и основната военна сила на империята. Въвеждат се нови начини за рекрутиране на армията. Правят се опити с помощта на френски специалисти да се модернизират пехотните и кавалерийските единици по европейски образец. Но и в тази област целта не е постигната. Напротив, и тук, вследствие на увеличаването на военните дружини на пашите, се подсилват тенденциите към сепаратизъм и неподчинение.

Не остава незасегнат от реформите през XVIII в. и духовният живот. При султан Ахмед III започва преднамерена европеизация на дворцовия живот и на върхушката на империята. Това е епохата „леля деври", която отразява напъна на турските върхове да се приобщят към европейската култура. Тя дава отражение върху развитието на архитектурата, на изкуството и литературата, но засяга главно формата. Този „европейски" стил процъфтява истински в безкрайните и разточителни дворцови празници, повтарящи карикатурно-ориенталски версайския ритуал. Но дори и тази съвсем повърхностна и смешна европеизация в стил „алафранга" среща лютата съпротива на старите консерватори, на мол̀лите и улемите и много скоро е изоставена.

Така през XVIII в. Турция се оказва в условията на дълбоки сътресения от стопански, социален и политически характер. Тя не е в състояние да се преустрои в буржоазен дух, нито да отблъсне европейското влияние. Политическият живот на империята навлиза в дълбока криза. Турция катастрофално започва да изостава. В своето съчинение „Основни мъдрости в устройството на народите" турският автор от началото на

XVIII в. Ибрахим бей Мютефрика сочи 8 причини за изоставането на Турция в сравнение с европейските страни: 1) неспазване на законите; 2) липса на справедливост и наличие на широк произвол; 3) преминаване на държавните работи в ръцете на безсъвестни хора, т.е. корупция на държавния апарат; 4) нетърпимост към идеите на знаещите и просветените хора; 5) непознаване на военната наука и тактика; 6) подкупничество и злоупотреба с държавното имущество; 7) липса на дисциплина в армията и 8) липса на систематични и верни сведения за външния свят.

Упадъкът и децентрализацията на Османската империя, макар и да влошават положението на раята, имат и положителни последици за живота на поробеното население. Проникването на новите буржоазни отношения предизвиква качествени стопански и социални промени в християнските провинции, в това число и в България, които се превръщат в материална основа на балканското Възраждане.

СТОПАНСКИ И ОБЩЕСТВЕНИ ПРЕДПОСТАВКИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

През XVIII и началото на XIX в. българските земи заедно с цялата икономика на империята преживяват процес на важни стопански промени. И в България ленно-спахийската система рухва. Спахиите и другите лица от служебната аристокрация започват да се отклоняват от задълженията си към султана и да се стремят към частна собственост на земята, която при разпространяването на стоково-паричните отношения в империята и при оживените международни търговски връзки става сигурен източник на богатства и търговски стоки.

Така чрез насилие и грабеж, чрез фактически и фиктивни покупки, чрез присвояване на общинските земи или чрез допълнителна разработка на пустеещите площи турските

първенци, а заедно с тях и някои представители на поробените народи постепенно стават владетели на големи поземлени владения с реални права на собственици, независимо че върховната („голата") собственост върху земята традиционно принадлежи на държавното съкровище. Процесът на разложение и децентрализация, който ускорено се развива през XVIII в., облекчава новите аграрни промени и в българските провинции.

Върху придобитите земи новите собственици създават големи земеделски стопанства, наречени чифлици. Тези стопанства произвеждат според възможностите на климата и почвата главно за пазара – за градовете или за износ.

Едрото земевладение представлява безспорен прогрес в икономическо и социално отношение. Но в условията на Турция този прогрес се оказва условен, тъй като новите едри стопанства поради безконтролната експлоатация на селяните, продължаващи да обработват земята с традиционните оръдия на труда, с допотопна техника, не стават реална база за развитието на капитализма в земеделието. Както показват някои изследвания, само отделни чифлишки стопанства попадат в сферата на буржоазните икономически отношения и започват да се превръщат в капиталистически стопанства. Но техният брой през XVIII в. е незначителен.

Успоредно със създаването на чифлиците се разширяват частнособственическите права върху земята. Все повече земи, като господарлъците, мюлковете, земите, придобити чрез покупко-продажба, придобиват статут на частни владения.

В новите условия положението на селяните значително се променя. Оформят се нови категории селяни – чифлишки и господарски, които загубват напълно или частично владелческите права върху земята. Тези права успяват да запазят селяните от хасовете, от държавните мукатаи и от всички останали ленни владетели.

При бавния процес на създаването на едри стопанства в българските земи не се наблюдава обезземляване на селячеството. Напротив, поради данъчната политика на държавата и поради наличието на много свободна земя огромната част от българските селяни през XVIII в. успява да запази, а някои

дори да увеличат своите земи. Това се дължи и на една глуха, но много упорита селска съпротива, изразена в скриване на тапиите, в многобройни съдебни процеси, а понякога и в кръвопролития.

Измененията в положението на селяните трябва да се търсят не в обезземляването, а в други посоки. Макар че общо взето запазвали своите земи, владения и тапии, в процеса на разложението на спахилъка и на създаването на едри земеделски стопанства селяните били лишени от плодородните земи, намиращи се в непосредствена близост до големите консумативни центрове, върху които главно се създавали чифлиците. Засилвала се експлоатацията върху селяните. Наред с традиционното му ограбване, селячеството през XVIII в. става жертва и на новите земевладелци. Проникването на стоково-паричните отношения в селското стопанство води към увеличаване на данъците. Земевладелците и спахиите въвеждат паричните налози, чрез които събират средства за лични нужди или за обновяване на своите стопанства.

Но в периода на изчезването на военно-ленната система и на преминаването към чифликчийство и свободно (раетско) земевладение се извършват процеси, които съдействат за икономическия прогрес. Преди всичко се променя статутът на селяните. Законодателството, регулиращо отношенията между селяни и господари, формално не е ликвидирано, но загубва предишното си значение. През XVIII в. се срещат вече малко нареждания за издирване и връщане на избягали селяни. Закрепостяването се запазва само към държавните ханета с оглед плащането на авариза. В този период грижата за местожителството поемат селските общини, заинтересовани поради въведената система на кръгово поръчителство да събират данъците. Но постепенно и общината губи тези стопанско-патриархални функции. За това свидетелстват големите миграционни движения през втората половина на XVIII в. Отмирането на условното крепостничество представлява безспорен прогрес в икономическо отношение. Селяните постепенно се освобождават от местните господари и започват стопански да кореспондират директно с държавата. Развитието на стоково-паричните отношения им дава

възможност да участват, макар и твърде ограничено, в покупко-продажбата на земята. Това поражда един бавен процес на диференциация в стопанско и социално отношение, довело до създаването на по-едри стопанства, които стават база за напредък в земеделието. Започналата стопанска диференциация в българското село съдейства да се оформят зародишите на бъдещите капиталистически стопанства, комбинирали земеделието с търговия или дребно лихварство. Притежателите на тези стопанства постепенно започват да играят посредническа роля между селячеството и органите на властта, а тази роля ги облагодетелства допълнително в стопанско отношение и подсилва диференциацията. Всичко това нанася мощни удари на селската задруга. През XVIII и началото на XIX в. тя запазва своите функции само в най-изостаналите стопански райони.

Стопанските промени през XVIII в., предизвикани от властното проникване на стоково-паричните отношения в икономиката на българските земи, дават тласък на развитието на земеделското производство. За нарастващото градско население се произвеждат вече значително повече продукти. Нуждите за износа и на градската промишленост налагат да се премине към увеличаване на технически култури. Интензификацията на производството довежда до изменения в оръдията на труда, до една начална специализация на селскостопанските райони. Още през първата половина на XVIII в. Пловдивско, Пазарджишко и Серско стават главни производители на ориз, Македония – на памук и опиум, Добруджа – на зърнени храни, Подбалканските полета – на розово масло, южните тракийски райони и Беломорието – на тютюн, фъстъци, бобови растения и т.н. Бързо се развива и обособява като самостоятелен отрасъл търговското животновъдство. В планинските райони на Стара планина и Средна гора, на Рила и Родопите се отглеждат огромни стада от дребен и едър добитък, продукцията от които се изнася за големите градски центрове и за Европа. Това стимулира търговията с добитък (джамбазлък), както и бегликчийството, и джелепчийството.

Новите стопански въведения, частичната специализация и увеличаващото се за нуждите на вътрешните и външните

пазари производство постепенно изменят положението на селяните, разкриват пред тях допълнителни възможности за стопански и духовен напредък и в огромна степен съдействат за диференциация между селото и града.

Стоково-паричните отношения засягат най-чувствително градското стопанство. През XVIII в. занаятчийското производство започва да се развива твърде интензивно. Това се диктува от порасналите потребности на вътрешния пазар и от широката международна обмяна. Появяват се нови видове занаяти и ръчни производства. В много градове, свързани с центровете на българското животновъдство, се развиват кожарството и кожухарството. Оформят се цели табашки улици и махали. В Самоков, Малък Самоковец и в Неврокопско се слагат основите на металодобиването, главно на железодобива. Процъфтяват еснафите, произвеждащи здрави и красиви коли за превоз. За нуждите на европейската манифактура започва бързо да се развива копринарството, което стимулира бубопроизводството. Усъвършенстват се старите занаяти – абаджийство и гайтанджийство. По бързите балкански реки се появяват нови долапи и чаркове. Връзката с гръцката корабостроителна промишленост стимулира производството на корабни въжа, на смоли и катран, на платна и дървен материал. Известен тласък занаятчийството получава и вследствие новите потребности на турската държава, поради които в 1773 г. султан Мустафа III издава специален ферман, регламентиращ структурата, правата и целите на еснафските организации. Ферманът предвижда държавна закрила за еснафите и гаранции за тяхната вътрешна автономия.

При тези условия въпреки неблагоприятните времена на размирици и на кърджалийски опустошения, в градското занаятчийско стопанство се чувства бърз подем. Българските занаятчии започват да произвеждат значителна част от промишлената продукция, необходима за населението, за държавата и за износ – аби и други тъкани, дрехи, кожи, обуща, медни и бронзови съдове, железария и т.н.

Развитието на занаятите довежда през XVIII в. до началното обособяване на отделни промишлени райони в страната, съживява еснафските организации. Поради вътрешната

автономия на еснафите те бързо попадат в ръцете на българите, най-активният стопански елемент в градовете. Така постепенно българите започват да се налагат в живота на градовете като първостепенна стопанска сила. Този процес се ускорява през втората половина на XVIII и началото на XIX в., когато поради феодалните размирици големи селски маси приждат в града, за да търсят зад неговите стени сигурност и препитание. Извършват се внушителни демографски миграционни движения, които намират израз в процеса на побългаряването на градовете. Много от старите градски центрове се възраждат. Десетки и стотици промишлени селища придобиват градски облик – Габрово, Котел, Копривщица, Панагюрище, Елена, Банско, Прилеп, Охрид и др. През този период се оформя окончателно структурата на градския живот, опираща се на около 60 големи, средни и малки градски центрове.

Възраждането на градския живот на базата на занаятчийското стоково производство предизвиква дълбоки икономически, политически и културни изменения, които дават нова насока на българското развитие. Тези изменения още към края на XVIII в. довеждат до натрупването на свободни капитали и до създаването на първите едри предприятия под формата на разпръсната манифактура, главно в областта на текстилното ръчно производство (абаджийство и гайтанджийство). Такива манифактури се наблюдават в планинските райони на Котел, Габрово, Калофер, Чепеларе, Смолян, Банско, в районите на най-развитите градове – Пловдив и Одрин.

Развитието на стоково-паричните отношения стимулира търговската обмяна в българските земи. Както вече беше отбелязано, в началото на XVIII в. Турция е въвлечена плътно в оборота на европейската капиталистическа търговия. Първо място в тази търговия до революцията заема Франция, която до 1789 г. увеличава четири пъти оборота с Турция и Леванта. По същото време английските търговски фирми започват усилена конкуренция с Франция. След Пожаревацкия договор от 1718 г. в конкуренцията се намесва и Хабсбургската империя. Продължава да се върти и традиционната за бъл-

гарските земи дубровнишка търговия, а от края на XVIII в. на балканските пазари се появява и руският търговец.

За нуждите на европейската капиталистическа манифактура от Ориента започват да се закупуват освен традиционните стоки – вълна, кожи и восък, и огромни количества памук, тютюни, коприна, сурови материали за корабостроенето, главно дървен материал, зърнени храни, технически култури, като опиум, розово масло и др.

Постепенно в този оборот са въвлечени и българските земи. Френските и английските фирми проникват в Македония и Тракия чрез Солун, Цариград и Кавала, а австрийските – по сухоземния път Виена–Пеща и Белград, както и през Трансилвания и Влашко, а по море през Фиуме [Риека] и Триест. Чуждите търговци успяват да обособят постепенно райони на влияние. Така от 1700 до 1750 г. македонските земи стават главен доставчик на серски памук за саксонските манифактури.

Външната търговия съдейства да се оформят и каналите на вътрешнотърговската мрежа. Първоначално вътрешната търговия е елементарно посредническа. Тя обслужва връзките между града и селото, между отделните специализирани райони и осигурява пласмент на европейските стоки, внасяни от големите фирми на гръцки, еврейски, френски, английски и австрийски търговци. Тя се осъществява чрез седмичните или празничните пазари и има за обект главно консумативните стоки. С развитието на градската промишленост и на едрото земевладение чрез засилването на оборота с Европа започват да се обособяват каналите на по-интензивна търговска обмяна. Постепенно наред със седмичните пазари започват да се провеждат големи годишни или сезонни панаири. Най-голямо търговско значение през XVIII в. имат панаирите в Узунджово, Неврокоп, Долян, Сливен, Ески Джумая и Сер. Те стават важни звена в обособяващата се българска икономика, посредници между българското земеделско-занаятчийско стопанство и капиталистическата европейска икономика.

Успоредно с обособяване на вътрешния пазар, българските търговци излизат на големия пазар на империята и на европейското тържище. Първоначално те се появяват под

чуждо, главно гръцко знаме, но постепенно се обособяват на национална почва и към края на XVIII в. в търговските регистри все по-често се среща името българин. По същото време в Цариград, Влашко, Австрия, Унгария, Трансилвания, Бесарабия и Русия се създават и първите поселения (колонии) на български търговци, регистрират се първите самостоятелни български търговски къщи и фирми.

Едри търговски къщи започват да действат и във вътрешността на страната, където българите се насочват в някои специфични търговско-стопански области като бегликчийството, т.е. събирането на десятъка от дребния рогат добитък. Забогатели българи откупуват предварително от държавата правото да събират беглика, а също и правото да търгуват с добитък за нуждите на големите центрове и на армията (джелепчийство). В тези две области се налагат крупни фамилии от Копривщица, Тетевен, Враца, Котел, Пловдив и Странджа планина. По своята икономическа мощ и влияние на богатите джелепи и бегликчии не отстъпват едрите търговци, като Хаджи Рачко от Габрово, Е. Шишманоглу от Видин, Христо Атанасов от Свищов и др.

Към края на XVIII и началото на XIX в. България, която съставлява около 1/12 от територията на Османската империя, се превръща в интензивна търговска област, която осъществява близо 1/5 от търговския оборот на империята. Това съдейства за израстването на първите градски търговски центрове, съсредоточени главно по Дунава – Видин, Свищов, Никопол и Русе, в Македония – Сер, Долян, Прилеп, в Тракия и подбалканските полета – Одрин, Пловдив, Узунджово, Сливен, Т. Пазарджик.

Стопанското развитие на българските земи през XVIII и началото на XIX в. започва да коригира социалната структура на България.

До началото на XVIII в. българското общество представлява една почти изравнена в социално отношение раетска маса, състояща се изключително от селяни, примесени с незначителен брой търговци посредници, с малки занаятчийски групи от градовете, подчинени на османската армия и администрация, и една незабележимо тънка прослойка от манастирска интелигенция.

През XVIII в. в България започва да се изгражда, макар и твърде бавно, буржоазната социална структура.

Извършва се диференциация сред селското население. Наред с едрите земевладелци чифликчии, обикновено от турски произход, се появява тънък слой от заможни български селяни, собственици на големи поземлени участъци и на дребни допълнителни предприятия.

Основната маса в селото обаче остава така наречените раетски или свободни селяни – притежатели на различни по размер поземлени участъци, които обработват с помощта на многобройната си челяд. С появата на чифликчийството се явяват и нови прослойки селяни, произлизащи главно из средата на малоимотните или безимотни селяни, които наемат и обработват чифлишка земя. Според начина на наемането те се наричат изполичари или кесимджии[1]. Развитието на стоково-паричните отношения довежда до обезземляване на незначителна част от селяните. Лишени от достатъчно земя, тези селяни се превръщат в постоянни или временни наемници в селското стопанство, като в различните райони се наричат ратаи, момци, аргати, слуги. Техният труд се пласира постоянно в скотовъдството, в чифлиците, по домовете на заможните селяни или чифликчии, временно в напрегнатите сезонни работи, като копане, жътва, вършитба. Друга част от обезземлените селяни преминава в градовете. Когато се говори за наемничество в българското земевладение през XVIII и началото на XIX в., трябва да се има предвид, че ратаите не са напълно обезземлени селяни. Окончателно пролетаризирани селяни в този период, пък и по-късно, се срещат рядко. Наемниците са хора с малко земя или младежи, произлизащи от многолюдни семейства, поради скритата безработица. Тяхното наемничество стопански и психологично подчинено

[1] Изполичари са селяни, които наемат земя за обработване срещу половината от произведената продукция. Кесимджиите пък наемат земя срещу предварително определяне на продукцията, която ще се отстъпи на притежателите на земята (на кесим).

на тенденцията да се върнат отново върху своя земя, получена по наследство или закупена чрез спестяване, да се закрепят като самостоятелни стопани. Това обстоятелство е много важно. Без то да се разбере, не може да се схванат истинската същност на аграрния строй в нашите земи през Възраждането и вечността на дребното земевладение.

Началото на Възраждането отбелязва дълбоки промени и в социалната структура на българския град. Тук най-масовата социална група е занаятчийско-промишленото съсловие, която се запазва количествено чак до края на робството. Но въпреки това, занаятчийско-промишлената прослойка никога не е била единна в социално отношение. Тя се състои от майстори, които имат неравностойни по обем капитали и използват различен брой работници. В състава на еснафите влизат и потенциалните майстори – калфи и чираци, които прекарват неколкогодишна школовка в очакване да надянат майсторския пояс.

Тази вътрешна социална структура на българското еснафство започва да се пропуква още в началото на XIX в., когато една, макар и съвсем незначителна част от занаятчиите израства като едри промишленици – собственици на разпръснати манифактури, други се издигат като търговци-посредници между еснафите и пазара.

Едрата буржоазия през XVIII в. се състои предимно от посредници в търговията между Европа и Турция. Значителна част от тези търговци пласират своите капитали в земевладението, в закупуването на недвижими имоти, в лихварството или в други стопански области. Но поради своя компрадорски характер, през XVIII в. едрите търговци все още не са обособени като самостоятелна и независима стопанска група. Важното в случая е, че точно през този период те излизат на стопанското и общественото поприще под националния флаг. Към състава на едрата буржоазия трябва да се причисли също ограниченият брой собственици на манифактури.

Наред с едрите търговци, които образуват ядрото на българската буржоазия през началния период на Възраждането, се оформя съсловието на дребните и средните посредници – собственици на безистени, бакали, магазинери, превозвачи на стоки и др.

В градовете живеят и малък брой наемници в манифактурите и занаятчийските работилници и една тънка прослойка от градската беднота – хора с неопределена професия, жертви на пауперизацията [масово обедняване – б.р.], живеещи ден за ден.

Бавното проникване на буржоазните отношения в условията на разложение, деморализация и постоянни размирици, при наличието на доминиращи в турската политика тенденции към запазване на класическите стопански форми довежда до оформянето на няколко прослойки от нови богаташи с неопределен социален профил. Тук на първо място трябва да се отбележат лихварите, мнозинството от които са турци, гърци, евреи и арменци, и една незначителна част българи. Към тях могат да се причислят така наречените откупвачи на данъци, които предварително заплащат на държавната хазна стойността на данъците за даден район и после със съдействието на турските власти разхвърлят тези данъци върху населението. Подобен слой са и споменатите вече бегликчии, събирачи на десятъка по овцете и козите, и джелепите – търговци на добитък и говежда продукция. Тези групи, макар и съставени от хора със значителен капитал, през Ранното възраждане не биха могли да се приобщят като цяло към формиращата се буржоазия, тъй като тяхната стопанска дейност е свързана с нуждите на турската държава и се опира на извъникономическата принуда. Обаче с развитието на новите буржоазни отношения все още неустановена част от представителите на тези групи постепенно започват да пласират своите средства в капиталистически сделки. Към тази прослойка, толкова типична за турско-азиатските отношения, трябва да се причислят и така наречените чорбаджии. В социалноикономическо отношение профилът на тази група е съвсем неопределен. Тя е свързана предимно с органите за самоуправление, трупа богатствата си под закрилата на турската власт и играе ролята на агентура сред поробеното население. С развитието на буржоазните процеси чорбаджиите също се диференцират, но тяхната основна част винаги остава като придатък на азиатските отношения. Те дълго време се

разпореждат в контролираните от властта общини и в другите тела за самоуправление.

Поради бавното проникване на капиталистическите отношения в турската икономика, сред българското общество в началото на Възраждането се наблюдават междинни социални типове, които се запазват в една или друга степен чак до края на робството. Тук на първо място трябва да се посочат жителите на градовете, които продължават да се занимават със земеделие. Те са значителна група, особено в малките полски градове, много от които остават предимно земеделски селища. Тук спадат също занаятчиите, които се занимават със земеделие или дребна търговия, и селяните, които между другото упражняват някакъв занаят. От същия междинен тип са дребните търговци по селата, които обработват земя. Тези междинни, „нечисти" в социално отношение групи, за които по-подробно ще стане дума по-нататък, са най-яркото доказателство за мъчително трудните ориенталски темпове на промяна в турско-азиатската и българската икономика. В резултат от този мъчителен процес те сами се превръщат в консервативна сила, в пречка на модерното буржоазно развитие.

Така или иначе през XVIII в. в България се оформя нова социална структура, типична за начеващото буржоазно общество. Формират се първите елементи на буржоазията – едри търговци, промишленици манифактуристи и предприемачи. Тази нова класа представлява радикално-революционният елемент в българското развитие. Тя застава начело на стопанската и културната обнова, за да заеме постепенно мястото си на ръководна сила в настъпващата буржоазно-освободителна епоха. Но в условията на робство и на стопанска стагнация, едрата буржоазия през XVIII и началото на XIX в. е твърде анемична, икономически слаба, политически неука. При това една голяма част от буржоазните среди напущат пределите на страната и се заселват в чужбина – Влашко, Русия, Австрия, Сърбия, Цариград.

Основна маса на българското общество е дребната градска и селска буржоазия (занаятчии, дребни и средни търгов-

ци, заможни и средни селяни). България е страна на дребни собственици.

Пауперизацията създава известен слой от разорени собственици, които поради особеностите на турското развитие през XVIII в. не могат да се оформят в самостоятелна социална група. Те са в основата на миграционните демографски процеси, прихождат от селото към града и обратно, преминават от една социална група в друга. Заедно с тях се наблюдават серия междинни в социално отношение групи и един значителен слой богаташи с неопределен социален профил, които се занимават предимно с посредничество.

Но всички тези нови социални групи започват властно да се подчиняват на законите на буржоазното развитие. През XVIII в. в социално отношение България навлиза в буржоазната епоха с всички последици от това за нейния обществен, културен и духовен живот.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ И ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX в.

СЪПРОТИВА СРЕЩУ ТУРСКАТА ВЛАСТ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVIII в. НОВИ ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Началото на Българското възраждане поражда нови политически настроения, резултат от появата на буржоазията и от ускореното развитие на търговските и духовните връзки с Европа. Те намират израз най-напред в постепенно съживяващото се национално чувство В литературните източници от началото на XVIII в., както и в адресите и обръщенията до коронованите особи на разни страни започват все по-често да се появяват думите „българи“ и „отечество“. Заедно с пробуждането на националното чувство се засилват интересите към онези сили, които могат да бъдат български съюзници. Утвърждава се общохристиянската идея, появяват се първите усещания за общославянско единство. Всичко това поражда едно ново самочувствие. Постепенно унинието и безпомощността отстъпват място на надеждата. Възражда се идеята за възстановяване на българската държава. Христофор

Жефарович слага през 1741 г. в своята „Стематография" българския герб – корона, поставена на главата на разярен лъв.

Но всички тези нови мисли сред българското общество през първата половина на XVIII в. не могат да намерят приложение в обществената практика. И през този период българите остават в плен на появилата се през предните векове кръстоносна теория, възглед, който разчита на конфликта между Европа и Турция, и преди всичко на австро-турските войни. Българите продължават да вярват, че тяхното освобождение зависи от някакъв спасителен поход на християнска Европа срещу полумесеца. Тези надежди се увеличават и поради успешните войни, които Русия започва срещу Турция и срещу нейните кримски васали, и особено след победата на Петър Велики при Полтава и бягството на шведския крал в Цариград през българските земи.

Засилващата се вяра в руското оръжие като съюзник на балканските християни била стимулирана и от действията на руския самодържец, който се обръща с манифест към тях, изпраща емисари със задача да подготвят сърбите, българите и гърците за общи действия. Според турски сведения, под влияние на тази агитация през Руско-турската война от 1710 г. „разбойнически" групи идват от Влашко в Плевенско, Оряховско, Разградско и Сливенско. През следващата война от 1735–1739 г. в тила на турската армия действат вече въоръжени български отряди.

Наред с това през първата половина на XVIII в. са регистрирани и няколко масови политически раздвижвания сред българите. Най-силното от тях е по време на общата военна акция на Австрия и Русия срещу Османската империя през 1737 г. Когато в тази война австрийските войски навлизат в българските земи при Ниш, спонтанно въстание обхваща Трънско, Пиротско, Брезнишко, Радомирско, Кюстендилско, Паланешко и някои райони на север от Балкана. Но с оттеглянето на австрийската армия въстаническите действия са прекратени.

Вторият тур на вълнение сред българите е отбелязан през 1730 г., когато е бил детрониран султан Ахмед III и е издаден ферманът за премахване на маликянетата. Това дава повод за силни протести срещу данъците и данъчните власти, организирани от селските първенци и старейшини.

Пак по това време се раздвижва и населението със специален статут – войнугани [селяни, които пазят границите през турското робство – б.р.], дервентджии [рая със специални задължения в Османската империя] и мартолуси [селяни, които пазят границите през турското робство], предизвикано от опита на турските власти да отнемат оръжието от това население и да ликвидират неговите привилегии.

Ако към тези надигания със значителен периметър и обхват на действие се прибави и традиционното хайдушко и харамийско движение, ще стане ясно, че през първата половина на XVIII в. се наблюдава повишена политическа активност сред българите. Но тази активност поради липсата на обществена организация и на достатъчно ясна политическа концепция не могла да надхвърли рамките на една обикновена съпротива, каквато се наблюдава през първите векове на робството. Качествено новото през този период е укрепващото национално самочувствие, което става основа и за по-радикално политическо мислене, и за по-енергични политически действия. Новото е и това, че за пръв път се регистрират вълнения в големи територии.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ. ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА

Появата на Паисий и на неговата история в нашата и чуждата литература се обяснява по много различни начини. Една група автори от по-старо време отдават Паисиевото вдъхновение на манастирското спокойствие и дълбокия размисъл в лоното на тишината. Други приемат като обяснение това, което сам той свидетелства, че се е заел да напише история на българите, защото у него се е събрала много ревност, като слушал как гръцките и други монаси укорявали българския народ. Трета група историци, между които М. Дринов,

обясняват Паисий като месиянско явление, като възкресител на мъртвата вече българска народност.

Съвременната история се опита да обясни Паисиевото дело с появата на новите обществени сили, и преди всичко на буржоазията, т.е. да изведе Паисий от стопанските и социалните промени.

Много автори разглеждат Паисиевия светоглед като отражение на идеите на Ренесанса и Просвещението в нашата история. Чуждестранни специалисти се противопоставят на подобно обяснение и смятат, че нито Паисий, нито балканските будители от неговото време са свързани с европейския духовен преврат, че те принадлежат към една славянска патриотична струя, която все още не е разделена от Средновековието.

Тези многобройни обяснения на Паисий и неговото дело свидетелстват за сложността на това голямо явление в българската и балканската история през XVIII в.

Паисий Хилендарски е велик представител на своето време. Неговата „История славянобългарска" отразява големите идеи на буржоазната епоха, проникнали през XVIII в. в българските земи, понесени на знамената от новите обществени сили и преди всичко от зараждащата се буржоазия. В Паисиевото дело сложно се пречупват идеите, заимствани отвън, потребностите на българското развитие, раждането на националното чувство, книжовната и литературната традиция.

Паисий е роден през 1722 г. в Самоковската епархия. За неговото родно място съществуват няколко предания и легенди, които са породили продължителни спорове в литературата. Няколко селища претендират да имат Паисий като свой съгражданин. Много автори са се опитали да доказват правата на едно или друго селище. Напоследък като че ли надделя схващането за Банско. Дори някои автори, приели тази версия, написаха пространни изследвания върху ранното стопанско замогване на Банско, за да изведат логически от по-развитите местни условия личността и делото на Паисий. Това обяснение е елементарно и несъстоятелно, тъй като появата на една голяма личност като Паисий е свързана с цялата епоха, а не с преуспяването на едно село. Още повече, че банската версия не може да се счита за окончателно доказана,

тъй като не са отстранени вътрешните противоречия на документалния материал, които я поставят под съмнение.

В 1745 г., вече 23-годишен, Паисий заминава при своя брат Лаврентий, игумен на Хилендарския манастир в Света гора, и става монах. Тук в манастира той попада в нова обществена и културна среда, която изиграва решаваща роля за неговото оформяне. През XVIII в. атонските манастири са средище на духовния живот на балканските християнски провинции. Те пазят в своите библиотеки огромно количество средновековна и нова литература. В тях работят големи монашески братства, между които и колония българи – граматици, преписвачи на книги, учители и дейци, зографи и подвързвачи, съчинители на летописи и приписки. Манастирите са средища, посещавани от поклонници от близки и далечни страни, от учени, писатели, пътешественици и историци. Така постепенно сред тишината на манастирските килии започват да проникват идеите на европейската култура и образованост, проблясъците на хуманистичния и рационалистичния светоглед, ново светоусещане. Плод на това е опитът на големия гръцки реформатор Евгений Вулгарис да открие през 1753 г. на Атон академия, в която да се преподават, и то от европейски учители, философия и модерни науки.

През XVIII в. светогорските манастири се превръщат и в общонационални центрове за поклонничество. Кондиките на Зографския и Хилендарския манастир свидетелстват за посещението на групи от всички краища на българската земя. Засилва се ктиторството. Чрез своите метоси и таксидиоти манастирите поддържат килийното образование сред българите в най-развитите краища на страната.

Проникването на новите идеи и промяната на функциите на манастирите като общонационални културни институции раздвижват дремещите дотогава монашески братства, разпалват в тях национални чувства, разгарят страстите на народностна основа.

В тази обстановка у Паисий се ражда идеята да напише история на българите, за да не бъдат те „от други родове и язици подмятаеми и укоряеми". И той се залавя да събира сведения за миналото на своя народ. Две години рови библиотеките на

Атон, обикаля другите български манастири, където открива и изучава царствени грамоти от Средновековието, жития на светци, поменици, кондики, приписки, стари църковно-служебни книги. Очевидно тук, в манастира, той се запознава и с някои славянски и преди всичко руски книги, като Кормчая книга, издадена през XVII в. Тук той изучава руския превод на труда на кардинал Цезар Бароний – „Деяния церковная и гражданская от Р. Хр." (1719). В 1761 г. Паисий се озовава „и у немска земя повече за то намерение". В Сремски Карловци (Австрия) – голям сръбски културен център, Паисий чете в руски превод историческия труд на дубровнишкия абат Мавро Орбини „Книга историография", издадена в оригинал през 1601 г., а в руската версия – през 1722 г. От нея той е почерпил не само сведения за българите и сърбите, но е заимствал и голямата идея за общославянското единство. Трудът на М. Орбини е основният източник на сведения и идеи, които образуват гръбнака на историческото повествование у Паисиевия труд и дават началото и на много от неговите размисли. След завръщането си от Австрия Паисий се премества в Зографския манастир, където през 1762 г. слага край на своето епохално дело – завършва „История славянобългарская о народе и о царей и о светих болгарских и о всех деяния и бития болгарская".

После, верен на своята патриотична екзалтация, той тръгва по българските земи да разнася тази малка книжка. През 1765 г. посещава Котел, среща се с местния свещеник Стойко Владиславов, който прави първия препис на „История славянобългарска". След котелското гостуване животът на Паисий потъва в забрава и легенди. Не се знае какво точно е правил през следващите години, дали е продължил своите обиколки като таксидиот, или се е прибрал в манастирската килия. Доскоро не беше известно кога и къде е починал. Едва напоследък бяха открити нови данни, които подсказват, че атонският монах е приключил земния си път през 1773 г. в Станимака.

„История славянобългарска" представлява сбито и ярко изложение на историческото минало на България в духа на то-

гавашната историографска традиция. Подобно на своите ренесансови предходници, Паисий обръща погледа си към миналото, за да търси там идеали, упование и надежда. Но неговият поглед не се отнася към античната древност, а спира във вековете на Българското средновековие. И той започва да разказва за храбрите българи – „люти на бран", за това „колико били знаменити крали и цари болгарских", на които се подчинявали много народи и земи, за българската църква и българските светии, за някогашната славна българска патриаршия в Търново. Паисий интерпретира миналото в силно националистичен и романтичен дух. Този дух прозира и в онези страници, където той разглежда сръбската и гръцката история.

Из анализа на миналото, направен в духа на романтизма, Паисий извежда своите назидателни заключения, които са подчинени на определени исторически цели. Преди всичко той се стреми да пробуди националното чувство, мисълта за принадлежност към българския народ. В името на тази цел той атакува тези, които се срамуват от своя род и се увличат по чужд език. И като припомня, че българите са имали царство и господарство, че са били славни и че макар сега да са бедни, „прости ораче и копаче, и овчаре и прости занаятлии", те са достойни за уважение. Паисий гневно жигосва отцеругателите, които се гърчеят и се срамуват да се нарекат българи.„О, неразумни и юроде – се провиква той. – Поради что се срамиш да се наречеш болгарин и не четеш по свой език и не думаш!"

С тези разсъждения Паисий логически чертае политическата програма на новата епоха, която се базира главно на националната идея, изразена в стремежа да се запази българската народност в условията на робството и да се осигурят условия за нейното бъдещо историческо развитие. Към тази идея Паисий подхожда от позициите на историографа. От историческото чувство на народа, въплътено блестящо в неговия труд, той се опитва да обоснове правата на българите.

Оттук нататък неговият светоглед представлява смесица от ренесансови мотиви, просвещенски настроения и политически национални интереси.

В политическо отношение Паисий акцентува главно на националното обособяване на базата на езика, писмеността, културата и историческите традиции. Така в неговия светоглед се отразява идеалът на Просвещението.

Той мотивира и защищава идеята за духовно обособяване на българите чрез отхвърляне на църковната опека и културното влияние на гърцизма и чрез възстановяване на българската духовна йерархия.

На трети план в неговата политическа доктрина излиза идеята за българската държавност, т.е. историческото право на българите на държавно обособяване.

И по-нататък Паисий подобно на писателите от своето време продължава да залага на победата на християнските сили срещу полумесеца, да вярва в Европа, която носи честния кръст, да отправя надеждите си към славянството, преди всичко към Русия – „голямата северна страна".

Но Паисий предлага и съвсем оригинални идеи. За пръв път той обосновава идеята за еманципация на българите в балканския свят. Така той успява да формулира една национална програма с богати, макар и ненапълно избистрени и доказани идеи, плод на великолепната историческа и политическа интуиция на атонския монах за бъдещите цели и задачи на епохата.

Социалната характеристика на Паисиевия светоглед и на неговата роля в българската история са предизвиквали много спорове в литературата. Напоследък дискусията се съсредоточи около въпроса – чии интереси изразява политико-идейната система на Паисий. Вл. Топенчаров в своя труд „Портретът на Паисий" се опита да докаже, че Паисий е идеолог на „простите орачи, копачи и занаятчии" и няма нищо общо с буржоазията, която още в пелените си изменила на своя народ. Един друг автор отиде в абсурдите си още по-нататък, като откри в Паисиевия светоглед не само народнически мотиви, но и „антифашистки идеи".

В отговор на тенденцията за „модернизиране" на Паисий Д. Косев обоснова, общо взето, вярната стара теза, че Паисий е носител на буржоазните идеи в зората на Българското въз-

раждане. И това е безспорно. Целият набор от идеи, които предлага „История славянобългарска", независимо от примесите на провиденциализъм и средновековни условности във формата и съдържанието, са заимствани от постиженията на Ренесанса и Просвещението, от триумфиращата през XVIII в. в Европа буржоазно-либерална мисъл.

Без да създава нова идеологическа система, Паисий успява да долови трепетите на буржоазната епоха, да преработи през своя патриотичен дух идеите на новото време, да направи от тях знаме за нацията. В такъв смисъл неговата идеология, неговият светоглед и политическите му концепции имат буржоазен характер.

Паисиевият светоглед, бидейки по своята социална характеристика буржоазен, отразява дълбоко потребностите на общественото развитие. В ранните зори на Българското възраждане, когато социалната диференциация е още недостатъчна, когато българското общество като цяло изпитва гнета на чуждото робство, когато зараждащото се национално чувство доминира над класовото чувство, пробуждащият се буржоазен национализъм отговаря на интересите на цялото общество и представлява могъщо оръжие за национална еманципация. В такъв смисъл буржоазната идеология на Паисий Хилендарски става национална идеология, идеология на цялото общество в начеващата борба за духовно и политическо освобождение.

Тъкмо това обстоятелство обяснява широкия отзвук на Паисиевите идеи, неговото неотразимо влияние върху възрожденския процес. „История славянобългарска" се преписва по църкви и манастири и се пази като национална светиня. Досега са открити над 40 преписа и около 20 преправки на Паисиевата история. Нейният борчески патос вълнува цели поколения възрожденски дейци, тя звучи през цял един век в българските книги, учебници, във възрожденската публицистика, в класните стаи и от църковните амвони. Паисий намира много последователи, които застават начело на възрожденските борби.

ПОЛИТИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ СРЕД БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XVIII в.

От средата на XVIII в. политическите движения се засилват твърде чувствително. Това се дължи главно на споменатите промени в турската империя, дали пълен ход на разложението и сепаратизма. Средоточването на местната власт в ръцете на аяните и на турската послужбена аристокрация, увеличаващият се данъчен, политически и военен гнет над българите правят тяхното положение при тези условия твърде несигурно. От друга страна обаче, сепаратистичните тенденции отслабват централната власт, довеждат до дълбока разруха и анархия. В резултат на това някои местни владетели, като Пазвантоглу, Тръстениклиоглу, Сиразли Исмаил и др., се обявяват за независими от Портата. Най-типичен е примерът на видинския отцепник Осман Пазвантоглу, който дълги години в края на XVIII и началото на XIX в. държи северозападните земи на империята под своя власт и воюва срещу армиите на султана. Наред с отцепничеството се разгаря и борбата за власт между аяните. Появяват се разбойнически банди на така наречените кърджалии и даалии, които плячкосват градовете и селата на Румелия. Настъпват тъжните „кърджалийски времена", когато българите или е трябвало да търсят убежище зад стените на градовете, или да се въоръжават, твърде често със съдействието на властта и на враждуващите местни партии, за да защищават своите села и имоти. „В тях кърджалийски времена – пише Г. Раковски – народът в България почти сичкий е бил въоръжен и много градишта или големи села били са заградени с зидове и окопи да се пазят от кърджалийското нападение". Така за пръв път през турско време българският народ усеща в ръцете си силата на оръжието, а това ще да е имало силно политическо и психологическо въздействие върху неговото по-нататъшно поведение.

Важно значение за политическата пробуда на поробените българи имат и руско-турските войни, водени последователно през 1768–1774, 1787–1791 и 1806 – 1812 г.

През първата война руската императрица Екатерина II изпраща сред южните славяни свои мисионери, между които и българинът на руска служба полковник Коразин, да разпространят възвание към поробените за общи военни действия срещу турската империя. Позивът на Екатерина възбужда надеждите за скорошно освобождение и засилва политическото брожение сред южните славяни. Още по-силно отражение сред българите има сключеният между Русия и Турция през 1774 г. договор в Кючук Кайнарджа, според който Портата признава на Русия правото на християнски покровител и дава съгласието си да се отвори руска православна църква в Цариград. А когато през последната за XVIII в. руско-турска война Молдова и Влашко съгласно постановленията на Яшкия мирен договор от 1791 г. получили полунезависимост под покровителството на руския император, вярата на българите, че ще се освободят с помощта на Русия, укрепва още повече. Тази вяра се засилва от балканските проекти на Екатерина II, които макар и да имали прогръцка ориентация, импонирали на българите с идеята за закрила на християнството.

Така руско-турските войни през втората половина на XVIII в. нанасят тежък удар върху престижа и силата на Турция, пробуждат вярата на българите за скорошно освобождение. Политическата енергия на поробените се увеличава и от долитащите идеи на Великата френска революция, от непрекъснатото разпадане на феодалните империи под ударите на Наполеоновата армия и от пряката намеса на Франция в балканските работи по време на бунта на Пазвантоглу и на Сръбското въстание.

Политическите движения в България през втората половина на XVIII в. са стимулирани и от надигащото се националноосвободително движение в балканските страни: Сърбия, Гърция, Влашко и Молдова.

Голяма роля за укрепване на национално-политическото чувство сред българите през Ранното възраждане имат и промените, настъпили в обществено-стопанското развитие, появата на българска буржоазия и непрекъснато разширяващите се контакти с напредналия европейски свят. Новата

обстановка спомага да се избистри и придвижи напред политическото мислене на българското общество. Най-съществената промяна в това отношение през втората половина на XVIII в. се изразява в конкретизирането на „кръстоносната теория". Отпада вярата в Европа и се засилва надеждата в Русия, считана като естествен съюзник и спасител на българския народ от турско робство. Тази идея намира, както ще се посочи по-нататък, широко отражение в книжнината и в народното съзнание. Но и през този период политическите идеи на българското общество не прерастват в цялостна концепция. Те продължават да отразяват началната безпомощност и неорганизираност на освободителното движение, възпирано от силата на Османската империя, разчитащо главно на чужда помощ.

Тази безпомощност се проявява и в липсата на политическа организация за освободително действие, на точен възглед за бъдещето, освен мъгливите стремежи към национална еманципация.

Освен това положение въпреки благоприятните международни и вътрешни условия, освободителната борба през втората половина на XVIII в. не може да вземе ясно определено направление; да обхване големи слоеве на народа. Освен това България се намира в центъра на империята, където са разположени главните турски военни сили. Тя е твърде плътно колонизирана от турски маси по главните стратегически пунктове. Размириците и кърджалийските бунтове нанасят силен удар върху стопанския и духовния потенциал на българите, сеят разорения, смърт и упадък. Турските власти безмилостно унищожават онези българи, които надигат глава или се домогват до стопанска независимост. Избивания и разорения на забогатели българи, способни да застанат начело на своите сънародници, се извършват методично в Пловдив (1755), Търново (1760), Враца (1772), Видин (1775).

Освен това българите нямат никаква международна подкрепа. За разлика от Гърция и Сърбия България от векове е забравена от европейския свят. Дори и първите учени слависти не подозират за съществуването на един древен народ със свой език и културно-исторически традиции.

Ясно е защо политическите движения през Ранното възраждане се проявяват стихийно и спорадично като предизвикани актове на самозащита, защо те избухват обикновено по време на войни или на други международни смущения, за да угаснат под турския ятаган, когато империята не е заплашвана.

И през този период се засилват хайдушкото и харамийското движение. Хайдушки дружини действат по цялото Подунавие – Видинско, Русенско, Силистренско и във Врачанския край. Активни хайдушки действия през 60-те и 70-те години са отбелязани в Софийско, Дупнишко, Ихтиманско, Ямболско, в Средногорието и в Стара планина между Карлово и Калофер.

Дейността на хайдушките чети се разраства по време на размириците и кърджалийските набези към края на XVIII и началото на XIX в. Тогава е създаден голям брой чети от смели мъже, които защищават градовете и селата, охраняват планинските проходи, бдят над живота на българското население. За разлика от предните векове, през този период хайдутите са свързани вече с цели селища и райони, населението от които не само служи като тяхна база, но и активно участва в изкопаването на ровове, в изграждането на защитни стени, в направата на оръжие и в сраженията срещу кърджалиите. От това време в легендите и народния епос са останали имената на прославените хайдушки и народни водачи, като Страхил войвода, Индже войвода, Китан, Дойно, Кара Танас, Калофер войвода, Стоянка и Сирма войвода.

Благодарение на борбата на хайдутите и харамиите много български градове и села са запазени от унищожение, хиляди българи спасяват своя живот и своите имоти. В хода на самозащитата изпъкват бъдещите водачи на обществото, създават се нови форми на самоуправление.

Политическата активност на българите се засилва особено много по време на руско-турските войни. Тогава, наред с услугите, които българите правят на настъпващите руски войски, се създават въоръжени отряди, които действат съвместно с руската армия, или пък се организират въоръжени заговори. По време на войната през 1768–1774 г. хиляди българи от придунавските градове и села участват в доброволчески отреди, а

много добруджанци от Силистра, Тутракан, Хърсово, Добрич и други градове воюват и направо в редовете на руската армия. Български групи участват под командването на генерал Суворов в боя при Козлуджа. Във Видин през 1773 г. е организирано въстание, залято в кръв от турската войска. Участието на българите в тази война е така масово и спонтанно, че след завършването ѝ много семейства се изселват във Влашко, а други участници дълго време се крият из горите, за да избягнат турската мъст. Силно доброволческо движение се организира по време на войната от 1787–1791 г. Още преди нея се създават няколко отряда в Молдова и Южна Русия. Много българи се включват в различни руски военни части, дори във флотата. В турския тил действа отрядът на капитан Григори Гърдев.

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИТЕ В ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ ДВИЖЕНИЯ НА БАЛКАНИТЕ В НАЧАЛОТО НА XIX в. И В РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1806–1812 г.

В началото на XIX в. българското общество започва да живее в условията на големи сътресения, които променят облика на Европа и балканското статукво.

Наполеоновите войни разтърсват стара Европа, довеждат до бързото рухване на някогашните монархии, до разпространение на буржоазните политически идеи. Те се отразяват непосредствено върху политиката на Османската империя, която се опитва по времето на султан Селим III в началото на XIX в. да проведе отново реформи в буржоазно-либерален дух.

В началото на XIX в., особено след като Александър I се връща към заветите на Екатеринината епоха, се изостря и руско-турският конфликт, намерил отражение в най-продължителната война между двете империи от 1806 до 1812 г.

Следват Наполеоновото нашествие в Русия, разгромът на френската армия, Виенският конгрес от 1815 г. и стремежът за запазване на европейското статукво. В тези промени кристализират концепциите на Изтока и Запада по въпросите на Балканите, оформят се политическите доктрини по така наречения Източен въпрос.

Международните сътресения довеждат и до нарушаване на вътрешното равновесие на Османска Турция. Избухва и побеждава Сръбското въстание от 1804 г., следва Гръцката освободителна революция от 1821–1828 г.

В тази обстановка би трябвало да се очаква бързо да кристализират нови политически идеи и сред българското общество. Но това не става поради няколко причини.

Преди всичко България има още твърде анемична, правеща първите си стъпки национална буржоазия, която все още се намира в сферата на гръцкото стопанско, политическо и културно влияние. Липсва в този момент и солидно подготвена и национално възпитана интелигенция. България продължавала да живее в национална изолация, опитвайки се задъхано да се спаси от кърджалийските размирици. Любопитно е да се отбележи, че в нашата книжнина няма нито една податка за проникване на идеите на Френската революция въпреки широките връзки на революционна Франция със съседна Сърбия и контактите между Директорията и Осман Пазвантоглу във Видин. А в същото време гръцката интелигенция силно се вълнува от идеите на Френската революция, Сърбия влиза в политически съюз с новата френска власт, дори сред турската върхушка има хора, които крият под чалмите френския национален трикольор.

И все пак новата обстановка не минава незабелязано за българите. Сред тях се явяват по-ясни политически намерения, отколкото през XVIII в. Главната от тези идеи, която вълнува духовете вече твърде отдавна, е за уреждане на българския въпрос чрез руска помощ, проявена по време на войната от 1806–1812 г.

Още преди войната българските първенци от Враца, Тетевен и други градове на Северозападна България установяват контакти с руските разузнавателни мисии във Влашко,

с консулствата в Букурещ и Видин. През 1804 г. те изпращат в Русия двама граждани от Враца – Замбин и Николаев, в първата българска дипломатическа мисия. Със съдействието на влашките българи и на Софроний Врачански двамата мисионери достигат до Санкт Петербург и биват приети във Външното министерство, където предават послание от Софроний, предлагайки българите да се присъединят към руската империя.

След започването на войната Софроний се заема да организира емиграцията за съдействие на руската армия. Тогава той систематизира ясно своите политически идеи, намерили най-пълен израз в знаменитата „Молба" до руското командване, която в 14 точки излага целта на руско-българските отношения, както и политическите и икономическите искания на българската буржоазия. През 1812 г. Софроний отправя „Възвание към българския народ", за да подкани своите сънародници да посрещнат руските войски като освободители, да не служат на турските поробители. „Ето така вярно ако послужите – завършва Софроний, надеем ся сас божия воля како помалое хочите да имате радост и веселие, що ми вси желаем вам това ежи бити." Възванието свидетелства, че българските обществени дейци стигат до идеята за съчетаване на външната помощ с активни действия на българското освободително движение.

В резултат на дейността на Софроний и на българите в руската армия, във Влашко се създават многобройни български отряди, които към 1811 г. се оформят в отделна бойна единица, наречена „Българска земска войска". В българската войска дейно участва Г. Мамарчов от Котел. Силно политическо брожение започва и във вътрешността на страната. В Северна България се създава тайна мрежа, която изпълнява нарежданията на руското военно разузнаване. Тази организация започва да функционира още преди навлизането на руските войски в България. В централните и североизточните краища се подготвят провизии за настъпващата руска армия. През 1810–1811 г. започват бойни действия, които ликвидират органите на турската власт в Разградско, Търновско и Севлиевско.

При настъплението на руската армия много българи се поставят в нейна услуга. В Габровския балкан почти цялото население е мобилизирано и се сражава заедно с руските отреди. Голяма смелост проявяват българските доброволци, командвани от Г. Мамарчов при атаката на Силистренската крепост. В боя при с. Батан – Русенско, се отличава сливенският доброволчески отряд.

Като пряк отзвук на събитията от Руско-турската война през 1806–1812 г. е и подготвеното през 1815 г. въстание в Самоковец (Странджа планина), в което участват над 350 въоръжени въстаници.

Наред с участието си в руско-турските войни, българите се намесват активно и в националноосвободителното движение на другите балкански народи. Когато през 1804 г. избухва Сръбското народно въстание, българите от западните краища, живели векове съвместно със своите сръбски братя, се включват масово и спонтанно в отрядите на Кара Георги. След започването на Руско-турската война през 1806 г. българското участие в Сръбското въстание не само се активизира, но започва да придобива организиран характер. Западните български земи, съседни на Сърбия, се вдигат в масови бунтове. Създават се няколко български отряда, командвани от Хайдут Велко, Кондо войвода, Драган Папазоглу и други, които се присъединяват към сръбските въстаници. Някои българи се приближават до ръководителите на въстанието и изпълняват специални мисии. Така Петър Ичко от Воденско, изпратен с важна дипломатическа мисия в Цариград, взема участие в състава на сръбската делегация в преговорите с Високата порта.

Много по-широко и активно българите участват и в Гръцката завера през 1821–1827 г. Българската буржоазия, вече значително укрепнала стопански, с желание отделя средства за финансиране на подготовката. След 1814 г., когато била основана „Филики Етерия", в много български градове сред буржоазните среди и сред младите интелигенти елинисти се създават тайни общества (хетерии), които вербуват въстаници. На страната на въстанието застава и емигрантската буржоазия във Влашко и Южна Русия.

И съвсем естествено през 1821 г., когато започват бойните действия в Дунавските княжества, българите, подготвени предварително от тайните общества, се присъединяват масово към въстанието.

В отрядите на Тудор Владимиреску и във войската на Ал. Ипсиланти, преминала на 27 февруари 1821 г. от Бесарабия в Молдова, се наброяват стотици и хиляди български бойци.

По същото време при водачите на гръцката армия пристига българска делегация, която настоява бойните действия да се пренесат на юг от Дунава. Отказът на Ипсиланти обаче попарва българските надежди и подготвяното в България въстание не успява да избухне. Още повече, че турските власти предприемат наказателни акции, в резултат на които загиват стотици и хиляди между най-издигнатите в стопанско и културно отношение българи. Така бил нанесен силен удар върху надигащата глава българска буржоазия.

Но това не означава отказ от по-нататъшното участие на българите в гръцката революция. Когато след 1821 г. бойните действия се пренасят в Пелопонес и в континентална Гърция, много български доброволци отново попълват гръцките отряди. По брой и масовост, по решителност в действията те заемат първо място сред чуждите доброволчески групи, притекли се на помощ на древната Елада от близки и далечни страни. Между българските участници в революцията се издигат видни военачалници, като Хаджи Христо, Ангел Гаци, Кара Георги, Хаджи Стефан, Ангел Софиянец, Хаджи Стойко, Хаджи Михаил, Петър Моралията, Иван Селимински, някои от които по-късно стават възторжени строители на нова Гърция.

Когато се оценява участието на българите в освободителните движения на балканските народи, обикновено като причина за него се сочи желанието им сами да се сдобият с политическа свобода. Едно такова твърдение, разбира се, е резонно. Но истинските подбуди за участието на българите в Сръбското и Гръцкото въстание трябва да се търсят в онази съвместна съдба, която е свързвала от векове балканските народи, в твърде силното гръцко влияние върху българската

буржоазия и интелигенция, особено през Ранното възраждане, когато българското пробуждане се дължи главно на гръцките политически и културни влияния.

Но така или иначе, участието на българите в борбите на другите балкански народи тогава, когато те самите се намират в най-тежко робство, разкрива една благородна черта на българския характер – духа на солидарност с другите народи, който много често е украсявал българската история.

Българското участие в освободителните борби на другите балкански народи в началото на XIX в. има важно значение за оформяне на политическите принципи на освободителното движение. В хода на Сръбското въстание и след него кристализира идеята за сръбско-български политически съюз, пробвана като реална политическа сила в много по-сетнешни събития.

Гръцката революция пък показва на българите начините на политически организираното военно действие. От Гръцката революция те усвояват хетеристката тактика [Хетерия –стара политическа организация в Древна Гърция за борба срещу османското владичесво – б.р.] за създаване на бойни формации и прехвърлянето им вътре в страната, когато една тайна мрежа е подготвила вече духовете за действие. Тази тактика, използвана по-късно от българското освободително движение, оказва влияние върху политическите възгледи на Г. С. Раковски.

ГЛАВА ПЕТА
ДУХОВНОТО ПРОБУЖДАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX в.

БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ НА ГРАНИЦАТА НА ДВЕ КУЛТУРНИ ЕПОХИ

През периода XV–XVII в. България е лишена от истинско училище, от културни институции, отговарящи на нуждите на нейното нормално народностно-културно развитие. Като отнемат материалните възможности на българското общество, като го лишават от държава и църква, от аристокрация, от духовенство и интелигенция, като го откъсват от европейската и славянската култура, турските завоеватели поставят България в условията на една продължителна резигнация.

Последните незагасени светлици на старата българска култура и образованост остават манастирите, някои от които успяват да защитят пред новите господари своите средновековни привилегии, да запазят част от книжовното църковно-славянско богатство, известен брой исторически паметници и документи, малко грамотни монаси и по този начин да продължат книжовната традиция. В по-големите и

богати манастири, като Атонския, Рилския, Етрополския и др., остават да съществуват и книжовни школи, в които работят известен брой преписвачи, иконописци, зографи, резбари, подвързвачи на книги, даскали и др., хора, които съставляват почти целия потенциал на българската духовна култура през първите векове на турското робство. От началото на XVIII в. се усещат нови потребности от образование. Те са предизвикани преди всичко от нуждите на появяващите се за обществен живот буржоазни сили, от започналите макар и бавни промени в стопанското и духовното развитие на Османската империя и сред българското общество, от връзките на българските земи с Европа. За духовното пробуждане голяма роля играе появата на националното съзнание. Силен подтик към просвета и образование дават ренесансовите и просвещенските идеи. Така още през XVIII в. българската интелигенция се опитва да разчупи тесните рамки на елементарното теологична образование и да се добере до просвета на роден език, съобразена с постиженията на световната култура и с нуждите на обществената практика.

Интересът към образованието е предизвикан и от влиянието на гръцката просвета, която точно през XVIII в. осъществява историческия преход от килията към светското училище. За поддържане на този интерес съдействат контактите на българите с австрийските сърби, както и руската намеса в сръбската просвета от началото на XVIII в., когато Петър Велики изпраща няколко учители начело с Максим Суворов в сръбското училище в Карловец.

В тези условия през XVIII в. се слага началото на българското просвещение, намерило най-ярък израз а съчиненията на П. Павлович, П. Хилендарски и Софроний Врачански. Българските просвещенци в духа на доминиращите в Европа рационалистични възгледи подемат идеята за образование и просвета на роден език съобразно с духа на традицията. Те обръщат поглед назад, за да извлекат от предните векове спомена за миналата културна слава на отечеството. Те се противопоставят на антикултурната политика на гръцката църква, като настояват за светска утилитарна насоченост на образованието. Най-завършен израз тези нови идеи намират

у Софроний Врачански, който подобно на своя съвременник Доситей Обрадович съветва гражданите да не дават средства на черквите и манастирите, а да откриват училища, които да подготвят подрастващите за живота.

Но въпреки ярките просвещенски настроения сред българската интелигенция и новите нужди на стопанското и социалното развитие, преходът от килията към светска просвета се извършва много бавно. И през XVIII в. остава да доминира манастирската килийна традиция в образованието. Към 1762 г. в сегашните български земи са поддържани 112 килийни училища, повечето от които се намират в манастирите. Тези училища не могат да задоволят новите просветни нужди. Те продължават да носят белезите на традиционното средновековно теологично образование. Възникнали под влияние на гръцката „келия" или на гръцкото народно училище, те се ръководят обикновено от полуграмотни монаси, свещеници или занаятчии. В тях учениците, послушници на манастира, деца от близката околност или роднини на даскалите, се подготвят за бъдещи свещеници и учители. Обучението се извършва на гръцки или на църковнославянски език по требните книги – *Часослов* или *Наустница*, *Псалтир* и *Апостол*.

Броят на килийните училища и характерът на обучението в тях показват, че българите навлизат в епохата на своето възраждане, без да имат истинско народно училище. Огромната част от народа живее в безпросветност. Културните потребности се задоволяват главно от традиционната култура, запазена в семейния живот, или чрез елементарните познания, получавани от църковната служба и религиозната музика.

Но XVIII в. явно бележи края на тази духовна резигнация. Усилията към просветата се проявяват най-напред в разширяване броя на килийното училище. През XVIII в. броят им започва да нараства, за да достигне към 1835 г. до 235. Наред с манастирските и църковните килии се появяват и светски (мирски) училища. Така започва преминаването на образованието от ръцете на църквата, която била една чужда национална институция, в ръцете на гражданството, на оформящата се национална буржоазия. Това е ново доказателство

за преодоляването на Средновековието в българското образование. Друго ново явление в образованието е появата на първите църковни епитропства, които поемат грижата за поддържане на училищата в по-развитите градове още към края на XVIII в. Промени настъпват и в съдържанието на обучението. Наред с наустяването на църковно-требните книги в килията, се въвежда повече четене и писане на църковнославянски език, а понякога дори на говоримия език. За началната промяна на езика на обучението съдейства новобългарската книжнина. В килията през XVIII в. започва да се изучава смятане на рабуш или елементарните правила на аритметиката, проникват първите сведения за българската, балканската и църковната история, застъпва се пеене на църковни и народни песни. Всичко това свидетелства за опитите да се разкъса тесният обръч на старото килийно образование, да се нагоди училището към нуждите на изменящия се стопански и духовен живот.

Тези усилия намират израз и в засилващия се интерес към гръцкото образование. През XVIII в. гърците имат вече добре уредени начални народни училища и академии, в които се застъпват все повече светски науки. Гръцките училища са открити и в някои средищни български градове – Одрин, Пловдив, Търново, Сливен, Мелник, Битоля, Скопие, а също така в градове и страни, където живеят по-малки или по-големи български колонии – Цариград, Букурещ, Одеса. Естествено е при равнището на българското образование зараждащата се българска буржоазия да отправи поглед към по-светските гръцки училища, които можели да задоволят нейните нужди от светски знания, необходими за търговията. Така заможните българи започват да изпращат децата си на гръцко учение, където те не само получават систематизирани светски знания, но и се приобщават към прогресивните идеи на своите учители. Силно влияние върху умовете на младежта упражняват Никифор Теодокис (1736–1800) – „най-славният елин на XVIII в.", Адаманти Кораис (1748–1832), – бележит гръцки просветител, поклонник на западната култура, централна фигура на гръцката просвета в началото на XIX в., философът

Теофил Каирис (1784–1852), К. Вардалах, Е. Дарварис и редица още други.

Така през XVIII и в началото на XIX в. България се сближава с модерното образование чрез гръцкото училище. Гръцката просвета изиграва решаваща роля за подготовката на първите отряди от интелигенция с по-високо светско образование, което има огромно значение за българското духовно съзряване. За интереса към образованието свидетелства и появата на първия църковнославянски буквар в края на XVIII в., отпечатан със средствата на търговеца от Разлог Марко Теодорович, разпространен в западните и югозападните български земи и в Сърбия.

Но въпреки реформата в килийното образование и засилващия се интерес към гръцката просвета, чак до 20-те години на XIX в. преходът към модерното училище не е бил извършен. Зараждащата се българска буржоазия няма още достатъчно материални и морални сили да създаде народни светски училища през Ранното възраждане. Голямата част от нея се задоволява с гръцкото образование и по традиция продължава да се гърчее. Липсва още високообразована национална интелигенция. Размирните кърджалийски времена и сепаратистичните бунтове в края на XVIII и началото на XIX в. въздържат започналия преход от килията към националното светско образование. Картината на духовния живот и на училищното дело, която така ярко описва Софроний в своето „Житие", показва, че въпреки полъха на Просвещението, въпреки забележителното пробуждане на духовете и повишения интерес към образованието, българското училище чак до 20-те години на XIX в. се лута между Средновековието и новото време.

БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX в.

Осемнадесетият век осъществява също прехода от средновековната към новобългарската книжнина и литература. Започват нови процеси в културния живот, които се проявяват в две посоки: в засилващия се интерес към литературно-културната традиция с оглед нейното съживяване в новите условия и в появата на нови обществени и естетически идеи, на нова художествена форма и жанрово многообразие.

Най-рано тези тенденции в литературния живот се усещат в летописната традиция, оставила през XVIII в. множество приписки, преправки и бележки, в които се отразяват идеите на пробуждането, преценки за миналото, една по-рационална житейска философия, наченки на политическо мислене. Така се появява нов тип книжовник, сроден вече не само с религията, но и с обществения живот, със съдбата на своето отечество. Летописната традиция през XVIII в. се поддържа, както и в миналото, главно в манастирите, но нейните идеи се разпространяват по-широко от предния период чрез метосите и таксидиотите и особено чрез засилващото се движение на поклонничеството. През XVIII в. главни книжовни манастирски центрове, които играят важна роля в книжовния живот, са светогорските манастири, Рилският, старопланинските и крайсофийските манастири. Но през този период книжовният живот започва да се изнася и извън манастирите. Слагат се основите на няколко светски книжовни школи – в Котел, Враца, Габрово и Калофер.

Духовната пробуда намира през XVIII в. ярък израз в пълния разцвет на дамаскинарската книжнина. В литературната история се спори към коя епоха трябва да се отнесат дамаскинарите. Много автори са склонни да ги оставят в Средновековието, да ги разграничат от Паисий. Главният аргумент на това схващане е, че дамаскинарите рядко излизат извън рамките на религиозно-нравствените поучения. Тезата, че дамаскините са изцяло средновековна литература, обикновено пренебрегва обстоятелството, че дамаскинарската

книжнина носи белезите на новата литература. За разлика от средновековния схоластик, дамаскинарят се обръща с лице към живота и народа. Той създава своите сборници не на черковнославянски език, най-яркият белег на средновековната книжнина, а на простонароден език. Дамаскинарската книжнина не е адресирана само към бога, а директно към народа и човека. При това у много дамаскини се усещат патриотична възбуда, проповедническа страст – нов идеал за човека, не всякога съобразен с традиционните изисквания на християнската нравственост. Радикално новото в случая са широко проявеното национално чувство, както и хуманистичният възглед за човека, за неговото предназначение.

Всичко това показва, че дамаскинарите, особено от XVIII в., между които изпъкват имената на Йосиф Брадати, Тодор Врачански, Пахомий, Роман Габровски, Никифор Рилски и др., са книжовници, повече сродни с новата епоха и новата литература, отколкото със средновековната традиция.

През XVIII в. се засилва и книжовната дейност на българските католици от Кратово, Виена, Загреб и Нови Сад. Тук е създадена школа, която поддържа традицията, завещана от Филип Станиславов и неговия „Абагар", отпечатан в Рим през 1651 г. Най-известни книжовници от тази школа са Георги Пеячевич, Кръстьо Пейкич, епископ Антон Стефанов и Яков Пеячевич, които работят през първата половина и към средата на XVIII в., а към края на века – Франц Ксавер Пеячевич, автор на една изключителна за времето „История на българите". Католическата литература, проявяваща се във вид на летописни исторически разкази за въстанието в Чипровец и за бежанските патила и на просвещенски католически проповеди, има през XVIII в. ясно изразен български характер, макар че по-голямата част от нея се печата на чужд, предимно латински език.

Ренесансовите мотиви се забелязват най-ясно обаче в така наречената Руско-славянска школа, която се създава в Сремски Карловци. Към този център се числят големите книжовници от първата половина на XVIII в. – Христофор Жефарович и Партений Павлович, които работят съвместно със сръбските литератори предвид на общите духовни и политически задачи на южнославянското възраждане.

Книжовниците от Карловецката школа обръщат поглед преди всичко към общото черковно, езиково и културно предание на южните славяни. Те осъществяват историческата връзка на южнославянската и българската книжнина с Русия.

Христофор Жефарович, този „ревнител на българското отечество" според митрополит Павел Ненадович, е роден в Дойран. Той е оставил няколко книги и литографии. Но съчинението, което вписва името му в историята на българската и южнославянската възрожденска литература, е „Стематография", отпечатана във Виена през 1741 г. В нея са представени гербовете на няколко славянски и неславянски държави, изображения на български и сръбски царе и светии, бележки и стихотворения, които изясняват изображенията, както и особеностите на отделните страни и народи.

В „Стематографията" е представен и българският герб – разярен лъв с корона на главата. В стиховете, съпътстващи герба, и в бележките Жефарович характеризира българите като „славни със своята сила", владели много земи и кралства, живели свободно в миналото. Това са същите мотиви, които по-късно ще използва Паисий, за да обоснове по-широко от своя предходник историческото право на българите.

Другият представител на Руско-славянската школа – Партений Павлович, е роден в Силистра, учи в Букурещ, пътува по много земи на Европа и Балканите. В 1751 г. той става епископ и помощник на ръководителя на Карловацката архиепископия.

Като книжовник Партений Павлович се проявява във всички жанрове на XVIII в. – оставя редица приписки, превежда книги от гръцки език, пише обръщения и оди до коронувани глави, специално писмо до руската императрица Елисавета Петровна, ода за Петър Велики, автобиография, стихотворения и други трудове.

Особено място в неговото книжовно наследство заема автобиографията, в която той се представя като свободен човек, устремен към пътешествия и странствания, като гражданин, развълнуван от робството на своите сънародници. Към автобиографията е прибавена една „Песен за Русия", в която е отразена засилващата се вяра на българите и на другите

южни славяни в освободителната мисия на Русия. Така той става изразител на пробуденото национално съзнание, на все по-живо бликащата общославянска идея.

С този свой труд, облъхан от хуманистичните схващания, писан преди животоописанията на Доситей Обрадович и Софроний Врачански, П. Павлович слага началото на автобиографичния жанр, станал твърде предпочитан по-късно от представителите на южнославянското просвещение.

Пряк продължител на книжовниците от първата половина на XVIII в. е Паисий Хилендарски. Неговата „История славянобългарска" като книжовно и историографско съчинение носи белезите на предхождащите го образци. Тя отразява, макар и много по-ярко, мисълта за българското отечество, за националността и за човека, идейните настроения на хуманизма и Просвещението. Паисий не се различава от предходниците си и по отношение на езика. Той също се старае да въведе в книжовен оборот народния говорим език, като го примесва с църковнославянски изрази. В това отношение той дори отстъпва пред голямата част от дамаскинарите, както и пред високообразованите представители на Карловацката школа. Като литературно явление Паисий не би могъл да се смята за изключителност. Опитите на някои автори да го поставят в началото на новобългарската литература, да го покажат като избуяло сред пустошта цвете, да го откъснат от предходниците и от традицията на XVIII в. са плод на посочените вече слабости на постановката за началото на Българското възраждане. При това трябва да се отбележи, че най-добрите познавачи на културната история от XVIII в. под една или друга форма извеждат Паисий органически от естествената еволюция на литературния процес. Именно тези автори дават възможност да се определи по-точно мястото на Паисий в историята на българската литература, да се види, че неговото творчество се откроява на фона на книжовното развитие и духовното съзряване с по-големия заряд от нови социални идеи, макар и пак примесени в стила на традицията със средновековни мисловни, езикови и стилни остатъци.

През втората половина на XVIII в. литературният процес, макар и да следва линията, набелязана от Жефарович,

Павлович и Паисий, се обогатява и по отношение на формата и на съдържанието. Новото през този период се проявява в постепенното преодоляване на средновековната затвореност, в разширяването на интереса към миналото на българския и на другите близки и далечни народи, във все по-ясно доловимите просвещенски настроения, всичко това отразено в ярка публицистична форма. Като центрове на литературния живот окончателно се налагат светогорските манастири „Зограф" и „Хилендар", Рилският манастир, манастирът „Нямц" (Молдавия). А като непосредствени последователи на Паисий на книжовното поле се проявяват анонимният Зографец, автор на „Зографската история", писана по времето, когато е завършена и „История славянобългарска", и йеромонах Спиридон Габровски, който съчинява четвъртата за XVIII в. българска история под заглавие: „История во кратце о болгарском народом словенском" (1792). Към тях могат да се споменат имената на Димитър Попски, написал ода за Софроний, на Никифор и Йеротей, които съставят в началото на XIX в. ръкописен сборник, съдържащ няколко стихотворения, на споменатия вече Марко Теодорович, на Атанас Нескович и на други скромни труженици на перото.

Безспорно най-талантлив български писател от втората половина на XVIII в. обаче е Стойко Владиславов (1739–1813) от Котел. Известен в нашата история под името Софроний Врачански, Стойко Владиславов произхожда от семейството на заможни джелепи. Учил се в родния си град, останал отрано сирак, изпитал неволите на живота, той израства като надарен и образован младеж. През 1762 г. по настояване на котленските първенци Стойко е ръкоположен за свещеник в родния си град. Към средата на 70-те години той заминава за Атон, където, макар и за кратко време, се сродява с онази атмосфера, която е подбудила патриотичните пориви у Паисий. Особено значение за неговото духовно оформяне играе срещата му с Паисий през 1765 г., когато той преписва „История славянобългарска" и я поставя в олтара на черквата като национална реликва. Под влияние на нейните идеи и будната котленска среда Софроний се обрича на просветата и цели двадесет години учи котленските деца на четмо и писмо, като

подготвя десетки свещеници и учители, с които и след килийните уроци поддържа живи връзки, доставяйки им книги и требници.

За неговата просветно-патриотична дейност той е подгонен от турците и гръцкия владика и е принуден да бяга в Карнобат, а после в Карабунар. След две трудни години, пълни с премеждия, той се прибира при децата си в с. Арбанаси, близо до Търново.

През 1794 г. Софроний е бил ръкоположен за епископ на Врачанската епархия, която като център на размирици и кърджалийски опустошения е отбягвана от гръцките духовници. Във Враца той пристига с намеренията на апостол и въпреки размириците продължава своята народополезна дейност, проповядва на роден език и селяните, не чули дотогава проповеди на роден език, го приемат, както той свидетелства, „като едного философа". Скоро Софроний се озовава във Видин и след като вижда, че поради смутните времена не ще може да се върне в епархията си, заминава за Влашко, където остава до края на живота си.

Във Влашко Софроний се отдава на книжовна дейност. В 1806 г. той напечатва в Римник сборник от неделни и празнични поучения под заглавието „Кириакодромион", сиреч „Неделник". Това е първата българска печатна книга. Тя съдържа буквални преводи или преработки от гръцки език. Написан на говорим български език, „Неделникът" станал по името на своя съставител известен под заглавието „Софроние".

Пак в началото на XIX в., някъде между 1803 и 1805 г., Софроний пише своята автобиографична творба „Житие и страдание грешнаго Софрония". Житието представлява интересен разказ за живота на нашия възрожденец. То разкрива широката панорама на българския живот през втората половина на XVIII в., дава ценни сведения за социалните и политическите отношения, за културното развитие, за бита и духовния облик на българите от тази епоха, съдържа интересни данни за размириците, за историята на Турция, за гръцко-българските и българо-турските отношения. Продължавайки традицията на дамаскинарската литература, житието е на-

писано на говорим български език със значителни църковнославянски примеси. В духа на новата литература житието се вдъхновява от светски и просвещенски идеи. Софроний проповядва идеите на европейското Просвещение и мечтае за реформиране на обществените порядки, за унищожаване на невежеството и средновековната рутина. По дух и език „Житието" е модерна светска книга, която бележи важен момент в развитието на новобългарската литература преди всичко с новите си просвещенски идеи, със своите приноси във формирането на новобългарския език и като начало на новобългарската мемоарна проза.

Все под влияние на просвещенските и хуманистичните идеи на епохата Софроний превежда от гръцки дидактическото произведение „Театрон политикон", сиреч „Гражданското позорище", „Езопови басни" и „Митология на Синтип философ". Така чрез многообразната си дейност преди всичко като книжовник, после като духовник и проповедник, като просветител и патриот Софроний Врачански се налага като найярка фигура на Българското възраждане от края на XVIII и началото на XIX в.

В началото на XIX в. традицията, поставена от Жефарович, П. Павлович, Паисий и Софроний, съдейства за оформянето на западнобългарската литературна школа. Най-ярки представители на тази школа са Хаджи Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович.

И двамата живеят и творят в Македония, която в края на XVIII и началото на XIX век по отношение на културното си развитие има някои предимства пред останалите български провинции. Въвлечена първа в стопанския оборот между Изтока и Запада, интензивно общуваща с културните центрове на Европа, в близост до Гърция и Сърбия, до Атонските обители и Рилския манастир, Македония рано почувствала възродителните идеи на европейското Просвещение. Ранното духовно пробуждане на Македония се дължи на сравнително по-живата ѝ книжовна традиция през първите векове на робството, обогатявана чрез преписи и преработки под закрила-

та на макар и силно погърчената Българска охридска архиепископия.

Тези обстоятелства обясняват защо именно в Македония в началото на XIX в. процъфтяват новобългарската книжовност и литература.

Неин пръв творец е Йоаким Кърчовски от Кичево. Подкрепен от българските търговци и „с иждивението на християните щипски и прочее городов болгарских", Кърчовски печата от 1814 до 1819 г. пет книги. Както е посочил в първата от тях „Повест ради страшного и второго пришествия Христова" (1814), трудовете му са написани на „простейший язик болгарски".

Заедно с Кърчовски в началото на XIX в. на полето на българската просвета и книжнина се явява и Кирил Пейчинович – роден около 1771 г. в с. Теарце, Тетовско. През 1816 г. той издава в Будим своята книга „Огледало", станала любимо четиво на образованите българи. После следват творбите му „Утешение на грешните" и „Житие на княз Лазар". Продължавайки традициите на своите предходници от XVIII в., той пише на говорим народен език, ратува за нова просвета, срещу корупцията на гръцкото духовенство.

Делото на българските книжовници от XVIII и началото на XIX в. има новаторско значение за развитието на националната ни литература. Те започват процеса на преодоляване на средновековната традиция, на старата жанрова система. Те въвеждат в литературата народни говори, за да подготвят условията за формирането на новобългарския литературен език. Те революционизират книжовното творчество с идеите на хуманизма и Просвещението, с новия рационалистичен светоглед. Те понасят и разпространяват националната идея в българската история, ратуват за духовна и политическа свобода на българското общество. Разбира се, трябва да се има предвид, че идеите, родени от европейския духовен преврат, от просвещенския и рационалистическия светоглед, се проявяват много бледо в ранновъзрожденската литература. Често те са забулени в религиозна мъгла. Това обстоятелство е лесно обяснимо. В българските условия, когато църквата и религията играят организираща роля в културния живот,

разграничаването със средновековния мирооглед е труден и продължителен процес. Не е случайно например, че първите български писатели и мислители през XVIII в. почти без изключение са духовници.

Независимо от тези средновековни примеси, новите езикови, идейни и естетически явления показват, че през XVIII в. са положени основите на българската литература от Възраждането.

ИЗКУСТВОТО НА РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Осемнадесетият век бележи началото и на новобългарското изкуство. До това време изкуството е свързано главно с църквата. През първите векове на робството то мъждука едва забележимо в манастирите, където намира израз в манастирската и църковната архитектура, в църковно-религиозната музика, в иконописта, правена в духа и стила на традиционния византийски канон, и в опитите на отделни монаси да създадат псевдохудожествени миниатюрни и други изображения по църковните книги.

Елементи на естетическото творчество се откриват и в народната култура, главно в домашната индустрия, във фолклора, в битовите ритуали. Тези елементи са свързани или с традицията, или с религиозния живот. Периодът на XV–XVIII в. в историята на българското изкуство въпреки отделни проблясъци не само принадлежи изцяло към Средновековието, но поради историческата съдба на българския народ е време на упадък и резигнация.

Началото на възрожденската епоха отбелязва съживяване и в областта на изкуството, предизвикано както от нуждите на новите обществени сили, така и от засилващото се влияние на европейската култура. Известна роля за това съживяване играят и опитите на турската върхушка да се приобщи към модерната култура чрез стила „леля-деври".

И в областта на изкуството, както при литературата, новите повеи се усещат в две насоки – в стремежа за възраждане на традицията, и още по-важно, в създаването на нови художествени образци, предизвикани от промените в социалните отношения и от духовния климат на времето.

Новите тенденции се проявяват най-напред в областта на архитектурата. За разлика от предния период настъпват известни градоустройствени промени. В градовете се оформят чаршии (площади) и пазарища, започва строителство на занаятчийски работилници и търговски дюкяни. Променя се обликът и на жилищния дом, който нараства по обем, с ново вътрешно разпределение, предизвикано от нуждите на занаятчийското производство и търговията. Запазените образци на къщи от XVIII в. в Жеравна, Копривщица, Трявна, Банско и други градове показват, че на мястото на старите, приземни схлупени жилищни постройки започват да израстват големи сгради, които между другото свидетелстват и за нарастващото самочувствие на новите буржоазни сили.

Промените в градската архитектура се забелязват още по-ясно в изграждането на занаятчийски специализирани махали, в уредбата на площадите и централните (чаршийски) улици, в строителството на градските кули – Шумен (1741), Севлиево (1777), Елена (1812), Трявна (1813).

През XVIII в. се наблюдават нови архитектурни форми и решения в областта на църковното строителство. Въпреки забраната на турската власт да се строят високи черковни домове, през този период се появяват първите масивни църковни сгради (Самоков, Батак), изграждат се цели архитектурни манастирски ансамбли (Рилският и Роженският манастир).

Нуждите на общественото и частното строителство дават тласък на художествените занаяти – дърворезбарство, каменоделство и т.н. В някои райони на страната се оформят фамилии от строители, каменари. Създават се първите резбарски школи в Атон и в Дебърския край. В произведенията на българските марангози започва да оживява традицията на старобългарското изкуство, да проникват елементите на барока.

Най-чувствително промените се усещат в областта на църковната живопис. Макар че в тази област продължава да доминира традицията, се забелязват модерни идеи и художествени средства. Засилва се в духа на хуманизма интересът към човешката личност. Това намира израз преди всичко в увеличаването на броя на ктиторските портрети, в които се наблюдават първите щрихи на реалистично отразяване на действителността, примесени с национални мотиви.

В традиционните библейски сцени също се наблюдават интересни нови моменти. Все по-често се рисуват образите на българските мъченици, променя се цветовата гама по посока на по-ярките и свежи тонове, нараства по обем църковното платно.

Тези промени довеждат до оформянето на първите български живописни школи. Най-старата школа със свой почерк е Тревненската. Няколко рода тук поемат палитрата, за да оставят забележителни образци на българското възрожденско изкуство. Основоположници на тази школа са братята Витан и Симеон Цоневи. Произведенията на тревненските майстори от първата половина на XVIII в. са запазени в големия арбанашки архитектурен ансамбъл. Втората школа е Банско-Разложката. Неин основател е Тома Витанов, за който се смята, че е учил живопис в Австрия. В Самоков началото на една продължителна традиция слага знаменитият Зографски или Доспеевски род начело с Хр. Димитров – Зографа. Пак през XVIII в. се появяват и първите произведения на Дебърската школа, към която в края на века се числят майстори от няколко рода.

През XVIII в. започва процесът на обуржоазяването на народната култура. Разбира се, в тази област традицията е още всесилна. Продължава да доминира селският консерватизъм, проявен в семейния бит, в домашната промишленост, в старата религиозно-празнична система.

Но наред с това започват да се преодоляват локалните особености, да се оформят общонародностни белези, типични за цялото българско общество. Поставя се началото на градския бит, в който макар и много ограничено, само по

отношение на най-издигнатите слоеве, започват да проникват елементите на буржоазен лукс. Развитието на художествените занаяти – златарство, медникарство, везба и т.н., внася в бита предмети с по-висока художествена стойност. Поклонническото движение дава възможност на българите да заимстват нови идеи и материално-битови стандарти или от по-напредналите райони, или от чужбина.

През XVIII в. нови мотиви затрептяват и в народното песенно творчество, отразяващо надеждата на пробуждането, както и засилващата се съпротива срещу кърджалиите и другите размирнически елементи. Появяват се народни епични песни за спасени градове, за героизма на хайдутите закрилници. Промените в българското песенно творчество се отразяват и в църковното пеене. Под влияние на народната песен в края на XVIII в. се оформя българска църковно-певческа школа, различна от традиционното източноцърковно (византийско) пеене.

Така през Ранното възраждане започва преход от средновековното към модерното изкуство на Ренесанса. Този преход се извършва мъчително бавно. Неговото основно съдържание се проявява преди всичко в обособяването на българското изкуство и култура от източната християнска традиция, в създаването на общите щрихи на едно народностно художествено светоусещане. Втората голяма линия в този преход – усвояването на модерните буржоазни идеи и на новите естетически ценности, е значително по-бледа. През целия XVIII в., когато Европа твори едни от най-великите произведения на човешкия дух, българското изкуство мъчително се опитва да се отскубне от средновековната ориенталска традиция, да се приобщи към идеите на хуманизма и Просвещението.

ГЛАВА ШЕСТА

РАЗВИТИЕ НА БУРЖОАЗНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.

ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА РАЗМИРИЦИТЕ И ОПИТИ ЗА РЕФОРМИРАНЕ НА ТУРСКИТЕ ДЪРЖАВНИ ИНСТИТУТИ

В края на XVIII и началото на XIX в. българското стопанство преживява тежка криза. Отцепничеството, размириците и кърджалийските нашествия опустошават много градове и села, прогонват населението от родните места, спъват стопанското развитие за цели десетилетия. В един ферман от 1796 г. султанът признава, че „редът на нещата в страната ни е компрометиран, държавните закони не се зачитат и се пренебрегват, като че ли в империята ни съществува пълна анархия... за безопасност на живеещата там рая и дума не може да става, защото тези хищни зверове (султанът има предвид кърджалиите – *б.а.*), алчни за грабеж и богатство, оставиха вратите на анархията отворени и се впуснаха за плен и плячка. По тоя начин животът, имотът и честта на раята останаха на произвола на съдбата и на божието великодушие".

Нормалното стопанско развитие било задържано и от честите войни, които Турската империя водела. По време на военните действия страната е кръстосвана от войскови съединения, изхранвани от населението. Увеличават се реквизициите и безконтролните грабежи на замогналите се селяни, занаятчии и търговци. А след приключване на войните компактни български маси напускат страната и се заселват по чужди земи. По време на Руско-турската война от 1806–1812 г. се изселват голям брой семейства от Силистренско, Видинско и от цялото Подунавие, през войната 1828–1829 г. – от Източна България. Цветущият дотогава град Сливен напълно запустява, стопанският живот замира.

Както беше отбелязано, жесток удар върху замогващата се българска буржоазия е нанесен и по време на Гръцката завера през 1821–1828 г., когато много от най-първите български търговци и промишленици са изклани, техните родове и богатства – разпръснати, когато пострадва и манастирското стопанство.

Към второто десетилетие на XIX в. обаче започват да се проявяват обратни процеси на стопанско възмогване. Постепенно е преодоляна съпротивата на сепаратистичните елементи, стихва борбата между аяните и другите местни първенци; унищожени са кърджалийските банди. С отцепничеството и сепаратистичните тенденции решително се справя султан Мехмед II. През 1813 г. той слага кръст на господството на Молла Идрис Паша, наследника на Пазвантоглу в Северозападна България. Преди това са убити Емин ага и силистренският аянин–бунтовник. По същото време при неизвестни обстоятелства внезапно умира и серският аянин. Така към началото на 20-те години в империята остават само трима независими управители: Али паша Янински, Бушатлиите в Шкодра и Мехмед Али в Египет, но към 1822 г. и те са принудени да се подчинят на централната власт. След успокояването на империята и на българските земи една част от изселниците се завръщат, а в пустеещите земи на Бургаско, Ямболско, Малкотърновско, Шуменско, Силистренско, Видинско, от Балкана и Родопите се спускат планинари, за да възродят стопанския живот по тези плодородни поля. Размириците прину-

дили султанската власт да премине към реформи, които имали за цел да укрепят военната мощ на империята, да засилят централизацията, да регулират отношението с европейския свят и да закрепят силно разклатената имперска икономика.

След неуспешните за Турция войни, след победата на Сръбското въстание и на Гръцката революция реформите стават въпрос на живот или смърт. От тяхното провеждане зависело дали ще се продължи животът на империята или тя скоро ще рухне под натиска на вътрешните си противоречия и външните удари.

Първата крачка в новата реформена политика е свързана с ликвидирането на еничарския корпус, загубил своите слава и престиж в последните войни и в Гръцкото въстание, превърнал се в несигурен, бунтовен елемент. Операцията за ликвидиране на корпуса е извършена от предани на султана войски на 15 юни 1826 г. На мястото на еничарските корпуси се рекрутира редовна войска, което довежда и до окончателното премахване на спахийското опълчение през 30-те години.

Разпускането на еничарските гарнизони и на спахийското опълчение и замяната им с редовна армия подтикват стопанското развитие на българските земи. За нуждите на въведената армия били възлагани големи поръчки на еснафските организации. В турските държавни архиви се пазят много заповеди до местните власти, в които се нареждат контракции със занаятчиите от Пловдивско, Родопите, подбалканските градчета, Търново, Пазарджик, Сливен и т.н. Това стимулирало занаятчийското производство. Като доставчици за армията и за големите градове много джелепи и бегликчии натрупали нови богатства. А както ще се посочи по-нататък, аграрната реформа довела до значителни промени в земевладението и земеползването.

Важно значение за развитие на буржоазните икономически отношения има и издаденият от султан Абдул Меджит на 2 ноември 1839 г. *Гюлхански хатишериф*. Той е бил подготвен от специален съвет по реформите [танзимат – б.р.], ръководен от големия турски държавник Мустафа Решид паша. Изключителна роля за създаването на този реформен акт изиграли френската дипломация и специалният пратеник

на Франция Барашен, който през 1838–1839 г. предложил на Високата порта серия проекти за стопанското и културното преустройство на Турция в буржоазно-либерален дух, за обновяване на армията и на учебното дело, за изграждането на Цариград и на нова буржоазна инфраструктура на империята. Наред с това Барашен осигурил специалисти, които да ръководят реформените начинания, привлякъл много френски фирми и учреждения за нуждите на реформеното дело в Турция.

Турските управляващи среди реално се стремели към реформи, но били контраатакувани от старите консерватори като изменници на исляма. Именно поради това те не могли да осъществят идеите на френската политика, а стигат до компромис, отразил противоречията между стремежа към модернизиране и тенденцията към запазване на класическите форми и отношения. Най-многото, което султанът можел да обещае при това положение в *Хатишерифа*, са гаранциите за сигурността, живота, честта и имотите на всички поданици. Предвиждало се също да се въведе редовен начин за определяне и събиране на данъците, да се приеме нов военен закон. Султанът декларирал, че „тези императорски отстъпки ще се простират върху всички наши поданици, от каквато религия или секта и да бъдат те, ще се ползват от тях без изключение". В текста на Гюлханския *хатишериф*, обявен в присъствието на френския престолонаследник, прозират мъчителни противоречия. Например в него се твърди, че упадъкът на империята е предизвикан от профанирането на „стария ред" (явна отстъпка на консерваторите), а се създават нормативи и учреждения, които трябва да ликвидират този ред.

След обявяването на *Хатишерифа* последвали серия наредби, допълнения и закони, които открили ерата на *Танзимата* – на реформите в Турската империя. Тук трябва да се причислят новият военен и търговски закон, проектите за модернизиране на учебното дело, премахването на системата на откупване на данъците, въвеждането на нова данъчна система. Макар и да останали неприложени поради съпротивата на традиционната аристокрация, реформите дали възможност на поробените народности да овладеят важни позиции в стопанския и политическия живот на империята.

През първата половина на XIX в. бил завършен процесът на интегрирането на Турция в европейското търговско стопанство. Руско-турският търговски договор от 1781 г. отворил Проливите за международна търговия и дал тласък в развитието на българските черноморски градове. В специален договор между Турция и Австрия през 1815 г. били премахнати пречките за австрийското корабоплаване по р. Дунав. През 1830 г. Австрия получила изключителни привилегии за корабоплаването по голямата река. По такъв начин българските земи се свързали трайно с Централна Европа, а придунавските градове бързо израснали като търговски центрове.

Стопанското развитие на българските земи било стимулирано и от англо-турския търговски договор от 1838 г., който отменя режима на държавен монопол върху зърнените храни и хранителните стоки. През следващите години подобни договори били сключени с Франция, Русия, САЩ и други страни. Разцъфтяващата вследствие на това свободна търговия поощрила развитието на земеделието и скотовъдството, окончателно превърнала българското селско стопанство в стоково стопанство.

Така към 30–40-те години на XIX в. българските земи плътно се обвързали с европейското капиталистическо стопанство. Новите вътрешни и международни условия, създадени през първата половина на XIX в., предизвикали съществени промени в стопанската структура на България.

АГРАРНА РЕФОРМА И РАЗВИТИЕ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО. БЪЛГАРСКОТО СЕЛО ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.

През първите десетилетия на XIX в. военно-ленната система била вече напълно разложена от продължителното действие на законите на стоковото производство.

Въвеждането на редовната армия, стопанските нужди на империята и търговските връзки с Европа вече налагали нейното формално отменяне. Това се извършва в периода между 1832–1834 г. до 1844 г., когато на три етапа била проведена аграрна реформа. В хода на реформата спахиите и другите притежатели на ленове били постепенно отделяни от земята и превърнати в държавни рентиери (пенсионери). Промяната в аграрните отношения не засегнала едрото чифлишко земевладение, както и частните владения в чифлигарските и господарски села. Напротив, тя стимулирала тяхното развитие, но в същото време съдействала за укрепване на свободното раетско земевладение. Реформата обаче, както и всички нововъведения в Турция, срещала силна съпротива от страна на онази част от турската върхушка, която не била успяла да загреби земя като частно владение и продължавала да ограбва селяните на базата на традиционните отношения. Поради това чак до 1846 г. спахилъкът бил запазен в Свищовско и отчасти в Русенско и Силистренско. На много места по силата на своята власт бившите спахии, макар и пенсионирани, продължавали да събират данъци, да налагат ангария или открито да ограбват селяните.

Аграрната реформа въобще не била проведена в Северозападна България. Тук се запазва системата на господарлъка, при която бившите спахии се превърнали в собственици на земята, а селяните, макар и да притежавали тапии, фактически станали наематели. От един списък на господарските села в нахията Поломие, съставен през 40-те години на XIX в., се вижда, че 38 села от нахията стават притежание на бившите спахии или на видинските първенци, които се сдобиват с тапия за собственост върху селската земя.

В основни линии обаче аграрната реформа ликвидирала спахийската система в българските земи. На нейно място се създава нова аграрна структура, която се базира главно на дребното еднолично раетско земеделие. След реформата огромната част от българските селяни узаконили поземлените си участъци, които обработвали чрез своя труд и чрез труда на своята многобройна челяд. При новите условия селяните установили директни икономически отношения с държавата, на

която плащали десятък и други специални данъци. Въведена била и вергията. Раетското земеделие криело в себе си потенциалните възможности да прерасне в свободно капиталистическо земевладение. Значителната част от селскостопанската продукция вече се превръщала в стока и изнасяла на пазара. Увеличавал се относителният дял на техническите култури. Ускорено започнало да се развива едрото търговска животновъдство в планинските райони. Растели и укрепвали соватите – едри предприятия за производство на месо и животинска продукция за градовете и външния пазар. Разорават се и се усвояват общинските земи и мери. От 40-те години започват големи колонизационни процеси в Добруджа. В условията на Турската империя напредъкът на буржоазните отношения в земеделието обаче бил спъван от много противодействащи сили. Турската власт не можела да осигури гаранции за свободно стопанско развитие. Местните първенци продължавали да посягат върху селската собственост, прилагали извъникономическа принуда, налагали ангария, мобилизация, опустошавали замогващите се стопанства. Освен това селяните били лишени от кредит, за да усъвършенстват оръдията на труда и условията на земеползването. Като плътна преграда пред буржоазните отношения остава така наречената паракендна система[1], а също така и наследствената традиция, според която земята се разделяла между децата на нейния собственик. При това положение чак до Освобождението българското селско стопанство останало дребно и разпокъсано, лишено от реални възможности за прогрес. Доказателство за силата на традицията е и продължаващото действие на селската община, едно патриархално-родово обединение с големи стопански функции, което задържало земеделието в рамките на вътрешното самозадоволяване и поддържало огромна скрита безработица. Селската община се оказала особено жилава в

[1] Едно селско стопанство притежавало няколко или десетки парчета земя (паракендета), пръснати из различни землища или райони.

изостаналите планински райони, в Софийско, Кюстендилско, както и в някои части на Македония.

След реформата закрепва и едрото чифликчийско земевладение. Появяват се нови чифлишки стопанства за производство на ориз в Пловдивско, на памук по Беломорието и в Македония, на зърнени храни в Добруджа, Русенско, Одринско и в други райони. Чифлишки и едри господарски стопанства се създават след реформата и в Северозападна България главно във Видинско. Относителният дял на едрото земевладение в българското селско стопанство обаче и преди този период останал незначителен. Най-много чифлици са регистрирани в Македония, Южна България и Одринска Тракия, но дори и там те владеели едва около 15–20 % от обработваемата площ. В чифлишкото стопанство били заети само около 1/15 от селяните. В историческата литература се срещат противоречиви характеристики за чифлика и неговата роля в българското земеделие. Една група автори смятат, че в чифлиците доминират буржоазни отношения. Други са на мнение, че това са феодални стокови стопанства. Трети сочат, че в чифлиците своеобразно се преплитат феодални, буржоазни и патриархални начини на експлоатация на земята и на селяните. Тези различия произтичат от обстоятелството, че изследвачите на стопанските отношения не вземат предвид особеностите на турско-азиатските икономически отношения и се опитват на всяка цена да боравят с научни понятия, създадени от анализа на други стопански формации, твърде различни от източните.

В случая е безспорно само едно, че чифлиците са едри стокови стопанства и като такива властно се подчиняват на пазарната конюнктура и оттам – на буржоазните икономически отношения. Но те не са буржоазна или капиталистическа стопанска форма. Те не могат да бъдат и феодални имения, тъй като в Турция няма феоди, а собствеността на земята във формално юридически смисъл напълно, във фактическо отношение отчасти принадлежи на централното съкровище.

Чифликите като своеобразни, типични за турската икономика едри стокови стопанства, са плод на бавните измене-

ния и трансформации, типични за Ориента, сложно преплитат в себе си буржоазни, източно-азиатски, патриархални и принудителни (икономическа и военна принуда) отношения. Това не са нито американските капиталистически ферми, нито френските феоди, нито руските помешчически стопанства. Икономическите отношения в чифлиците най-ярко са изразени в изполичарството и кесимджийството [кесимджии – безземлени или малоземлени селяни в Османската империя – б.р.] и в непрекъснатото увеличаване на наемния труд под формата на постоянно ратайство или аргатлък, или чрез привличане на селяните в сезонните работи.

Наред с чифлиците в селското стопанство се увеличавал относителният дял на соватите, които произвеждали и търгували с животинска продукция – месо, сирене, лой, кожи и др. Създават се едри селски стопанства, броят на които в българското земеделие още не е установен. Освен с големи площи земя тези стопанства разполагат с воденици, дараци, тепавици, кръчми, бакалски магазини. Те произвеждат главно за пазара и играят решителна роля за разпространяване на буржоазните отношения в селското стопанство.

Едрото земевладение, комбинирано със селската промишленост, с лихварството и дребната търговия става база за развитие на капитализма в българското село. Но капиталистическите отношения си пробивали трудно път сред хаоса на Турската империя. Липсата на стопански и политически гаранции за поробеното население, запазването на върховната собственост върху земята за държавното съкровище и произтичащите от това ограничения в земеползването не давали възможност да се създаде модерно капиталистическо земеделие.

Новите отношения след реформата през 30–40-те години били санкционирани в Закона за земите, издаден през 1858 г. Според този закон „голата собственост (ракабе) на мирийските земи принадлежи на държавното съкровище (бейтюлмал); това са ниви, ливади, летни пасища (айлък), зимни пасища (къшла), гори (кору) и тем подобни, чието преотстъпване на частни лица се извършва от органите на османската държава".

Но независимо че запазва основите на старото земевладение, върху което се е крепяла от векове османската централизирана система, Законът за земите санкционирал режима на покупко-продажбата, на наследяването, преотстъпването и даряването, отчитал действието на механизмите на стоковото производство, потвърдил ограниченото право на частна собственост върху земята в рамките на притежанието, наследството и покупко-продажбата.

Правото на частна собственост било разширено и със закона от 1867 г., според който земеделците, обработващи вакъфски земи, можели да ги наследяват до седмо коляно. Но в условията на Турция признаването на права било винаги свързано с липсата на гаранции за тези права. Правата, дадени от милостта на падишаха, можели всякога да бъдат отнети, когато интересите на държавата, на фиска, на местната власт налагали това. Главният проблем на турската аграрна система през XIX в. не бил проблемът за земята. Той се проявявал в исторически назрялата необходимост да се ликвидира чрез радикални военно-революционни средства разкапаният държавно-абсолютен режим, пречка за развитието на буржоазните и капиталистическите отношения в българското село.

При новите аграрни отношения, макар и бавно, започва да се променя животът на селяните, т.е. на огромната част от българския народ през XIX в., тъй като и през този период България остава подчертано селска страна. Около 80 процента от нейното население живеело в хиляди села, разпръснати по Дунавската равнина, в Тракия и Македония, по полите и диплите на Балкана, Родопите, Рила и Пирин. Вследствие на новото стопанско развитие в този период се оформят няколко типа села. На първо място това са големите полски села, които се занимавали главно със земеделие; големите села в балканските и подбалканските райони, които се препитавали предимно от занаятчийство, комбинирано с животновъдство, дърводобив и малко земеделие. Наред с тях се наброяват хиляди малки полски и планински села, отделни балкански махали и паланки, в които за дълго време

се запазват родово-патриархалните отношения и селската задруга.

По своя етнически състав селата се делят на чисто български, на българо-турски, в които преобладава българският елемент, на смесени, в които доминират турците, и на чисто турски. В македонските райони и по Южното Черноморие има малък брой села със смесено гръцко-българско население, в Западна Македония – българско-шиптарски селища.

Но независимо от различията в стопанския и етническия облик на селата, земеделието остава главният селски поминък. Традиционно се произвеждат зърнени храни като основно производство. През XIX в. обаче с въвеждането на технически култури – лозя, градини, рози, мак, афион, фъстъци, коприна от буби, земеделието придобива поликултурен характер.

И през този период селското стопанство продължава да съчетава земеделското производство с домашното отглеждане на добитък (овце, кози, крави, волове, биволи, коне, магарета), необходим за изхранването на челядта или като впрегатна сила. Към тези два основни производствени отрасъла се прибавя и традиционната домашна промишленост – производство на сечива, на аби, кожи, цървули, платно и ризи, горно и долно облекло, сапун, мармалади, рачели, пастърми, туршии и т.н. По този начин селската челяд почти задоволява своите нужди и рядко излиза на пазар като покупател. Тази вътрешна затвореност на производствения цикъл и на селския бит пред XIX в. се нарушава от пазарната конюнктура.

Българското селско стопанство независимо от неговия размер (от едрите чифлици до стопанствата на средните и бедните селяни) изнася и предлага на пазара излишъците от зърнени храни, животни и животинска продукция, технически култури и плодове. Така в селото навлизат парите, модерните търговски стоки, нова култура, които започват постепенно да изменят бита на селяните.

Но и през XIX в. този оборот за хилядите дребни и средни стопанства е много ограничен. Това се забелязва най-ясно в средствата на труда, с които борави българското селско сто-

панство. Доминират все още архаичните сечива – рало, мотика, каруца, сърп, коса, вила, диканя. Дребните и средните стопанства продължават да използват като впрегатен добитък крави, волове, биволи и магарета. Конският впряг се използва само в едрото земеделие. За пръв път към средата на XIX в. в някои райони се появяват железни плугове, а тук-там по няколко жетварки.

Търговският оборот засяга и селската промишленост. Връзките с града и пазара довеждат до откриването на магазини, на ханове, бакалии, кръчми, дараци, тепавици, на места кираджейките са заменени с валцови мелници, отварят се маслобойни, ракиджийници, работилници за сушене и преработване на плодовете. Традиционният селски живот се влияе от проникването на книгата и отварянето на училища и построяването на църкви в големите селища.

Всичко това дава отражение върху жизнения стандарт, върху облеклото, кухнята, изобщо върху традиционните основи на селския бит. Но и тук темповете са бавни, а консервативната традиция е много жилава. И през XIX в. селският живот в България продължава в руслото на вековната традиция, с ритъма на четирите сезона. Пролетта – усилно време за сеитба и радост от новото съприкосновение със земята; лятото – с жетвата и вършитбата, която продължава от Петровден до Кръстовден; есента – с радостния трепет при прибирането на реколтата, с разплащането на аргатите и говедарите, с есенните панаири и пазари, със серията религиозни и битови празници; зимата – време за кръчмите и оборите, на стана и совалката, време на новите кафтани и на дългите празници и сватби.

През XIX в. се променя постепенно и материално-битовата култура на селото. Селяните започват да строят по-големи къщи. Около тези къщи протича целият живот на българския селянин. Неговият голям свят на стопанин е дворът, разделен на две – стопански двор и зеленчукова градина. Тук са сайвантите и оборите, плевните и кирпичените дувари с полозите. Дворовете са пълни обикновено с добитък. Присъстват неизменно кучето, верен другар на селянина, котката. В къщата и двора живее многобройната челяд с

родовия спомен, с писаните сандъци на майката, донесени с прикята. Обикновено денят се прекарва в голямата одая. Там спят децата и възрастните. За младите семейства са приготвени специални соби. Останалите стаи са празни и миришат на дюли. Там се пазят новите момински носии и чеизите на бъдещите невести.

Семейството е основната клетка на българския селски живот. И не случайно по къщите и дворовете се е съдело за стопанина и неговата съпруга. Българският селянин не можел да живее в чужда къща, да няма своя „керемида над главата си".

През разглеждания период патриархалните нрави са още в пълна сила. Силна е и родовата връзка. Всяко село се състои от няколко рода, които са свързани или враждебни помежду. Тези, които се преселват в дадени села, обикновено образуват крайни махали с оригинални хумористични наименования, като „изпъдена махала" и др. Селото през XIX в. вече има обществени места – първият признак на начупване на родовата традиция. Това са кръчмите, мегданът или специално място за хорà, църквата, училището, новите мелници.

Българските селяни са силно свързани, просто сраснали с природата. Техният живот преминава в полето и горите, край реките и бунарите, с приказките, старите песни и легенди, със стадата и многобройната челяд. Така протича животът на тези яки и силни като раса, спокойни и хрисими, верни на семейството и дълга, на бога и земята хора. Такава е все още „селската идилия", видяна и описана от многобройни чужденци, бродили през XIX в. по нашите земи. Такава я наблюдава Ламартин в с. Ветрен, Пазарджишко, такава я виждат Адолф Бланки, Сиприян Робер и Феликс Каниц. Новите буржоазни отношения, дошли да смутят този вековен ред, все още не са променили ежедневния селски живот. Селската традиция въпреки полъха на буржоазните отношения оставала да властва над живота на огромната част от българското население.

ГРАДСКИЯТ ЖИВОТ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. ПРОМИШЛЕНОСТ И ТЪРГОВИЯ

След процеса на побългаряване на градовете, извършен през втората половина на XVIII и началото на XIX в., и в резултат на реформите от 30–40-те години градският живот в българските земи започва да се развива твърде интензивно в около 60–70 по-големи селища. Стопанска основа на градовете стават занаятите и търговията. От края на 20-те години занаятчийското производство навлиза в период на бурен подем. Някои от причините за това бяха вече посочени. Те се коренят преди всичко в нуждите на централизираната османска държава, на нейната армия и държавен апарат. Тласък на развитието на занаятите дават и потребителските нужди на големите градове, и преди всичко на Цариград, Солун, Одрин и Пловдив.

Занаятчийското производство намира широк пласмент на своите традиционни производства на балканския пазар. През първата половина на XIX в. българските еснафи постепенно овладяват и пазара в Анадола. А с развитието на стоковите отношения в земеделието за тях се открива поле за пласмент на железария, на домашни потреби, медни и златарски произведения, сапун, свещи, грънчарски изделия и по селата. В резултат на всичко това в България израстват големи занаятчийски центрове, които произвеждат аби, шаяци, гайтани, килими, копринени и памучни платове, козиняви изделия, кожи, обуща, руди, желязо, оръжие, медни съдове, златарски изделия, домашни потреби, изделия от дърво, дървени въглища, дрехи, месо и месни произведения, млечни продукти, хляб, брашна, масла, захар, сапун, свещи, грънчарски изделия, селскостопански сечива и всичко, което е било необходимо за бита и производството в града и селото. Като илюстрация тук ще се посочи как изглеждат занаятчийската структура и занаятчийското производство в един типичен, при това среден занаятчийски център като Панагюрище. Към средата на XIX в. в този град има 569 занаятчийски работилници, които по браншове се разпределят, както следва: табакчийство

– 32, памукчийство – 120, мутафчийство – 150, кожухарство – 8, руданджийство – 12, тепавичарство – 28, абаджийство – 69, бакърджийство – 26, сапунджийство – 10, златарство – 23, катранджийство – 8, самарджийство – 5, ковачество – 28, бояджийство – 9, мелничарство – 29, розоварни – 8, налъмжийници – 9. Към 50-те години на XIX в. в България се наброяват от 90 до 100 вида различни занаяти. През този период се извършва и окончателната специализация на промишлените райони с оглед на климата, природните условия и нуждите на новото стопанско развитие. Вълнено-текстилното производство се съсредоточава в районите на овцевъдството – Стара планина, Средна гора и Родопите. Като първи центрове на вълнено-текстилната промишленост израстват Габрово, Копривщица, Калофер, Сливен, Котел, Карлово, Сопот, Казанлък, Пирдоп, Панагюрище, Ахъчелеби (Горна Арда), Даръ дере (Златоград), Самоков, Пловдив, Търново и др. Повечето от тези центрове развиват и памучното текстилно производство, и копринарството.

Кожарската промишленост се съсредоточила в Габрово, Търново, Етрополе, Казанлък, Стара Загора, Т. Пазарджик, Карлово, Панагюрище, Хасково, Враца, Шумен, Самоков, Охрид и други градове. Рударството и металодобивът процъфтяват в Самоковско, Неврокопско, Демирхисарско, Сярско, Чипровци, Кюстендил, Етрополе, Странджа планина, Кратовско и др. Като металообработващи центрове израстват Габрово, Самоков и Сливен. В последния град било развито и пушкарството – производството на оръжие. Значителна специализация и концентрация се наблюдават и в другите занаяти.

В занаятчийското производство била ангажирана огромната част от градското и част от селското население. Занаятчийството станало съдба и ежедневие на българския възрожденски град. В стотици и хиляди работилници, наричани обикновено дюкяни, ръководени от един майстор, собственик на дюкяна, се работело от тъмно до тъмно. Няколко чираци и калфи извършвали „черната работа", т.е. подпомагали майстора да произвежда продукцията в завършен вид. Всички производствени операции се извършвали на ръка с традиционните за отделните занаяти оръдия на труда.

Занаятчиите работели по поръчка на клиента, но произвеждали и цели серии за близкия пазар, за изпълнение на държавните наряди или за износ. Майсторите водели специални тефтери (кондики), в които записвали поръчките, полученото и даденото на клиента и паричните си взаимоотношения с търговеца. Обикновено явление било в работилницата да бъдат ангажирани целите семейства на майстора, особено когато работата имала сезонен характер или се получавали извънредни поръчки.

Всеки възрожденски майстор занаятчия се славел с определени сръчности, с продуктите на своя труд. В даден град или район се знаело кой може да направи добра бъчва, пеща писана каруца или изящно ювелирно изделие. Развитието на занаятчийското производство окончателно оформило структурата на еснафските организации в българските градове. Съгласно традицията и турското законодателство еснафските сдружения се организирали по браншове – примерно еснаф на абаджиите в Пловдив, еснаф на златарите в Самоков, на кожухарите в Охрид и т.н. Тези сдружения имали пълна вътрешна автономия. Никой, включително и турските власти, не можел да се меси в реда, който установяват първомайсторите. Никой, освен майсторите, нямал право да контролира еснафската каса.

Делата на еснафите се управлявали от общи събрания на правоспособните майстори, които на някои места се наричали лонджи. Те избирали управата на еснафа, която се състояла от първомайстор (баш майстор), от касиер и няколко разпоредители, наричани старейшини.

Общите въпроси за развитието на занаята, за производствените стандарти, за снабдяването и пласмента на стоките, за реда и взаимоотношенията между занаятчиите се решавали от събранията на майсторите. Постепенно влиянието на еснафските организации нараснало и те започнали да играят важна роля в обществения и културния живот на градовете. Еснафите изтиквали старите чорбаджийски елементи от градските общини, от училищните и църковните настоятелства, започвали да се грижат за общинското строителство, да поддържат бедните семейства, да раздават пари под лихва,

да имат тежест пред местните органи на държавната власт. Така към 30–40-те години на XIX в. от чисто професионални и стопански организации еснафите се превръщат в обществени органи.

Отношенията в еснафските организации се изграждали в духа на патриархалната традиция. Еснафската социална йерархия се образувала от чираците, калфите, майсторите и първомайсторите. През XIX в. се появили и специални лица, които служели като закупчици, огледвачи или пласьори на стоката. Абсолютно подчинение, взаимопочитане, робско благоговение пред майстора, подпомагане между равните, пестеливост, търпение и упоритост при работата са основните елементи на еснафския морален кодекс, осветил вековните отношения на патриархалност и проникващата буржоазна страст към парите и забогатяването. В своето описание на живота, нравите и обичаите в Западна Тракия Стефан Захариев предава този ред по следния начин: „Гражданите се делят на различни занаятия или художества и търговци: всяко занаятие или събор има първомайстор, старейшина и един бирник. Те се събират независимо на сборове и решават за своите работи, наказуват виновниците, които престъпят законите на занаятието, или със зимане на едно количество восък, или с бой и затваряне на лавката (дугена) на виновния за няколко време; и всеки шагъртин (чирак), който ще влезне в едно занаятие, длъжен е три години да служел без заплата и още три години да работи при майстора си като калфа..." По-нататък Захариев описва реда за провъзгласяването на чирак в калфа, на калфа в майстор, разказва за шумните еснафски празници, провеждани всяка година в деня на светията закрилник, за грижите на еснафите по отношение на църквата и училищата, за еснафските събрания, за ритуалите при погребението на майсторите и т.н., разказва за еснафския бит – пълен с условности, суеверия, високомерие към младите, робско подчинение пред този, който е успял чрез пот и търпение да се изкачи на по-високо стъпало по трудната стълба на еснафската йерархия. Независимо от наличието на много патриархални условности, на азиатски и източни нрави, еснафските сдружения стимулирали развитието на националната промишле-

ност. По този начин те се превръщат в първостепенен фактор на стопанското и социалното развитие в условията на макар и силно ограничения стопански либерализъм в Турция през XIX в., зародиши на икономически по-развити стопански форми.

Така още в началото на XIX в. редът в еснафските организации започнал да се пропуква под влиянието на зараждащите се капиталистически отношения. Появил се един слой от забогатели майстори, които държали многобройни тайфи от калфи и чираци. Към началото на XIX в. в пловдивския абаджийски еснаф имало майстори с 5–6 чираци и десетина калфи. В Търново към 1800 г. имало занаятчийски работилници с по 25 чираци и калфи. Към средата на XIX в. в просперiращите занаяти, като абаджийския, кожарския, басмаджийския и др., било обикновено явление да се срещат работилници с по 25–30 работници. Така постепенно се създавала простата капиталистическа кооперация, която станала изходна основа за развитието на буржоазните отношения в промишлеността.

От занаятчийските работилници израснали първите разпръснати и централизирани манифактури. Силен тласък на този процес дал натрупаният търговски капитал, който организирал връзката на занаятчиите с пазара и постепенно налагал волята си над хилядите собственици. Манифактурата е третата степен в развитието на промишлеността след занаятчийската работилница и простата кооперация. В същото време тя е първата най-низша степен на капиталистическо промишлено предприятие. Както показва наименованието ѝ, манифактурата е предприятие, в което също се произвежда по ръчен начин. Но за разлика от занаятчийския дюкян в нея работят повече работници, производството има вече сериен и напълно стоков характер. Наблюдава се и начална вътрешна специализация на производствения процес, а и на самите майстори и работници.

Най-широко разпространение манифактурата получила във вълнено-текстилното производство. През 30-те години на XIX в. огромно манифактурно вълнено-текстилно предприятие създава Атанас Гюмюшгердан в Пловдив. То имало серия работилници, обработващи продукцията от суровата вълна

до абата, и обхванало в своята мрежа работници, предимно жени, от Средногорието и подбалканските селища, от пловдивските села и Средните Родопи. На неговата воля се подчинили много занаятчийски работилници и еснафски сдружения. През 40-те години манифактурно предприятие създава в Пещерско и пловдивчанинът Станчо Иванов. Много известна през първата половина на XIX в. е капиталистическата манифактура на Маджаровите в Копривщица, наричана поради връзките ѝ с Египет „Египетско дружество". В Маджаровата манифактура работели десетки майстори и стотици калфи и чираци от целия копривщенски район. Тя имала филиали в Цариград и Египет, собствена кираджийска служба и огромно влияние както сред българското население, така и пред турските власти. Манифактурни предприятия са регистрирани в почти всички райони на интензивно вълнено-текстилно занаятчийско производство – Габрово, Търново, Сливен, Шумен и т.н. Манифактурното производство проникнало широко и в гайтанджийството – Габрово, Казанлък, Карлово, Калофер, а също така и в кожарството и абаджийството. От по-особен тип била цариградската българска манифактура на Балкапан, наречена „Хамбар". Това било голямо обединение от шивачи, около 1000 души на брой, привлечени от почти всички български земи, за да шият дрехи и мундири за новата турска армия. Те водели напълно обособен живот, но поддържали връзки с другите български еснафи в Цариград. Към средата на века „Хамбарът" постепенно попаднал в ръцете на едрите търговци, посредници между шивачите и турските държавни органи. Тази манифактура, която образува ядрото на цариградската българска колония, играе важна роля в обществения живот.

През първата половина на XIX в. били сложени основите и на българската фабрична промишленост. Сливенският търговец Добри Желязков – бащата на българската индустрия, открива през 1835 г. в родния си град модерна тъкачница, движена с водна енергия. Следващата година той успява да издейства държавно покровителство за своето предприятие и да получи първите поръчки за сукно, необходимо за армията. С държавен кредит Фабрикаджията разширил предприятието

и към 1842 г. в него работели вече около 400–500 работници, които произвеждали около 50 хил. аршина първокачествено сукно. Но след това фабриката била заграбена от правителството, Д. Желязков постепенно бил отстранен от нея, тя се превърнала във военизирано предприятие, което, лишено от големия талант на своя създател, бързо западнало.

Втората фабрика за сукно била построена от наследниците на Гюмюшгердан през 1848 г. в с. Дермендере – Пловдивско. До Кримската война други фабрични предприятия не били открити. Българската промишленост продължавала да се развива главно в сферата на занаятчийско и манифактурно производство. Но независимо че доминирали докапиталистическите стопански форми, капитализмът си пробивал път и в градското производство. Това обаче се осъществявало с бавни темпове и при мъчителни трудности, главно поради условията в Турция, където липсвали вътрешен ред и сигурност. Освен това след 1815 г. Турция останала единствената европейска страна, не възприела политиката на митнически протекционизъм, и една от малкото държави в Европа без индустриално законодателство.

Българският възрожденски град станал център и на търговията в нашите земи. През втората четвърт на XIX в. в България се оформила напълно търговската мрежа, която обслужвала вътрешния пазар, обхващащ Дунавска България, Тракия и Македония. Новата търговска мрежа свързвала българските земи с обширния пазар на Турската империя, с балканските страни и Европа.

В градовете се оформили търговски чаршии, чрез които местното население общувало с близката селска провинция. В по-големите градове се утвърдили традиционни пазари, някои от които се специализирали в търговията само на отделни видове стоки. Такива са така наречените житни пазари, на които се продавали зърнени храни, говежди пазари, на които селяните докарвали излишния си добитък или купували нови породи. Силно се развила и панаирната търговия. Известните още от XVIII в. панаири – Узунджовският, Ескиджумайският, Марашкият (Пловдив), Сливенският, Прилепският, Серският и др. – достигнали до няколко милиона гроша оборот. На тях

си давали среща търговци от цялата страна и от много чужди държави. Те се превърнали в барометри за стопанското развитие.

През първата половина на XIX в. чрез международната търговия българските земи се свързали трайно с европейското стопанство. След Одринския мир от 1829 г. и след споменатите вече търговски договори между Османската империя и европейските страни Турция, в това число и българските земи, станала неделима част от системата на капиталистическата търговия, която придобивала световен характер. На първо място във външната търговия с нашите земи по това време излиза най-могъщата капиталистическа и колониална държава Англия. Тя внасяла големи количества фабрични изделия и колониални стоки, които се търсели с предпочитания от местния клиент поради високото им качество и ниските им цени. Английските стоки проникнали в българските земи през Цариград, Солун, Варна и Бургас и се продавали из цялата страна.

През същите търговски врати в българските провинции проникнали и френските стоки, които заемали второ място след английските.

След откриването на дунавското параходно корабоплаване се увеличил търговският обмен с Австрия и средноевропейските държави. Австрия внасяла в българските провинции продуктите на своята лека промишленост, а изнасяла селскостопански произведения и полуфабрикати.

От края на XVIII в. се засилва търговският обмен с Русия, осъществяван главно по морския път Варна– Одеса и Цариград–Одеса от българските търговски колонии в Одеса, Москва, Цариград и Букурещ. Но поради еднотипността на българската и руската икономика, вносът и износът между двете страни оставали винаги ограничени.

Търговският обмен с напредналите капиталистически европейски държави изиграл важна роля като стимулатор на стопанския живот в нашите земи. Чрез търговията България се приобщавала към постиженията на буржоазната цивилизация. Търговската обмяна стимулирала вътрешното производство, съдействала за израстването на големи български гра-

дове, като Одрин, Пловдив, Русе, за изграждането на първите български пристанища по черноморския бряг и на Дунава. Особено значение за стопанския подем имал непрекъснато увеличаващият се износ. Чрез черноморските пристанища към Цариград и Анадола и за някои западни страни се изнасяли произведенията на Дунавска България. През 1839 г. графикът на черноморските пристанища достигнал до 500 хил. цариградски кила пшеница, до 25–30 хил. кила ечемик, 25–30 хил. кила царевица, 100 хил. оки лой и други стоки само за Цариград. Бързо нараснали пристанищата на Бургас, Варна и Балчик. Варна се превърнала в огромен склад на търговските стоки за целия Русенски санджак.

Докато черноморските пристанища обслужвали търговията на Дунавска България, чрез Егея, главно чрез Солун, търгували Тракия и Македония. От солунското пристанище българите изнасяли големи количества вълна за Англия, тютюн, коприна, мед, восък, заешки кожи. През 1835 г. в Солун били натоварени 100 кораба с пшеница. По дунавската водна артерия българските търговци проникнали до Виена и Централна Европа. Като първостепенен търговски център на Дунава се налагал Русе, в който се издигали големи търговски къщи – български, еврейски и гръцки, вносители на австрийските манифактурни произведения. През 1844 г. вносът чрез Русе възлизал на 17,5 милиона гроша. Оттук за Централна Европа или за Цариград се товарели жито, дървен материал, лой, брашно, мед, кожи, коприна, вълна и други произведения на българската земя. Голяма търговия се въртяла чрез Свищов и Силистра. Към Централна Европа по сухопътните артерии през Белград и Трансилвания се насочили и търговците от западните и северните части на България.

В резултат на оживената международна търговия като посредници между българските земи и европейското стопанство израснали крупни търговски къщи и фирми. Само през 1844 г. във Виена имало 30 български търговски агенции. Големи търговски фирми били *Ф. Сакилариев* и *В. Станкович* (Виена–Свищов), *Братя Пулеви* и *Братя Евлоги и Христо Георгиеви*, (Букурещ–Браила–Карлово), *Шишманоогли*, (Видин–Свищов–Виена–Будапеща), *Н. Тошков*, *В. Априлов*, *Ст. и Н. Тошкович*

(Одеса–Цариград), *Хр. и Н. Тъпчилещови* (Цариград–Пловдив) и др. Българските търговци проникнали вече извън пределите на Европа. Някои достигнали чак до Америка.

Тези, макар и най-бегли сведения за занаятчийското и манифактурното производство, за вътрешната и международната търговия показват, че през първата половина на XIX в. градският живот не само бил напълно възстановен, но и градовете започнали да играят ръководна роля в стопанския живот на българските земи. През този период се оформят окончателно и новите градски центрове. По своите размери те са: големи, с по няколко десетки хиляди жители, като Одрин, Пловдив, Русе и др.; средни, които наброявали от 5–10–15 хиляди жители, това е най-многобройната част от градски селища, предимно занаятчийски центрове в полите на Балкана – Сопот, Карлово, Калофер, Казанлък и Сливен, също Габрово, Търново, София, в Средногорието – Копривщица и Панагюрище, в Македония – Охрид, Прилеп, Серес, Неврокоп, Г. Джумая; малки, с по 3 до 5 хиляди жители, намиращи се в полските райони, далеч от транзитните пътни и водни съобщителни средства, които се занимавали предимно със земеделие.

Интересна е етническата география на българския град от това време. Българите надделели окончателно в градския живот, но броят на чисто българските градове, като Копривщица и Панагюрище, бил сравнително малък. В някои райони като Североизточна България българският елемент все още отстъпвал на турския – Шумен, Разград, Ески Джумая (Търговище), Осман пазар, Ески Стамболук (Велики Преслав). Турският елемент преобладавал и в няколко града на Централна Северна България като Севлиево и Ловеч. Силно смесено било населението и в градовете на Добруджа, както и на Варна, където до средата на XIX в. българите са малцинствена група. Същото съотношение между български и турски елементи се наблюдава и в Хасково, Видин, Бабадаг и Силистра. В останалите вътрешни градове на Дунавска България, Тракия и Македония решително преобладавал българският елемент. Това се отнася както за големите градо-

ве като Пловдив, Одрин и Русе, така и за градовете от другите две групи. Така например английският консул Блънт намерил през 1858 г. в град Велес 20 хил. жители, от които 12 хил. били българи. Подобно и още по-ярко изразено в полза на българите било съотношението в останалите градове на Тракия и Дунавска България. Наред с българите и турците в някои градове живеели малки групи от гърци, евреи, арменци, испанци и други народности.

Стопанското развитие изменило облика на българския град. Големи частни и обществени сгради, строени на няколко етажа, с еркери и богата резба, украсили българските квартали. Израснали нови църкви, училища, бани, мемориални градски чешми, кервансараи, ханове и редица други обществени сгради. По градските чаршии вече кипяла оживена стопанско-търговска дейност. Търговските къщи строели магазини, безистени. Особено интересни и богати по уредба и архитектура възрожденски градове били Пловдив, Търново, Велес, Одрин, Котел, Русе, Свищов, Копривщица, Карлово, Сливен.

Наред със създаването на градската буржоазна материална база, градовете се превръщали и в средища на духовния живот на българските земи. Постепенно разделяйки се със своя селски манталитет, обичаи и привички, новият градски жител започнал да живее с ритъма и настроението на голямото селище. Появили се нови потребности, нов бит и култура, нов буржоазен морал. Общувайки със света, градският човек подхранвал у себе си нови мисли и идеи, едно по-модерно светоусещане. Той се устремявал към образование и наука, проявявал интерес към изкуството, книгата, музиката, театъра, към светски развлечения.

Новите потребности на градския живот предизвикали редица обществени изяви. Постепенно градът се превръщал в център и на обществения живот. Този процес бил канализиран, когато след 1839 г. турското правителство официално признало правото на градското население да има свои представители пред местните власти. В резултат на това възникналите по-рано български общини се утвърдили като органи на местното самоуправление, т.е. извършвал се особен преход на прераждане на старата църковна община в българско

национално самоуправление със засилени стопански и културно-просветни функции. Общините се избирали пряко или чрез представители на населението за една година. Те поели грижата за образованието, за църквите, за общественото строителство. Те бдели за реда, обичаите и морала на населението, имали съдебно-помирителни функции, упражнявали известен контрол над еснафските организации, раздавали заеми под лихва. На някои места общините били натоварени да събират данъците от българското население. Постепенно властта на градските общини, макар и некодифицирана от специален закон, се разпространила и върху близката селска провинция. Така общините се налагат като посредници между българското население, от една страна, и турските държавни и гръцките църковни органи, от друга. Разширяването на техните обществени функции ги превръща в арена на остра борба между старата компрадорско-чорбаджийска прослойка и новата буржоазия. Постепенно чорбаджиите били изтикани от общинските органи и господстващият елемент в тях станало „третото съсловие" – на търговците, занаятчиите и националната интелигенция. Най-често решаваща роля в градския живот имали големите и влиятелни еснафски организации.

Така на форума на градския обществен живот се проявявали новите тенденции в българското развитие, тържествуващи на базата на утвърждаващите се буржоазни отношения. Заедно с това в общините се ковели първите обществени, политически и организационни навици на българското общество. Общинското самоуправление станало люлка на демократизма на българите.

ОФОРМЯНЕ НА БУРЖОАЗНАТА СОЦИАЛНА СТРУКТУРА НА ВЪЗРОЖДЕНСКА БЪЛГАРИЯ

Стопанските промени в българските земи през първата половина на XIX в. нанасят нови корекции в социалната

структура на възрожденска България, създават нова стратификация на обществените сили.

В цялата тази система на сложни обществени изменения решаващото, радикално ново явление е формирането на българската буржоазия. Българската буржоазия се създава при крайно неблагоприятни условия, предизвикани от агонията на Османската империя през XVIII–XIX в., която прави мъчителни усилия да се присъедини към буржоазния свят, но винаги остава в руслото на средновековната традиция. Буржоазията на Балканите, в това число и в България, се ражда на полето на международните стопански връзки, установени вследствие на интеграцията на Турция в системата на световната капиталистическа търговия. Тази буржоазия е плод на забавените темпове на стопанско развитие, осъществявано в условията на една азиатска деспотия, при липсата на правов ред и сигурност, на държавна закрила и обществена стопанска взаимопомощ.

При тези условия съвсем естествено главното ядро на буржоазията се образува от търговци посредници, появили се като необходима прибавка към голямата търговска афера, осъществявана от Англия, Франция, Австрия и другите напреднали страни с помощта на гръцкия и еврейския търговски капитал.

Едри български търговци се появяват още към средата на XVIII в. Почти до 20-те години на XIX в. те са свързани плътно с гръцките търговски поселения, къщи и фирми. След това постепенно се отделят от гърците и започват да се проявяват под национален флаг. Тяхната търговско-стопанска дейност се съсредоточава в няколко центъра – Виена, Букурещ, Браила, Брашов, Одеса, Москва, Цариград. Оттук те поддържат връзки с българските земи и с широкия европейски пазар. Броят и стопанските възможности на едрите български търговци още не са установени, но към средата на XIX в. те са вече една внушителна за размерите на страната група. Някои от тях, като Н. Тошков и братя Тошкович в Одеса, като Евлоги и Христо Георгиеви в Букурещ, като стария Тъпчилещов и неговите синове в Цариград, като Шишманоолу във Видин, към средата на XIX в. са вече влиятелни граждани с голям оборотен капитал и с утвърдени и реномирани фирми.

Едрите търговци образуват ядрото на възрожденската буржоазия. Те са не само най-многобройната и най-активната група на буржоазията, но имат и най-високо обществено съзнание и култура. Из техните среди излизат представителите на националната интелигенция с високо образование. На тях принадлежат първите начинания за духовна и политическа пробуда на българското общество, сред тях се създават първите политически и културни организации.

Голямата част от търговската буржоазия обаче живее извън страната, откъсната от нейните непосредствени проблеми, обвързана стопански и политически с чужди страни и държави. Това, както ще се види по-нататък, се отразява чувствително върху нейното обществено поведение.

Втората група едри буржоа са манифактуристите и фабрикантите. Промишлената едра буржоазия в разглеждания период е все още малка група. Тя се състои от няколко десетки манифактуристи и двама фабриканти. Към едрата буржоазия може условно да се причисли групата на предприемачите, част от джелепите и бегликчиите, които наред със събирането на беглика и регламентираната търговия с добитък почват да влагат капиталите си и в чисто търговски или други капиталистически предприятия.

В състава на едрата буржоазия влиза и онзи тънък слой от селски богаташи земевладелци, притежатели на допълнителни търговски и промишлени предприятия и занимаващи се едновременно с лихварството, както и едрите скотовъдци, собственици и съдружници в соватите [пасищата – б.р.].

Тези данни показват, че през първата половина на XIX в. ядрото на българската едра буржоазия е вече оформено, а тенденцията за нейното укрепване като социална група – напълно реална. Тази група е икономически твърде анемична. Това са буржоа със селски калпаци, главно посредници в търговията между Турция и Европа. Поради липсата на българска държава, на традиционна аристокрация, на национално-църковни и културни институции българската буржоазия се създава, без да премине сериозна обществена школовка. В основни линии тя е малокултурна класа, един стопански сурогат на робството и на турско-азиатските отношения. За раз-

лика от буржоазията в Гърция тя е лишена от широки делови и политически контакти с Европа и специално със западния свят. Нейната сфера на действие – Влашко и Молдова, Южна Русия и Цариград, определя едностранчивите ѝ международни връзки.

Но независимо от икономическата си слабост, политическата си недодяланост и културната си изостаналост, българската буржоазия е радикалният революционен елемент в българското общество през епохата на Възраждането. Заедно с буржоазията от другите балкански страни тя става носител на новите капиталистически отношения, които трябваше да революционизират изостаналата ориенталска икономика и да я приобщят към световното модерно стопанство на капитализма.

Българската буржоазия става инициатор за разпространението на идеите на буржоазната епоха, на Ренесанса и Просвещението, на буржоазния либерализъм и национализъм. Тя провокира и ръководи движението за нова национална култура и просвета. Тя финансира българските духовни и политически начинания.

Буржоазията през XIX в. е естествено най-динамичният социален елемент, който със своите стопански възможности, по-висока политическа и духовна култура в сравнение с останалите обществени слоеве застава начело на общественото развитие.

През първата половина на XIX в. се извършват дълбоки промени и в състава на българското селячество. След аграрната реформа окончателно се оформя като стопански напълно обособена група свободното селячество. То съставя огромната част от българските селяни, може би над 90 процента от тях. Това са хиляди дребни и средни стопани, притежаващи от 20 до 50, 100, 200 и повече декара земя, гори, добитък, овощни и други насаждения, имоти, които обработват със собствени ръце или с помощта на многобройната си челяд. Свободните селяни кореспондират в икономическо отношение единствено с държавата чрез данъчната система. Поне формално те не зависят от местните господари или от бившите спахии.

Измежду тях постепенно се отделя споменатият слой на едрата селска буржоазия, която през този период заема незначително място в икономиката на българското земеделие.

Втората категория сред селячеството са чифлишките и господарските селяни. Това е само незначителна по обем част от българските селяни, която, без да е напълно безземлена, изпитва остра нужда от земя, поради което предлага своя труд в едрите чифлишки и господарски стопанства. Така и след реформата тези селяни остават зависими.

Чифлишките селяни са три вида: изполичари, кесимджии и ратаи (наемници). За тези категории вече стана дума. Интересни са така наречените господарски селяни. Това са селяните от онези села, които преди или по време на реформата загубват тапиите си или пък, макар и формално да ги притежават, върху тяхната земя придобиват право на собственост новите господари. Така господарските селяни и след реформата продължават да бъдат подлагани на двойна експлоатация. Но и сред зависимите селяни през този период започва диференциация, характерна за свободното селячество.

Така към средата на XIX в. българското село в социално отношение се състои предимно от дребни и средни самостоятелни стопани и една малка част зависими селяни, работещи по чифлиците и господарските земи. Новите условия свързват селяните с пазара и с буржоазните отношения. Това ги пробужда от вековна летаргия, съживява ги стопански и обществено, превръща ги в качествено нов социален градивен елемент. Разбира се, този процес е много бавен поради консерватизма и рутината.

Втората след селяните масова обществена група са занаятчиите, които заедно с дребните и средните търговци съставят дребната и средната градска буржоазия и са главната част от градското население. Периодът на реформите и непосредствено след тях е „златната ера" на българските еснафи, които закрепват стопански, а чрез своите сдружения заемат важно място и в обществения живот на градовете. Така занаятчиите се превръщат в социално динамична сила на възрожденското общество.

Но и в новото си социално положение по-голямата част от българските занаятчии остават ограничени дребни собственици, роби на дюкяна и на терзийските ножици, на патриархалните еснафски добродетели и слабости. Поради робските условия патриархалното еснафство остава за дълго време без стопански замах и обществени пориви. Това задържа промишлеността на базата на ръчния труд, стопанската ограниченост, пестеливостта, страха от риск, въздейства отрицателно върху стопанското и духовно-моралното развитие на българското общество.

През първата половина на XIX в. се оформя и ядрото на българската национална интелигенция. Това е една все още малобройна обществена група, състояща се от свещеници и учители, към която в този период се прибавят първите книжовници, поети, литератори, публицисти, лекари и духовници с теологично образование.

Българската интелигенция произлиза главно от средите на едрата и на заможната средна буржоазия, от тази част на обществото, която поради липсата на достатъчно високо българско образование може да изпрати децата си на учение в Гърция, в Средна и Западна Европа, във Влашко или в Русия. Появата на интелигенция с високо за времето си образование и с истински национален дух също радикализира българското развитие. Нейната роля ще се прояви твърде скоро на попрището на културата в обществения живот.

Споменато беше, че в условията на бавното развитие на турско-азиатските стопански отношения се появяват и за дълго време се задържат социални прослойки, които не принадлежат към нито една от посочените обществени групи.

На първо място между тях са старите чорбаджии, една социална група, оформена в посредничеството между турската власт и населението в органите за самоуправление или чрез услугите, правени на враждуващите местни турски групировки.

Срещу посредническите си услуги българските чорбаджии натрупват значителни богатства – земи, гори, стада, къщи, паричен капитал, ограбват своите сънародници, стават лихвари или предприемачи при общественото строителство.

Натрупаните капитали са вече реална база за буржоазни начинания, но поради особеностите на турското развитие много от чорбаджиите предпочитат сигурността на посредничеството пред риска на търговията и промишлеността. Поради това те не се превръщат в буржоа. Разбира се, с развитието на буржоазните отношения някои чорбаджии, особено тези, които загубват благоволението на властта, започват да се занимават с буржоазно-меркантилна дейност. Засега не е възможно поради липса на конкретни изследвания да се проследят точно процесите, които се извършват в състава на чорбаджийството през XIX в.

Но независимо от това, че не бяха направени необходимите изследвания, преди години се проведе една острастена дискусия върху социалната същност на чорбаджийството, която трябваше да докаже, че чорбаджиите са част от буржоазията, и по този начин да обоснове измислената теза за предателството на българската буржоазия през Възраждането.

И действително, като посредници между българите и турската власт чорбаджиите са останали в нашата публицистика и в националния спомен като предатели и „турски мекерета". В основни линии тази характеристика съответства на социалните функции на чорбаджилъка. Но независимо от това, част от чорбаджиите са играли активна положителна роля в Българското възраждане. Много от тях участват в построяването на училища и църкви, в църковнонационалните борби, ръководят някои от първите заговори и въстания, като Велчовата завера през 1835 г. и селските въстания в Северозападна България през 30–50-те години на XIX в.

Друга междинна група са споменатите джелепи, бегликчии и граничари. Подобно на чорбаджиите те също сътрудничат на турската власт, но в строго определени граници. Из техните среди се оформят големи възрожденски родове, играли положителна роля в стопанското и общественото развитие. Характерно за тази група е, че тя за разлика от чорбаджиите борави предимно с парични капитали и поради това изпитва много по-осезателно въздействието на буржоазните

отношения и много по-масово се прехвърля в буржоазно-стопанската сфера, главно в търговията.

И през първата половина на Х1Х в. продължавали да съществуват забелязаните по-рано междинни прослойки, занимаващи се с една основна и други допълнителни стопански дейности. Това характерно за слаборазвитите страни социално явление е още едно доказателство за бавния преход на България към буржоазната епоха.

Същият извод се налага, когато се разглежда и въпросът за пауперизацията. В резултат на развитието на буржоазните отношения една част от българското общество обеднява, лишава се от достатъчно средства за самостоятелно стопанско възпроизвеждане. Това са безземлените и малоземлените селяни и градската беднота. Но пауперизацията не довежда, както в страните на класическия капитализъм, до пълно пролетаризиране. В България през този период и ратаите в селата, и работниците в манифактурите и безистените имат малка собственост и тяхната нова стопанска дейност е свързана със стремежа да се закрепят като самостоятелни стопани. Така раждането на българския пролетариат е също труден, мъчително бавен процес.

Най-общата характеристика на отделните социални групи в българското общество дава основание да се заключи, че през първата половина на XIX в. България се е превърнала в дребнобуржоазна страна, в която се е зародила и укрепила групата на търговско-промишлената буржоазия, в която се е създало първото ядро на националната интелигенция и в която са се появили първите пролетарии. В социално отношение България е навлязла вече в буржоазната епоха, но с мъчително бавните темпове, присъщи на Ориента.

ГЛАВА СЕДМА
НОВОБЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА И КУЛТУРА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.

ПОДТИЦИ И НАЧАЛО НА ДВИЖЕНИЕТО ЗА НОВОБЪЛГАРСКА СВЕТСКА ПРОСВЕТА

В началото на XIX в., когато се отбелязва върхът в развитието на килийното училище и началото на неговия заник, се появяват първите български училища със светска програма, отговаряща на новите стопански и духовни потреби на обществото, съобразена с научните и педагогическите постижения на обкръжаващия България буржоазен свят.

Тенденцията към светско образование се налагала преди всичко поради стопанските и чисто професионалните нужди на буржоазията. Българските търговци, занаятчии, предприемачи трябвало да знаят добре да четат, да смятат и пишат, да имат елементарни познания по аритметика, стокознание, география, естествознание и т.н., за да могат да произвеждат своите стоки, да търгуват по близки и далечни страни, да водят своите тефтери и кореспонденция, да следят конюнктурата на пазара. Елементарната грамотност по църковните книги била вече явно недостатъчна, за да отговори на потреб-

ностите на буржоазното стопанско и обществено развитие. Нуждите на живота повелително налагали да се преодолее килията и да се създаде светско училище.

Това се налагало и от духовните потребности на българското общество, породени през XVIII в. от появата на буржоазните идеи в нашата история. Новите идеи, намерили най-ярък израз в трудовете на първите български писатели просвещенци – Партений Павлович, Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Кирил Пейчинович, Йоаким Кърчовски и други, подхранват националното чувство у българите, едно ново светоусещане. Така те провокират интереса към светските хуманитарни знания. Обществото започва да се интересува от своето минало и от своята история, да се вълнува от съдбата на родния език, да съживява и обогатява народните традиции. Хората започват да търсят обяснение на света вън от теологията и традиционните религиозни представи. Новото време карало българина да изясни и регулира отношенията си с другите народи, живеещи близо или далеч от него, да търси своите племенни родства, да открива чужди светове и цивилизации.

Този духовен интерес, довеян от идеите на настъпващата буржоазна епоха в българската история, представлява нов силен тласък към светско образование и модерна култура, към изучаване на историята, на езика и литературата, към вникване във философските, етичните, естетичните, социологичните и други проблеми на хуманитарните науки.

Стремежът към светско образование и култура у българите в началото на XIX в. се активизира и от чуждите културни влияния. Духовното общуване на народите е огромен стимулатор на културното развитие на всяка нация. То има особено значение за страни като България, която поради превратностите на историческата съдба започва по-късно своята нова история, т.е. тогава, когато буржоазната култура и цивилизация триумфирали с пълна сила в Европа.

Чужди културни влияния върху българското общество имало и през първите векове на робството. Но тогава те докосвали само незначителна част от българите. Нямало обществени сили, способни да ги превърнат във фактор, дос-

татъчно силен, за да пробуди енергията на народа, лишен от материални и духовни възможности за културен напредък.

Процесът на приобщаването на българите към модерната буржоазна култура започва през XVIII в. Тогава нашите земи попадат плътно в периметъра на идейното и културното влияние на европейското Просвещение. Постепенно до изостаналото с векове българско общество започват да долитат, първоначално като далечно ехо, големите идеи на Просвещението, които създават сред интелигенцията истински култ към образованието като средство за духовен и социален напредък. Заедно с това проникват и новите педагогически възгледи, които отричат средновековното схоластично училище и утвърждават каузата на модерното светско утилитарно образование. Постепенно българското общество усвоява идеята за освобождението на училището от духовната опека на клерикализма, за неговото реформиране с оглед на преврата в естествените науки, за новото отношение към личността на ученика в духа на идеите на хуманизма. Българите научават и за новите методи на обучение, създадени през XVIII в. в Англия от Андрю Бел и Джозеф Ланкастър и разпространени под формата на взаимоучителна метода след това в цяла Европа.

Проникването на идеите на Просвещението се засилва през първите десетилетия на XIX в., когато първата група български младежи отиват да учат в Париж, Виена и Мюнхен и в италианските градове Флоренция, Пиза и Сиена. В Хайделберг и Мюнхен се учи д-р П. Берон, в Италия – Ив. Селимински, Ст. Чомаков и Никола Пиколо, в Париж – Ал. Екзарх, Г. Кръстевич и т.н. Някои остават да живеят на запад – Берон, Пиколо и Екзарх в Париж, Ив. Добровски във Виена, Ив. Богоров в Лайпциг, д-р Петър Протич като професор по медицина в Букурещ. Но всички те и тези, които се завръщат в родината или в Цариград, осъществяват връзката на българското общество с европейската култура. Благодарение на тях и главно на все по-активното въвличане на България във вртопа на европейския стопански и духовен живот българите заимстват от Европа почти всичко, което им било необходимо, за да създадат свое народно, модерно светско образование.

Но процесът на това културно общуване, на културните заемки бил много сложен и продължителен. Буржоазните просвещенски и педагогически идеи проникнали у нас по различни пътища и канали чрез търговските контакти, чрез манастирите, чрез опитите за реформи в турската държава и в Гръцката патриаршия. Техният най-пряк път минавал през Гърция, Румъния, Сърбия и Австрия – страни, с които българите се намирали в близки връзки.

Най-интензивно идеите на буржоазния Запад проникват чрез Гърция, която първа от всички страни в Европейския Югоизток се приобщава към буржоазната култура и най-напред осъществява своето национално-културно възраждане.

Както вече беше посочено, приобщаването на българите към гръцката образованост и култура имало положителни последици за българското културно-национално развитие. В гръцките училища били подготвени първите дейци на Българското възраждане, първостроителите на нашата национална култура – Софроний Врачански, Г. С. Раковски, д-р П. Берон, Неофит Рилски, Стоян Чомаков, Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, д-р Иван Селимински, Христаки Павлович, Райно Попович, Константин Фотинов, Васил Априлов, Ив. Добровски и още много други. Чрез гръцкото училище и гръцката литература в България най-напред проникват идеите на Ренесанса и Просвещението. Гръцки възпитаници пренасят сред българското общество разбиранията за новото светско образование, модерната педагогическа мисъл, взаимоучителната метода. От Гърция идват бунтовните идеи за обновление на обществото, за реформиране на обществените и църковните институции, за създаване на модерна култура на базата на народния език. Чрез гръцкото образование българската култура прави своята историческа връзка с античността.

През началния период на Възраждането българската култура чувствала и благотворното въздействие на съседна Сърбия. Общуването между българите и сърбите в западните български земи и търговските връзки осъществявали прекия контакт между двете култури, близостта на езика улеснявала

културния обмен. Млади българи се учели в сръбските училища, особено в училищата, открити у австрийските сърби, които отдавна разполагали с по-високо образование, с развита книжнина и с духовно-църковна самостоятелност. През първата половина на XIX в. през сръбските училища преминали повече от 100 български младежи. Върху умовете на зараждащата се българска интелигенция влияели съчиненията на първите сръбски просветители и реформатори – Йоан Раич, Доситей Обрадович и Вук Караджич. Разбира се, сръбското влияние върху българската просвета нямало силата на въздействие на гръцкото училище, тъй като Сърбия не надвишавала съществено културния потенциална българското общество.

РаннотокултурноразвитиенабългаритепрезВъзраждането се осъществява и под влияние на идеите на общославянския Ренесанс, но чак до 30-те години на XIX в. културните заемки от западните славяни били незначителни. Под влияние на славянския ренесансов свят се засилил интересът към миналото и историята, към националната самобитност. Тези идеи утвърждават историцизма и романтизма в българската литература, подхранват интереса към славянството. Някои от българските просветители започват да се вълнуват от идеите на *илиризма* [обществено-политическо и културно движение през 30-те и 40-те години на XIX в. – б.р.] на Людевит Гай.

В края на XVIII и началото на XIX в. започват по-интензивни културни контакти и с Русия. Те се улесняват от зачестилите руско-турски войни, от разширяващите се търговски връзки, в които едно от главните вносни пера са църковните книги. Тези връзки били поддържани чрез манастирите и специално чрез Атон, където имало големи руски манастири, чрез Сърбия, където още в началото на XVIII в. Русия влияе върху учебното дело и книжнината. Руското влияние прониква и чрез сведенията, идващи от българските поселнически колонии в Южна Русия.

Първите по-определени опити за руско влияние върху образованието на южните славяни през XIX в. се правят в 1816 г., когато руското правителство решава да привлече на учение в Русия децата на сръбската върхушка. По-сетне тези привилегии били разширени за българите, за да изиграят

важна роля в историята на новобългарското образование и култура.

ОТ КИЛИЯТА КЪМ СВЕТСКО УЧИЛИЩЕ

Както вече беше посочено, килийното образование преживява своя разцвет в началото на XIX в. Но въпреки това в новите условия то било вече един анахронизъм, тъй като дори и реформираната килия не била в състояние да задоволи нарастващите просветни и културни нужди. Именно поради това през първите десетилетия на XIX в. се забелязва увеличен интерес към гръцкото светско училище. По-издигнатите български търговци, като нямали още възможности сами да отварят и да поддържат светски училища в България, изпращали децата си в гръцко училище. Но с развитието на възрожденските процеси и с укрепването на националното съзнание гръцкото образование се превърнало в пречка за българското духовно развитие. То заплашвало да денационализира още в пелените раждащата се българска интелигенция и сериозно да накърни процеса на националното духовно развитие. Тази опасност се увеличила, когато в първите десетилетия на XIX в.: Цариградската патриаршия и нейните органи в духа на триумфиращата сред гърците „мегали идея" започнала да преследва българските свещеници и даскали, да унищожава древните църковнославянски книги, да разтурва мъждукащите центрове на старата българска грамотност.

Обособяването на българската буржоазия на национална основа я подтиква да търси противодействие на тази опасност. Така в началото на XIX в. се ражда идеята за откриване на елино-български (славяно-гръцки) училища. В това намира израз опитът на възраждащото се българско общество, като използва знанията на подготвените в гръцките училища млади българи, да се разграничи от гърцизма поради опасностите от социален и културно-духовен характер, който той криел в себе си за Българското възраждане.

Първото елино-българско училище било открито през 1815 г. в будния търговски център Свищов. Негов организатор е Емануил Васкидович, роден в Мелник. По негова инициатива гражданите на Свищов изградили нова училищна сграда, в която били събрани много ученици. Васкидович пътува във Влашко и Виена, за да търси сред емигрантите търговци средства за училището. В училището той преподава на гръцки и църковнославянски близо 40 години. Както свидетелства неговият именит възпитаник П. Р. Славейков, той сам изучава френски и италиански език. Независимо че главният език на преподаване е бил гръцкият, училището се превръща в буден националнопатриотичен център. Самият Васкидович уверява, че всякога е вдъхвал в сърцата на своите ученици „българско чувство".

През 30-те години училището се ръководи от друг изтъкнат деец на новобългарската просвета – Христаки Павлович. Под негово ръководство славяно-елинското училище в Свищов се разраства, превръща се в средоточно и смесено, оформя се като светско учреждение. По това време гръцкият език вече отстъпва на втори план. Най-напред и преди всичко се преподава българска граматика.

Второто елино-българско училище било открито в Котел през 1819 г. Негов организатор и ръководител до 1826 г. е един от най-вдъхновените българи елинисти – Райно Попович. Макар и за кратко време, той подготвя в училището няколко четци, даскали и свещеници, пък и някои от първите български книжовници, като П. Берон и А. Кипиловски.

През 1820 г. Иван Селимински открива в Сливен светско училище, в което преподава аритметика, физика, география и естествена история.

След като напуска Котел, Р. Попович отваря в Карлово през 1826 г. едно от най-прочутите елино-български училища. Тук той следва вече установената практика да преподава историческите и филологическите знания на гръцки и български език, да разпалва в душите на своите възпитаници любов към родината. Значението на карловското училище изпъква ясно, ако се спомене, че негови възпитаници са такива именити дейци на Българското възраждане, като Г. С. Раковски,

Евлоги Георгиев, Гаврил Кръстевич, Ботьо Петков, а наред с тях голяма група от народни учители и свещеници.

Друго ярко средище от елино-българския период е училището на Константин Фотинов, открито на 21 юни 1828 г. във френската махала на Смирна, където се подвизавала малка българска търговска колония. Отначало училището е имало една стая и десетина ученици. След няколко години то събрало около 200 деца от всички части на България. Фотинов обучавал своите възпитаници на български, гръцки и френски език. Той е първият български педагог, който въвежда в обучението взаимоучителната метода, използвана през 30-те години и в другите елино-български училища. По своя дух училището се превръща в един от центровете на българската просвета. Сам Фотинов свидетелства: „Имал съм попечение и упражнявал съм се непрестанно по сила и възможности за просвещение на наший беден народ болгарский".

Елино-българските училища в Свищов, Котел, Сливен, Карлово и Смирна, съществували през първите три десетилетия на XIX в., отбелязват прехода от старото килийно средновековно религиозно образование към новобългарската просвета. Това са първите светски училища, произлезли от връзката на българското общество с гръцката образованост. Те имат важно значение за развитието на новобългарската просвета – подготвят част от нейните първи ръководители, организатори и книжовници, създават обществен опит за самоорганизиране на българското градско общество в името на народната просвета, дават тласък на развитието на националнопатриотичното чувство на младата българска интелигенция. Наред с елино-българските училища, през 20-те и началото на 30-те години на XIX в. в по-големите градове вече се поддържали общоградски чисто български училища, които макар и формално да принадлежали към килийния период, давали повече светски знания на своите възпитаници. В своето пътуване по българските земи през 1833–1834 г. френският граф Боальоконт намира големи български училища с по сто и над сто ученици в Русе, Видин, Пловдив, Търново и други градове. Той, който имал ясна представа за учебно заведение, нарича тези училища „колежи".

Данните за елино-българските и общоградските училища през 20–30-те години сочат, че трябва да се надмогне вече представата, наложена от съчиненията на В. Априлов, според която до откриването на Габровското училище България тънела в пълна безпросветност. Напротив, България преминава, макар и бавно, към новобългарската просвета още през първите десетилетия на XIX в.

Тогава се изявява и големият реформатор на българското образование д-р П. Берон. Той е роден през 1800 г. в заможното котленско семейство на Хаджи Беро, учи първоначално в родния си град, после при прочутия гръцки педагог Константинос Вардалахос в Букурещ. След като завършва гръцкото училище, следва медицина в Хайделберг и Мюнхен. Завърнал се през 1831 г. във Влашко, Берон упражнява за кратко време лекарска практика, после се отдава на търговия и натрупва голямо състояние. Като използва това състояние, той отново заминава за Европа, живее и работи в Прага, Лондон и Париж, изцяло отдаден на научни занимания в областта на естествознанието. Неговите научни занимания обаче не се увенчават с успех. Той не е прибавил нищо към положените преди него научни основи на естествознанието.

Именно поради това в българската история Берон остава не с името на учен, а със своя знаменит „Буквар с различни поучения", издаден със средствата на сливенския търговец Антон Иванов в Брашов през 1824 г., станал по-късно известен под наименованието „Рибен буквар".

НАРОДНИ ВЗАИМНИ И КЛАСНИ УЧИЛИЩА ПРЕЗ 30–50-ТЕ ГОДИНИ НА XIX в.

Трайните основи на новобългарската просвета били поставени през 30-те години на XIX в. Условия за подем в духовния живот били създадени от обществото развитие през предходните десетилетия. Преди всичко към 30-те години се оформя стопански и се обособява национално-политически

българската буржоазия. В големите емигрантски колонии във Влашко и Молдова, в Одеса и Цариград търговците емигранти имали вече достатъчно средства, за да откриват и поддържат българските училища. След Гръцката революция и създаването на Гръцкото кралство българската буржоазия бързо се разграничила от гръцкия елит, който прегърнал панелинистичните идеали. Към 30-те години в България благодарение на гръцкото образование и елино-българските училища се оформил вече първият отряд от националната интелигенция, способна да организира и ръководи на по-широка основа новото училище. Бурно бликащото вече национално съзнание на издигнатите слоеве послужило като ускорителен фермент за нови духовни начинания. Към светското образование българите били насочвани и от все повече разпространяващите се идеи на Просвещението. След призива на Паисий за национална просвета на роден език, след Софрониевите проповеди, че е по-добре да се дават средства за учение, отколкото да се поддържа чуждото духовенство, след разгърнатата национално-просветна програма на П. Берон, идеята, че просветата е велик стимулатор на общественото развитие, обладава българската интелигенция. През 30–40-те години тя ярко се пропагандира в трудовете на първите представители на българското просвещение – Н. Бозвели, д-р П. Берон, Н. Рилски, В. Априлов, К. Фотинов и д-р Ив. Селимински.

При тези условия на 2 януари 1835 г. било открито Габровското народно взаимно училище. Идеята за създаването на Габровското училище принадлежи на българската одеска колония, сред която по това време най-видно място заемат търговците В. Априлов и Н. Ст. Палаузов, и двамата родени в Габровско. Намерението на одеските българи било подкрепено морално и материално от букурещките търговци братя Мустаковци и Иван х. Бакалооглу. То било прието с възторг от габровските първенци и цялото население на това преуспяващо българско селище.

С участието на всички габровци бил събран значителен училищен фонд. През 1832–1833 г. била построена сградата на училището. За негов пръв уредник и учител бил условен големият възрожденски просветител Неофит Рилски, който

трескаво се заел със своята мисия. През 1834 г. той изучил в гръцкото училище в Букурещ взаимоучителната метода, превел на български таблиците, по които е трябвало да се води обучението. В същото време Неофит подготвил първите учебници и по-специално своята българска граматика, която била отпечатана в Сърбия със съдействието на княз Милош Обренович. От Русия попечителите на училището Априлов и Палаузов изпратили книги, учебници, таблици и учебни пособия. Габровската община събрала и първите ученици. След като всичко било приготвено, Н. Рилски започнал своите занимания.

Училището бързо укрепнало и за кратко време се превърнало във важен център на новобългарската просвета. В него се учели деца от всички краища на България, които след това заминали за родните си места и откривали училища по подобие на Габровското. Към Неофит Рилски за съвет и поука се обръщали много градски общини, които търсели учители и книги за своите училища. Така само за около едно десетилетие след 1835 г. в преуспяващите промишлени и търговски центрове – Свищов, Копривщица, Пловдив, Велес, Казанлък, Карлово, Сопот, Калофер, Панагюрище, София, Търново, Трявна, Котел, Русе, Скопие и други, въпреки трудните условия през робството, въпреки противодействието на гръцкото духовенство били отворени 53 взаимни училища.

Още в началото към новобългарското образование били привлечени и момичета. Това било смело предизвикателство срещу ориенталската традиция. В някои взаимни училища момчетата и момичетата се учели заедно. Няколко години по-късно били отворени специални девически училища, първото от тях в Плевен през 1840 г. Негова създателка била Анастасия Димитрова. През 40-те години възпитаниците ѝ отварят начални училища за момичета във Враца, Ловеч, София и Свищов. Развитието на девическото образование през 40–50-те години се свързва с името на д-р П. Берон, който от 1840 до 1855 г. всяка година изпращал няколко хиляди гроша за подпомагане на девическите училища в Котел, Елена, Шумен и Шуменско, Сливен и Търново, набавял кни-

ги и училищни пособия, насърчавал училищните епитропи в трудното дело.

Откриването на първите взаимни народни училища за момчета и момичета през 30–40-те години на XIX в. било дело на българската търговска буржоазия, на замогващите се еснафи, подкрепени от духовенството и от пробудения народ. Така под ръководството на буржоазията и с нейни средства били разширени основите на просветното движение, което отговаряло на духовните нужди на възрожденското общество, осигурявало на младежта светски знания, възпитавало я в национален дух. Първите малки, понякога твърде примитивни училища подготвяли ядрото на новата българска интелигенция, на която било отредено да застане начело на духовното и политическото възраждане.

Взаимните училища не били разпространени равномерно навсякъде в България. Те възниквали най-напред в напредналите в стопанско и социално отношение райони, главно в Северна България, по Дунава и в селищата от двете страни на Балкана. Поради стопанската и духовната изостаналост на югозападните земи на Македония и на някои райони на Тракия, там през 30–40-те години били открити малък брой светски училища (само 3 в Македония) и тези провинции продължили да живеят в епохата на килията.

Създаването на светското народно училище било първият реален факт в културната еманципация на българите. То било израз на духовната пробуда, на изостряща се през 30–40-те години борба между българите и гърцизма, който вече открито издигнал флага на асимилацията.

Но независимо от радикалните елементи, които движението за новобългарска просвета внася в националното възраждане, първите взаимни училища скоро се оказали недостатъчни и по размери, и по съдържанието на обучението да удовлетворят нуждите на живота, които ги бяха предизвикали. През 40-те години, когато възрожденските процеси бележат пълно развитие във всички области, се почувствала необходимост от по-високо образование, нуждата да се премине към по-висока училищна степен. Това станало възмож-

но тогава, когато към средата на 40-те години в България се завърнали първите възпитаници на чуждите училища и университети, хора, образовани и способни да открият и ръководят нов тип училища. Така логичното развитие на духовното възраждане и на новобългарската просвета довежда до създаването на класните училища.

Това е втората степен на новобългарското училище, една естествена надстройка над четирите отделения на взаимните училища, получена като първоначално се откривали един-два допълнителни класа. Първото пълно класно училище било открито от Найден Геров в Копривщица през 1846 г. Четири години по-късно със средствата на богатите пловдивски чорбаджии Чалъковци, Геров открива класно училище и в Пловдив. Благодарение на неговото усърдие и на подкрепата на търговците, чорбаджиите и джелепите пловдивското училище „Св.св. Кирил и Методий" се превърнало в център на българското образование преди Кримската война. То изиграло огромна роля за разпространението на просветата в Тракия и Македония.

Голямо място в духовния подем на Тракия се пада и на второто класно училище, открито от Никифор Попконстантинов в Пазарджик през 1847 г. През следващата 1848 г. Ботьо Петков създава класно училище в Калофер, Йордан Хаджиконстантинов (Джинот) открива в Скопие първото класно училище в Македония. До Кримската война класни училища били отворени в Габрово, Търново, Русе, Свищов, Шумен и Ст. Загора. В тях били привлечени и първите момичета.

Програмата на класните училища обхващала вече значително по-широк кръг предмети. Застъпено било изучаването на езиците – български, турски, гръцки, западни езици, необходими за българските търговци, които сновели по широкото тържище на империята и по европейския пазар. Изучавали се естествени науки, физика, аритметика и алгебра, история, българска и обща география, катехизис и други предмети. Благодарение на подчертано утилитарната си програма градските класни училища успели през 40–50-те години да под-

готвят голяма армия от народни учители и да създадат условия за повсеместно развитие на народното образование.

Нуждите от учители и от български свещеници започнали да се усещат остро още през 40–50-те години, когато броят на училищата растял непрекъснато, а чуждите възпитаници били твърде малко, за да осигурят ръководството и преподаването в тях. Именно поради това в средите на българската одеска колония, която продължавала активно да се занимава с организирането на новобългарската просвета, се ражда идеята за откриване на едно училище от типа на гимназията, което да подготвя учители и свещеници за цяла България. В такъв смисъл през 1853 г. било направено предложение до руското правителство. За основа на бъдещото средищно българско училище се предлагало пловдивското класно училище „Св. св. Кирил и Методий". Но този проект се реализирал много по-късно.

ПРОМЕНИ В КУЛТУРНАТА ОРИЕНТАЦИЯ ДО КРИМСКАТА ВОЙНА

Развитието на националната просвета, отделянето на българските училища от влиянието на гърцизма и превръщането им в първостепенен фактор на духовното пробуждане на българската нация предизвикали намесата на всички сили и държави, които се конкурирали на източната сцена.

През 30–50-те години все още продължавало силно да се чувства влиянието на гърцизма. От една страна, то се осъществявало пряко чрез органите на гръцката духовна власт и чрез услугите на прогръцки настроената част от българската буржоазия. Поддържани от гръцката държава, от патриаршията и от гърчеещи се българи, в нашите земи продължавали и през този период да действат няколко гръцки училища – в Пловдив, Одрин, Охрид, Битоля, Прилеп, Мелник и т.н. Търговецът Гюмюш Гердан отпуснал средства за откриване

на девическо училище в Пловдив. Но гръцките училища, които през предните десетилетия били единствените центрове за по-високо образование, вече все по-рядко се посещавали от българи. Безразделното господство на гръцката просвета останало само в Южна Македония и в Беломорска Тракия.

От друга страна, гръцкото влияние било осъществявано чрез елинически възпитаната интелигенция, която работела в българските училища. Една група от първите педагози през 30–50-те години, между които Райно Попович, Емануил Васкидович, Христаки Павлович и др., смятали, че в своето естествено развитие по исторически и общокултурни причини българската просвета трябва да се облегне на духовните постижения на съседна Гърция.

Но така или иначе 40–50-те години на XIX в. бележат края на организираното гръцко културно-политическо влияние в България. Българското училище окончателно се отделя от гръцката образованост, за да тръгне по свой самостоятелен път.

Отмиращото гръцко влияние след 30-те години се замества постепенно от влиянието на Русия. Амбициите на Русия в тази насока нараснали след Лондонските протоколи от 1841 г., когато Турция фактически била поставена под колективната зависимост на Великите европейски сили, а западните държави започнали своята организирана културна и религиозна интервенция на Изток.

В тези условия, макар че Русия залагала на Цариградската патриаршия, за да запази културно-политическото си влияние сред християните в Турция, била принудена да се съобрази и с националния принцип. След 30-те години главен обект на нейното културно проникване станала България.

Едно от най-важните оръдия на българо-руските общувания в просветното дело през 30–50-те години на XIX в. станала българската емиграция в Южна Русия и специално Одеският кръг начело с търговците емигранти В. Априлов и Н. Палаузов.

Одеският кръг си поставил за цел да привлече вниманието на руската общественост и на руските държавни органи в подкрепа на започналата българска просвета. За тази цел одеските българи установяват контакти с руски учени и кни-

жовници, с политически и църковни ръководители. Все със същата цел Априлов пише и няколко книги. След откриването на Габровското училище българите емигранти от Одеса се заемат да привлекат на учение в Русия български младежи и по този начин да изградят живия мост между руската култура и българската просвета. По инициатива на В. Априлов, Н. Палаузов и Д. Тошкович през 1840 г. бил издействан първият императорски указ, с който се отпускали четири стипендии на млади българи – две за Херсонската семинария и две за Одеския лицей. През 1846 г. били отпуснати нови 20 стипендии за Москва, Киев и Санкт Петербург. Благодарение на това през 40–50-те години се оформят няколко центъра, в които се учат български младежи.

Като пръв център се налага Одеса. Млади българи, привлечени от одеската колония, постъпват в духовните и светските училища, в семинариите, в Одеската гимназия и в Ришельовския лицей. Друг важен център за подготовка на български младежи в Русия става град Киев. През 1847 г. броят на киевските възпитаници в семинариите, в гимназиите, в университета „Св. Владимир" и в Духовната академия достига до 18 души.

Третият център, в който се подготвяли предимно кадри с висше образование, бил Москва. Заслуга за привличане на първите българи в московските учебни заведения принадлежи на търговеца от София Иван Денкооглу, който дарява голяма сума за тази цел. С неговите и отпуснатите от държавата стипендии още през 40-те години няколко българи се записват в университета и в Духовната академия в Москва.

През 40-те години се появяват и първите български студенти в руската столица Санкт Петербург. Те се учат в университета и в Духовната академия. През 1853 г. в Петербургската художествена академия постъпва първият български студент Станислав Доспевски.

Друг град, който имал макар и второстепенно значение за подготовката на българската интелигенция през първата половина на XIX в., бил Кишинев. През 1841 г. в местната духовна семинария постъпват трима млади монаси от Зографския манастир – Натанаил, Партений и Дионисий.

Важно значение за развитието на новобългарската просвета през 40–50-те години играят училищата на българските колонии в Южна Русия и Бесарабия. През 1847 г. в колониите имало 38 мъжки, едно девическо и едно землемерно училище в Болград. Болградското училище имало общообразователен профил и през 1848 г. пуснало първия випуск от селски учители и администратори.

Така през 30–40-те години на XIX в. се слагат основите на организирано привличане на млади българи на учение в Русия. В резултат на това в руските училища, семинари, академии и университети се подготвят учители и духовници, книжовници и писатели, публицисти и художници. Между тях личат имената на част от най-известните дейци на Българското възраждане – Н. Геров, Н. Палаузов, Д. Чинтулов, Б. Петков, Т. Бурмов, Антим I, Натанаил Охридски, Партений Зографски, Сава Филаретов, Христо Даскалов, Н. Попович, Т. Запрянов, Ив. Момчилов, Н. Михайловски, Р. Жинзифов, Ив. Богоров, Ив. Кишелски и още редица други. Това са и пионерите на руското културно-политическо влияние в България.

Руското влияние върху българската просвета се осъществява и чрез разпространяването на учебна, педагогическа и художествена литература в България. Инициативата и в това отношение принадлежи пак на одеската колония и на Габровското училище, които през 30–50-те години се превръщат в разпределителни пунктове на руските книги за цялата страна. Притокът на руски книги се увеличава и със завръщането на първите български възпитаници от Русия. Голяма роля в това отношение играят петима българи – Н. Геров, Захари Княжески, Ал. Екзарх, Натанаил Стоянович (по-късно Охридски) и Константин Димитриев. Благодарение на техните усилия от 1846 до 1852 г. руското Министерство на просвещението, както и други просветни и църковни ведомства отпускат 1768 екземпляра учебници. Ако се приеме, че по това време броят на българските училища възлиза на около 100, всяко училище е могло да получи по 17–18 руски учебници и учебни пособия. През същия период (1835–1851) били преведени от руски на български 37 книги, няколко от които са с учебен и педагогически характер.

Влиянието на Русия в българската просвета през 40–50-те години се осъществява и чрез прякото руско финансиране на учебното дело в България. През 1846 г. Ал. Екзарх подава два мемоара до руския император, в които предлага цялостна програма за развитие на българската просвета под руско влияние. Вследствие на това Ал. Екзарх получава ежегодна помощ от 10 хил. сребърни рубли, предназначени за българските училища. От 1847 г. той се настанява в Цариград и започва да действа като мисионер за българското учебно дело. С отпуснатите от руското правителство средства Ал. Екзарх поддържа близо цяло десетилетие най-напредналите български училища, съдейства за откриването на нови просветни огнища в Македония и Тракия, снабдява училищата с учители, учебници и пособия. Руската помощ била използвана за закрепване на девическото образование в България, за подпомагане на българските ученици в чужбина, за издаването на „Цариградски вестник", една от първите трибуни на националната просвета, за преводи и печатане на оригинална българска книжнина.

Руското участие в българската просвета през 30–50-те години имало важно значение за развитието на новобългарското училище, за подготовката на първите отряди на новобългарската интелигенция. То стимулирало зараждащата се книжнина и литература и целия културно-духовен процес. От друга страна, това влияние било от изключителна полза за Русия, за създаване на българо-руския културно-политически съюз, който през следващите десетилетия, пък и през цялата нова история на България имал съдбоносно значение за нашето историческо развитие.

През 40-те години в българската национална просвета се намесва и Франция – друга меродавна по това време Велика сила, действаща на Изток. В духа на своята източна концепция – да запази единството на Турската империя чрез реформиране на нейните институции в буржоазно-либерален дух, френската политика се заела най-напред да създаде модерна учебна система в Турция чрез откриване на основни светски училища, на лицеи и висши заведения. По нейна инициатива била набелязана и утвърдена от султана цяла серия просветни реформи. Но както вече беше посочено, поради съпроти-

вата на улемите и на турските консерватори тази програма не била реализирана, което накарало Франция още през 40-те години да обърне поглед към християнските народи, за да укрепи своето влияние чрез училището и католицизма и да ограничи руското проникване.

В България френската политика започва да действа главно чрез католическите мисии и чрез полската политическа агенция на Чайка Чайковски, открита в Цариград през 1843 г. По инициатива на Чайковски в началото на 40-те години в училището на лазаристите в Бебек били настанени първите българи. Чайковски обикалял българските земи, за да изучи състоянието на просветата. Като се върнал в Париж, той предложил на френския министър Гизо проект за развитието на българската просвета под френско влияние.

Идеите на Чайковски допаднали на френското правителство и то търсело способни българи да ги реализират. Така през 1841 – 1846 г. били установени контакти с Александър Екзарх. В серия изложения Екзарх поискал от Франция да приеме в своите училища млади българи и да отпусне 20 стипендии за лицея в Бебек. Искания в подобен смисъл отправили и група българи от Търново, Карлово и София.

Вследствие на тези инициативи и на засилващата се дейност на католическите мисии в Цариград през 40-те години българите за пръв път организирано се свързват с френското образование. Няколко души вече се учели в Париж и Марсилия. В Париж се формирала малка българска колония – Александър Екзарх, Никола Пиколо, Гаврил Кръстевич и др., която осъществявала връзката на националната просвета с Франция. Увеличавал се броят на българските възпитаници в католическите училища в Цариград и Солун. През 1846 г. били отпуснати нови стипендии. В началото на 40-те години един полски емигрант се опитал да открие френско училище в Пловдив. Френските органи решили да подкрепят издаването на български книги.

Така било сложено началото на сближаването на българската просвета с Франция, но през 40–50-те години тази тенденция не донесла съществени резултати освен голямата идея за ориентация към могъщата френска култура.

През 30–40-те години засилва своето влияние в България и Австрия. Нейните консулства установяват контакти с българската емиграция във Влашко и в придунавските градове, откъдето първата група млади българи заминава на учение във Виена и в Чехия. Силно културно въздействие изпитват и българските колонии в Австрия, и главно традиционно свързаната с българската просвета колония в Брашов.

Пак по същото време прави първите стъпки за културно влияние в България и Англия. През 1836 г. по инициатива на английското правителство турските власти изпращат няколко българчета да учат железарство в Англия. Няколко години по-късно, през 1845 г., Ал. Екзарх спечелва за каузата на българската просвета английската хуманистка Марграция Лъндон. Чрез нея той установява контакти с високопоставени английски общественици и успява да получи препоръчителни писма до английските консули в Белград и Букурещ и до посланика на Англия в Цариград Страдфорд де Канинг. Постъпките на Екзарх обаче не донесли реални резултати.

И така, със започването на българското просветно движение и особено след като то станало реален факт в българското обществено и културно развитие, всички сили, конкуриращи се по Източния въпрос, обърнали погледите си към него, за да го използват за целите на своето политическо влияние. В тази нова конкуренция Гърция загубила предишната си хегемония в българската просвета. Нейното място от началото на 40-те години заема Русия. Франция прави своите първи инвестиции, които трасират пътя на по-нататъшните ѝ действия за културно влияние в България. Австрия очертава периметрите на своите интереси. Англия се осведомява за българската просвета.

* * *

Развитието на българската просвета до Кримската война осъществява историческия преход от средновековната килия към модерното светско образование. Просветното дело е един от най-ярките белези на Българското възраждане през първата половина на XIX в. Благодарение на новобългарско-

то образование България успява за кратко време да заличи последиците от неколковековното безпросветно робство, да направи първия по-определен жест на своята национална еманципация.

Новобългарското училище било плод на националната самоорганизация на българите. Това е една истинска демократична институция, създадена със средствата на буржоазията и с усилията на целия народ. Лишено от контрола на държавата и клерикалните институции, българското училище израства като общонародно дело, построено на принципите на равенството, на положителната наука, на безплатното обучение.

Просветното движение създало първите отряди на националната интелигенция. То осъществило връзката на българите с модерната култура на епохата, съдействало за оформянето на новобългарския писмен и говорим език, дало тласък на развитието на книжнината, на литературата и изкуството, подхранило и стимулирало националното съзнание, съдействало за оформянето на обществените институции в градовете – като общинските и училищните настоятелства, изиграли ролята на най-активни стимулатори в процеса на формирането на българската нация.

Поради изключителните социални последици от движението за новобългарска просвета и поради намесата на чужди сили и на великите държави в него, още през 40-те години се оформят няколко политически тенденции, свързани с ориентацията на българската култура и просвета.

Първата тенденция изразявала националните тежнения и интереси. Начело на националната „партия" стоели големите просветители Неофит Бозвели, д-р П. Берон, Н. Рилски. Към нея се присъединява и младият Г. С. Раковски. С тази група вървяла компактната част от новобългарската интелигенция, всички, които смятали, че българската просвета трябва да се развива самостоятелно, без политически ангажименти с чужди сили, на базата на родния език и на културните традиции, като използва духовните постижения на по-напредналите страни. От тези идеи е вдъхновена безкомпромисната национална позиция на Н. Бозвели, който през 40-те години се

налага като духовен водач на българското общество. От тези разбирания се ръководи Н. Рилски, когато прекъсва връзките си с Русия „ради страха юдейского". Все такива идеи вдъхновяват проекта на д-р П. Берон за създаване на българско книжовно дружество, което да поеме като общонационална институция ръководството на всички български училища.

Втората тенденция отразява настроенията на прогръцки ориентираната част от българската интелигенция. Тя намира опора сред старото чорбаджийство, сред елинистите и сред свързаната с Гърция българска буржоазия. Нейните привърженици се делят на две групи: открити гъркомани и български патриоти, като Райно Попович, който смята, че националната просвета трябва да се развива в гръцката духовна орбита. След започването на движението за църковно национална независимост тази тенденция губи историческа перспектива.

На нейно място се проявяват силни настроения за свързване на българската просвета с руската култура и руската политика. Най-ярки изразители на тези настроения са одеските българи начело с В. Априлов, Н. Ст. Палаузов, Н. Тошков, братята Тошкович, Н.Хр. Палаузов, както и част от едрите български букурещки търговци. Те смятат, че трябва да се ликвидира гръцкото влияние и поради политически, верски, езикови и културно-исторически причини българската просвета да се свърже с Русия. Подкрепена от руската източна политика, тази тенденция си пробива път през 40–50-те г. на XIX в. Тогава тя създава голям брой свои привърженици главно из средата на възпитаниците на руските училища и семинарии.

Четвъртата група сред българската интелигенция е на западняците. През 30–40-те години тя се представя най-ярко от Александър Екзарх и д-р Никола Пиколо. Нейната платформа предвижда да се реформира Турската империя в духа на буржоазния либерализъм и Просвещението, в духа на западната образованост и по този начин да се осигурят условия за културния прогрес и на българското общество в рамките на империята. Тази тенденция не можела да разчита на особен успех поради непригодността на Турция да се интегрира в модерното буржоазно общество. Нейното положително

значение се състои в това, че тя обръща българската просвета към големите постижения на световната култура.

През 30–40-те години тези тенденции все още не се сблъскват силно и остро, тъй като над всички доминира националната идея, стремежът да се намерят средства и възможности за създаване и укрепване на новобългарското училище, за увеличаване на духовното богатство на българското общество.

ПРЕУСТРОЙСТВО НА КНИЖОВНИЯ ЖИВОТ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.

Движението за светско училище подтиква развитието на българската книжнина и литература, най-вече и преди всичко като съдействало за формирането на новобългарски писмен и говорим език. Нуждите на училището налагали да се напишат или преведат учебници и учебни пособия. Това поставило въпроса за езика. И още през 1824 г. П. Берон, един от законодателите на народната просвета, застъпва становището, че децата в училище трябва да се учат на говоримия език. Неговият „Рибен буквар" е блестящо доказателство на тази теза. Той е първата българска книга, почти изцяло изчистена от църковнославянски наноси, написана на чист български език, с диалектни окраски от котленския говор.

Идеята на д-р П. Берон обаче не могла да се наложи изведнъж. Под влияние на лингвистичните дискусии в гръцката литература през 30-те години в България също започват спорове по езиковия въпрос, в които се оформят три гледища.

Първото становище, защищавано от Неофит Рилски, предлагало за основа на новобългарския език да се приеме църковнославянският, който се считал като първообраз на старобългарския език. Неофит Рилски и другите „консерватори" се опирали на аргументите на привържениците на старогръцкия език в съседна Гърция.

Второто становище се изразявало от „либералите", начело на които застава д-р П. Берон, подкрепен от В. Априлов и други книжовници. Тази група поддържала убеждението, че новобългарският език трябва да се формира на базата на народните говори. През 1836 г. Априлов дори предложил за основа на книжовния език да се приеме източното наречие. И за да намери аргументи за своята теза, подпомогнат и от няколко други просветители, той става инициатор за събиране на народни песни, приказки и пословици. Така се полагат основите на българската фолклористика.

Трета група книжовници и просветители търсели решението на езиковия въпрос в компромиса, в съчетанието на църковнославянския език с народните говори. Но в последна сметка въпросът за езика и правописа бил решен от историческото развитие на литературата. В този процес връх взели „либералите". Поради сравнително по-интензивното стопанско, социално и културно развитие на Североизточна България говорът на тези райони естествено се наложил като основа на новобългарската писмена и говорима реч.

Новобългарският език станал материална и духовна канава за развитие на възрожденската култура и за утвърждаване на националното съзнание. В този период става и откриването на българския език за чуждия свят. До 20-те години на XIX в. славистиката нямала ясна представа за езика на българите. Съчиненията на учените слависти се пълнели със смътни догадки. Й. Добровски например смятал българския език за сръбско наречие. Първа заслуга за откриването на българския език пред учените слависти и оттам пред европейската културна общественост има Вук Караджич. Но най-много за това съдействат трудовете на Юрий Иванович Венелин [псевдоним на Георги Хуца – б.р.] „Старите и сегашни българи" и „ Заради возрождение новой болгарской словесности или науки". След Венелин благодарение на усилията на В. Априлов и на одеския емигрантски кръг много лингвистични материали били изпратени на западните и руските слависти. Към 40-те години славистичната наука придобила по-точна представа за българския език, за неговата история, за речниковия и граматичния му строеж. Това се отразило

благоприятно на българското духовно възраждане, имало важно значение за изграждането на неговата връзка с общославянската култура, за появата на култа към делото на Кирил и Методий, за активизирането на чуждите интереси към България.

Формирането на новобългарския език се отразява най-непосредствено върху органичното развитие на българската книжнина и литература.

През XIX в. се полагат основите на модерната българска литература. Литературният процес преминава през два ясно степенувани количествено и качествено периода: първият обхваща времето от 30–40-те години на XIX в., а вторият съвпада с крайната фаза на Възраждането – 50–70-те години на века. Това са фактически двете начални стъпала в развоя на новобългарската литература.

Пред първия период, когато новобългарското писмено слово прави своя прощъпалник, литературата е още пряко свързана с практическите нужди, с идеите, вълнуващи възрожденската общественост. Поради това тя произтича и едновременно обслужва движението за новобългарската просвета и започналото движение срещу гръцкото духовенство, като безпомощно се домогва до своята самостоятелна форма, защитавайки правата си на водещ дял на общокултурното движение.

При това положение най-напред трябва да се наблюдава социалната преориентация на литературния процес, осъществена на основата на просвещенските възгледи, издигнати като водещ принцип на литературата още от Паисий и Софроний. В идеен план 30–40-те години на XIX в. обозначават просвещенския период в историята на българската литература.

Култът към науката и образованието, към изящното слово, към рационалистичесното мислене, към житейската практичност, свързан с любовта към отечеството, насочват литературния интерес към земните неща, към човешкото достойнство и националната гордост, без да се стига до разгърната хуманистична платформа, защото условията издигат на пиедестал националното, а не личното, съдбата на народа и отечеството, а не свободата и съвършенството на човешката личност.

В идеен план този период означава също преориентация на българската литература с оглед избора на нова духовна орбита за реализация. През 30-те години на XIX в. българската литература започва да се отделя окончателно и завинаги от своите исторически ангажименти към византинизма и новогръцката духовна сфера. Сред българската интелигенция се осъществява раздвоение по големия въпрос – за или против елинизма. Две могъщи литературни партии се изправят една срещу друга. Сред елинистите се нареждат Райно Попович, Константин Фотинов, Емануил Васкидович, Хр. Павлович. Срещу тях застава фалангата, водена от В. Априлов, Н. Бозвели и д-р Ив. Селимински, също бивши гръцки възпитаници.

Аргументите на елинистичната група са точно формулирани – българската литература трябва да остане в лоното на гърцизма, наследник на красотата на античната древност и на достолепието на византинизма. Само в тази духовна сфера тя ще намери сигурни идейни скрижали, исторически изпробван опит и достойни образци за подражание, които ще ѝ помогнат да се преобрази, без да скъсва с традицията.

Противниците на елинизма са единни само по отношение на отрицанието на гърцизма, разглеждайки го като смъртна опасност за духовния растеж на българската литература. Оттук нататък с оглед новата ориентация те се разделят в три групи. Одеският кръг начело с В. Априлов и Н. Палаузов смятат, че българската култура трябва да се позове в бъдеще на традиционните си връзки със славянството и да се опре материално и морално на Русия. За знаме те издигат общославянския идеал. Втора група, която през този период е още слабо представена, но сред която личат силни личности като д-р П. Берон, Ал. Екзарх, д-р Ив. Селимински, е за „европеизацията", т.е. за пряка духовна връзка на културата, с идеите на тържествуващата в Европа буржоазна цивилизация. Силна е партията на „националистите", водена от Н. Бозвели. Тя слага ударението върху оригиналната самобитност, като отхвърля всякакви идейни и естетични ангажименти с чуждата култура.

Споровете върху идейните начала, върху преориентацията и споменатата вече езикова дискусия през 30-те години дават превес на националната ориентация. Към 40-те години националната идея става не само платформа на литературата, но нейна плът и кръв. Така се обединяват двата главни идейни постулата – просвещенският и националистичният, за да осигурят преориентацията и по-нататъшното развитие на литературния процес.

През 30–40-те години на XIX в. в очертаните условия на ускорено социално развитие и на духовна възбуда българската литература, като използва натрупания вече опит от Ранното възраждане, показва една невиждана в миналото активност. Най-напред рязко се увеличават количествените показатели. Както беше отбелязано за двете десетилетия през 30-те и 40-те години са издадени 264 книги, отпечатани са стотици други творби по страниците на току-що появилите се вестници и списания, докато за същото време преди това броят на печатните книги е само 17.

Литературната динамика поставя под съмнение синкретичния принцип. Обозначеният период бележи по същество края на синкретичната книжнина. Бързо се развива тенденцията, забелязана още през XVIII в., която води до преодоляване на средновековната книжовна щампа чрез разрушаване на старата жанрова система, чрез откриване или заимстване на нови литературни форми.

Престанала да бъде моноформа на идеологията, публицистиката и художествения изказ, литературата изгражда постепенно новата си жанрова структура. Няколко ясно определени книжовни вида се появяват на бял свят: учебникът и учебното пособие, педагогическото и дидактичното четиво, публицистичният памфлет или диалог, научният трактат в областта на хуманитаристиката и природознанието, поезията, художествената проза, макар и само като едно безпомощно начало. Появяват се още вестникът и списанието като специфични книжовни форми, обединили литературата с текущата информация, съдействали за интензификация на книжовния живот.

И за да разкрием съдържанието на литературния процес през 30–40-те години, трябва най-напред да се проследи изграждането на новите жанрове и литературни направления.

Учебникарството изпълва значителния, преобладаващия дял от обема на книжовната продукция по това време. Фалангата на новите учебникари се води от внушителната фигура на д-р П. Берон, реформаторът на българското образование, издал през 1324 г. в Брашов своя „Буквар с различни поучения", станал поради недоразумение известен под наименованието „Рибен буквар".

Пет модерни педагогически и социални възгледа образуват духовния пълнеж на тази малка книжка, наречена „библия на българското образование". **Първи**: категоричното отричане на старата теологична педагогическа система, на основата на която векове беше просъществувало килийното образование; **втори**: необходимостта да се въведе говоримият народен език в обучението и да се изоставят като учебници църковнославянските требни пособия; **трети**: светският дух на новото българско училище, въплътен в една утилитарна програма, осигуряваща непосредствена полза от образованието за частния, стопанския и обществения живот на личността; **четвърти**: въвеждането на взаимоучителната (алилодидактическата, Белланкастерска) система в обучението с оглед ускореното ликвидиране на тоталната неграмотност и **пети**: хуманистични и либерални принципи на възпитанието, изискващи уважение към личността на човека (на ученика) и отстраняването на средновековните телесни наказания и морални репресии.

В осемте дяла на „Рибния буквар" е систематизирана богата учебна и културна информация по граматика, четене и писане, по аритметика, природознание, история. Така букварят на Берон става малка енциклопедия от светски и практически знания, съдържаща още „мъдри съвети" в стила на буржоазната етика, патриотични мотиви, предизвикателство към човешкото любопитство, култ към красотата и природата обръщане към античната, а не към църковната история, и т.н.

Анализът на текста на „Рибния буквар" показва, че в него няма оригинални идеи. Както учебното съдържание, така и дидактическите постановки са буквално заемки от учебника на гръцкия педагог Дарвар. Заслугата на Берон е, че от модерните педагогични възгледи на епохата, проникнали в Ориента чрез гръцката педагогична мисъл, успява да изгради принципите на една нова учебна система, съответстваща на непосредствените духовни нужди на възрожденското общество. И поради това „Рибният буквар" има толкова продължително и неотразимо въздействие върху новобългарското образование. До Освобождението той е преиздаван многократно.

Букварът представлява и начален жалон в историята на новата българска литература по отношение на езика. Както вече се спомена, това е първата книга, написана изцяло на говоримия от народа език. Така Берон изпреварва езиковата дискусия от 30-те години и става законодател на лингвистичната реформа в българската литература.

От П. Берон тръгват две направления в българската книжнина на XIX в.: учебникарското и просвещенско-педагогичното, които тясно се преплитат по идеи, настроения и по социалния си адрес, но се различават по форма и съдържание.

След Берон в полето на учебната книжнина се появява другият голям просвещенец Неофит Рилски, „баща на българските педагози", както ще го нарече К. Иречек. В 1835 г. той издава „Болгарска граматика" като учебно пособие за Габровското училище. Едновременно с това Неофит осъществява и Бероновите препоръки за взаимоучително обучение, като подготвя специални таблици по алилодидактиката. По-късно печата „Христоматия славянского езыка" (1852) за нуждите на своите лекции в гръцкото богословско училище на остров Халки.

Като учебникари през 30-те години се проявяват Неофит Бозвели и Емануил Васкидович. Тяхното „Славеноболгарское детоводство" (1835) следва енциклопедическия принцип на „Рибния буквар". Година след него излиза компилацията на

Ат. Кипиловски „Кратко начертание на всеобщата история“ (1836).

През 40-те години учебникарите се множат, увеличава се броят на техните съчинения, обогатява се съдържанието на учебните пособия, преодолява се постепенно енциклопедичният принцип, за да се появят първите специализирани учебници, предназначени за класните училища.

Обогатеното българско учебникарство през 40-те години се представя с „Царственик или история болгарская“ (1844) на Хр. Павлович, литературна преработка и първа печатна версия на Паисиевата история, с „Първичка българска граматика“ на Ив. Богоров, с „Физика“ на Н. Геров, със „Землеописание“ на К. Фотинов и още редица други. Пак през този период в българското училище се въвеждат и първите чужди учебници, преведени главно от руски и френски език.

Просвещенско-педагогичното направление излъчва през 30–40-те години няколко големи имена. Пръв в тази област след Берон работи В. Априлов. На неговото перо принадлежи поредица от съчинения, посветени на българското образование и просвета, издадени в Русия: „Българските книжици...“ (1841), „Денница новоболгарского образования“ (1841), „Дополнение книге „Денница новобългарского образования“ (1842), „Мисли за сегашното българско учение“ (1845). Написани на руски език, Априловите историко-педагогични трудове са вдъхновени от идеята за освобождаване на българската просвета и култура от духовната опека на гърцизма и от необходимостта за преориентация на духовното възраждане към Русия. По този начин Априлов избира нова позиция за защита на историческите културни права на българите, популяризира началните успехи на българското училище и съчиненията на първите български писатели сред славистите и другите съвременни нему учени, подпомага чуждия свят да схване оригиналната самостойност на българския език и неговата историческа роля за славянските литератури.

Противоположна на Априловата трактовка на просвещенския идеал прави Райно Попович в своята „Христоития или благонравие“ (1835), вдъхновена от преклонението пред елинизма. Тази книга настоява за прогръцката ориентация

на българската култура, гаранция за опазване на традицията и за разкриване на нови духовни възможности. Освен това „Христоитията" препоръчва новия „бонтон" в стила на силно ориентализираните буржоазни маниери. Тя фактически е първото съчинение, което запознава българите с новия стил на живот, съчетал маниерите на свободната личност с византийското достолепие и гръцките житейски мании. В това отношение Р. Попович намира многобройни именни или анонимни последователи, поставили си за цел като своя учител да дадат на съвременниците си начални познания по буржоазна етикеция, ориентация в новия стил на живот.

Между просвещенците през 40-те години най-високо се извисява фигурата на Неофит Бозвели. Неговите педагогични съчинения са пропити от възторжена апология на просвещението, сочено като път към социална свобода и духовно извисяване на личността, като основа на национално обособяване на българите. Но в случая с оглед историята на просвещенско-педагогичното направление значение имат две Неофитови творби: „Общособорно жалостний советователний разговор на любородните" и „Любопитно-прости разговор".

Далеч над своите съвременници по ерудиция и подготовка стои другият голям просвещенец от 40-те години – д-р Ив. Селимински. Многобройните му статии, студии, изследвания, мемоари, писани и печатани на гръцки език, са вдъхновени от няколко основни мотива: апология на науката като демиург на обществото развитие, обосноваване на модерната религиозно-морална доктрина, защита на националното право в духа на патриотизма, изобличаване на неграмотността, простотията и суеверието. Общо взето в същата линия се нареждат и останалите автори на просвещенско-педагогични трактати от 40-те години: К. Фотинов, Ал. Екзарх, Ив. Богоров. Особено голяма е ролята на К. Фотинов, който на страниците на своето „Любословие" превежда и разпространява обилни материали от чужд, главно френски и гръцки произход, които превъоръжават апостолите на просвещението с нови идеи.

През 30–40-те години доминиращо направление и преобладаващ книжовен жанр става публицистиката. И това е

естествено. В период на национална възбуда и трескави духовни търсения, когато литературата прави първи самостоятелни стъпки, оставайки още неразделна част от ежедневната социална практика, когато липсват големи майстори на стиха и на художествената проза, като най-ефикасно средство за книжовен изказ се оказва публицистиката. Следователно налагането на публицистиката като най-разпространен книжовен вид в ранната история на новобългарската литература е мотивирано и от императивите на културната ситуация, и от вътрешната логика на литературния процес.

В подхода към историята на възрожденската публицистика, която има силни представители още в средновековната книжнина, трябва да се направи предварително разграничаване между два публицистични вида: чистото публицистично съчинение и по форма, и по съдържание, и по стилистика, и публицистиката, представена в други литературни форми – било то наукообразни, било то художествени.

Новата българска публицистика се ражда още през XVIII в., но тогава тя не е обособена жанрово, а е обединена заедно с идеологията и художествената интерпретация в рамките на едни и същи съчинения.

Като чист вид публицистиката се забелязва едва през 30–40-те години на XIX в. С ярки публицистични съчинения в началото се представят Н. Рилски, Н. Бозвели, В. Априлов, Хр. Павлович, Ем. Васкидович, д-р Ив. Селимински, К. Фотинов, Ив. Добровски, Ал. Екзарх, Н. Палаузов, както и правещият първите си стъпки на общественото поприще Г. С. Раковски. Техните трудове са посветени на актуална тематика. Те подхващат проблемите, които вълнуват възрожденския българин: въпросите на миналото с оглед историческата слава, темата за ролята на просветата и културата, за новобългарското училище, за робството, за гръцкото духовенство и българската еманципация, за връзките на българина със света и с модерната култура, и редица още други. Много по-ярко от периода на Ранното възраждане в публицистиката се проявяват националното съзнание и нарастващото самочувствие на българския книжовник.

Силен тласък на развитието на публицистичния жанр дава появата на периодичния печат през 40-те години. С оглед спецификата на печата все по-определено място се отрежда на политическата публицистика, която започва да търси мястото на България в новото време, отколешните близки и далечни родства с оглед българския интерес, да преценява политиката на Великите сили в Ориента, да подема мотива за положението на България между Изтока и Запада, да събира аргументация срещу робството и гръцката духовна власт.

Сред българските книжовници публицисти през 40-те години високо се откроява фигурата на Н. Бозвели (Хилендарец). Неговите ярки просвещенски и хуманистични настроения, радикалните му политически възгледи за духовната еманципация на българите, гневната му ненавист срещу фанариотството и срещу панславизма, срещу изостаналостта и суеверието, срещу робското мълчание изпълват диалозите на главното му съчинение „Плач бедния мати Болгария", известно като „Мати Болгария", „Просвещенний европеец, полумершая Мати Болгария и син Болгарии" и редица още други съчинения. Повлиян от разпространения в другите литератури памфлетно-сатиричен жанр, Бозвели се домогва в диалозите си към един патетичен стил, подчинен на острата полемична форма. Ето един пасаж, който илюстрира неговия стил: „Милая ми майко, трябва да имам небето за хартия, морето за чернило и Матусаловите години и да призова из стихотворците боговдъхновеннаго царя пророка Давида, чуднаго Гомира, дивнаго Виргилия, чудеснаго Овидия и плачевноридателя йерусалимскаго пророка Йеремия, за да ми спомогнат оживително да ти изложа туй смертоносное тегло..." А за своите съвременници „горките рожби на Мати Болгария" Неофит пише: „Те уста имат, език нямат, очи имат, но не виждат, уши имат, но не слушат, теглят повече от скотовете и защо – не знаят, горко въздишат и пъшкат, но за коя причина – не смеят да питат, стоят просълзени горките, гледат като нечувствени и умаени като гъски, ходят в темна мъгла..."

През разглеждания период се появяват и първите опити в полето на науката, направени от българи на български или на чужди езици. С оглед нуждата от критична преценка

на миналото тези опити са съсредоточени главно в областта на лингвистиката, фолклористиката и историографията. Н. Рилски и Н. Геров пишат съчинения в защита на възможностите на българския език, започват подготовка за издаване на речници. Както беше споменато, все във връзка с езиковата дискусия започват да се събират и обнародват фолклорни материали. В. Априлов и Н. Рилски организират цяло движение за издаване на стари писмени паметници и на народни песни.

Силен интерес се забелязва към историческото минало. От този период са известни най-много преписи на Паисиевата история. В. Априлов обнародва старобългарски грамоти и полемични студии в защита на българското културно минало. Появяват се и първите два труда на Сп. Палаузов „Век болгарского царя Симеона" (1852) и „Синодика царя Борила" (1855), както и неговите студии върху Европейското средновековие, направени в стила, господствал в тогавашната немска и руска историография.

Пак през този период се появяват и блестящите социологически, философски и исторически студии на д-р Ив. Селимински, съдържащи обилна информация за европейската наука, много оригинални просвещенски интерпретации за ролята на знанието, на религията и социалния прогрес. Заедно със Селимински и други двама българи пишат свободно и вдъхновено на гръцки език – д-р Н. Пиколо и Г. Пешаков. Оригинални трудове в областта на гръцката етимология оставя д-р Н. Пиколо, живял и работил сред интелектуалните кръгове на Париж.

През разглеждания период за пръв път от много векове се проявява научен интерес към природата, достатъчно красноречив като мерило за степента и широтата на духовните интереси на българите. За Париж, Виена и Мюнхен, във Флоренция, Пиза и Сиена заминават първите българи, за да изучават медицина и природознание. Между тях изпъква и възпитаникът на университетите в Мюнхен и Хайделберг – д-р П. Берон, който успява да напише и издаде на немски, френски и английски език няколко обемисти труда по геология, астрономия, физикохимия, космография, минералогия

и т.н., обхващащи повече от 500 коли и над 8000 страници. Наред с това Берон се стреми да обоснове една нова „панепистемия" – всенаука, да предложи собствена концепция за еволюцията на природата и света.

Подобни проблеми вълнуват и други съвременници на Берон. Селимински също съчинява студии из областта на природознанието. Упражнения в тази област прави и д-р П. Протич.

При оценката на научните постижения на Берон и неговите последователи в нашата историография често се подхожда от провинциална позиция. И до ден-днешен се срещат автори, които твърдят, че Берон е учен с европейско име. Специалистите обаче не споделят този романтичен възглед. Те са категорични, че Берон нито е можел, нито е прибавил нещо към положените преди него научни основи на естествознанието. И поради това историческите заслуги на Берон трябва да се търсят не в науката, а в посочените вече други области. Смисъл и значение за историята на българската култура има само фактът, че в Бероновите научни занимания, както и в тези на няколкото други „естествоизпитатели" се е проявил стремеж за рационалистично обяснение на природата, дошъл да замести архаичните библейски космогонични представи, господствали векове в народния светоглед.

Радикално нов момент в развитието на литературния процес е, че през първата половина на XIX в. се обособява художествената литература.

Най-рано се развива поезията. През 20–40-те години се печатат първите стихотворни опити на новобългарски език, съчинени от Димитър Попски, Никифор и Йеротей, Н. Рилски, Н. Бозвели. Появяват се одите и риданията на Г. Пешаков в памет на Венелин, на Т. Хрулев в чест на учителя му Хр. Павлович, патриотичните възклицания на Христодул Сичан–Николов, на Найден Йованович, Ив. Богоров, Иван Стоянович, Стефан Изворски, Константин Петкович, Елена Мутева.

Просвещенският идеал и вярата в новобългарското образование възпламеняват и така наречената даскалска поезия, третираща в стихотворни форми дидактични нравоучителни теми, като ползата от науката и просветата, дълга на учителя

и т.н. В тази област освен някои от споменатите вече имена се подвизават още Никола Касапски, Йордан Ненов, Атанас Границки, Йордан Джинот, Йоаким Груев и др.

От редицата на първите български стихотворци две имена се открояват с произведения, в които има определено чувство за ритъм и по-сигурно изразена способност за изграждане на поетични образи. Първият е Найден Геров, написал през 1846 г. поемата „Стоян и Рада" – стихотворна мелодрама върху отколешния фолклорен мотив за раздялата на влюбените поради родителски егоизъм. Смисълът на тази творба в началната история на българската поезия трябва да се търси в два пункта: в популяризирането на споменатия мотив и на фолклора въобще, към който по-късно ще се обърнат истинските майстори на стиха, и в опита за преодоляване на силабичната структура на стиха. Отличително за поемата на Геров в сравнение с неговите съвременници в мерената реч е по-богатият и повече съобразен с изискванията за поетичен изказ език.

Поетично творчество с реални качества през разглеждания период може да се открие само в стиховете на Д. Чинтулов. Първите си песни Чинтулов пише по време на учението си в Одеса между 1845 и 1849 г. Това са обнародваните през 1849 г. в „Цариградски вестник" стихотворения „Стара майка се прощава със сина си", „Изпроводяк на едного българина от Одеса". От това време или непосредствено след завръщането му от Русия са „Китка от Балкана" и станалите популярни покъсно като революционни химни „Стани, стани юнак балкански", „Къде си вярна ти любов народна", „Вятър ечи, Балкан стене", „Български юнаци", „България майко мила".

В историята на българската литература се срещат две крайни оценки на поетичните опити, правени през първата половина на XIX в. Едната, защитена най-цялостно от Б. Пенев, смята тази поезия за неумело подражателство, другата, като се позовава на идеологическия заряд на стиховете, се опитва да заобиколи очевидния факт, че у първите стихотворци, като изключим Чинтулов, няма поезия.

Две обстоятелства трябва да се вземат предвид, за да се нормализира обяснението на тези първи поетични опити. Едното е, че поетичното слово няма традиция в историята на българската литература. Между първите стихотворци от IX в. и поетическата възбуда от 30–40-те години на XIX в. лежи вековна бездна. При това положение не би могло да се очаква истинската поезия да се роди изведнъж на пусто място, въпреки спонтанния и интуитивен характер на поетичното творчество.

И второто обстоятелство се крие в състоянието на книжовния език през първата половина на XIX в., когато езикът е още неоформен, книжовната му форма е несъвършена, за да направи достатъчно пластична дори публицистиката, камо ли мерената реч.

Затова нормалният възглед за оценката на поезията от „даскалския период" трябва да забележи началната ѝ безпомощност и стремежа към усвояване на чуждия литературен опит, един необходим етап, без който възрожденската епоха нямаше да даде безсмъртните стихове на Хр. Ботев. За историята на литературата е много съществен също фактът, че е потърсена една нова жанрова форма, предлагаща богати и пластични възможности за творчество и внушение.

По същия начин трябва да се подходи и към началните стъпки на дидактичната проза – историческа и нравоучителна, която през 30–40-те години още не е отделена от публицистиката и от другите книжовни видове. Важното в случая е, че при по-съзрелите социални условия се е появило ново художествено съзнание, че е уточнен социалният адрес на литературата. А всичко това изявява типа новобългарски писател, различен от средновековния книжовник и от своите непосредствени предходници от XVIII в., пишещ или превеждащ на новобългарски език, обърнал поглед към земните неща и човека, плътно сроден с проблемите на своето отечество и на своето време. И въпреки и да продължава езиковата дискусия, и в много области да господстват още синкретичните форми, пътят към модернизацията и демократизацията на литературния процес е вече налучкан. Идеологичната платформа на ли-

тературата е изградена твърдо и сигурно. Българската литература започва да се оформя като национална литература.

Стимулатор на набелязаните тенденции в литературния живот през първата половина на XIX в. е повишеният интерес към преводното четиво, барометър както за духовните интереси, така и за културното израстване на българските творци.

Преводи и преработки се правят главно от три езика: гръцки, руски и френски, ново свидетелство за споменатата вече културна ориентация. Превеждат се и се адаптират за български нужди предимно четива с учебен, религиозен и публицистичен характер. Наред с тях започват да се появяват наивно-сантиментални разкази и повести, търсени широко от публиката. В каталога на преводната литература все още липсват имената на големите майстори на класическата или модерната поезия и проза. При това почти всички преводи са от втора ръка, направени са по гръцки или сръбски версии и са побългарени и профанирани.

И в преводите отново се наблюдава вкусът, доминиращ в оригиналната литература. Наивният сантиментализъм е примесен със силно, но недоизказано патриотично чувство.

За историята на културната обнова съществено в случая е, че за пръв път се установява връзка с модерната литература на други народи, че българската литература е въведена в орбитата на общоевропейското литературно общежитие, откъдето тя ще събира опит и вдъхновение, за да изрази своята оригинална автентичност в непосредствено бъдеще.

БЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.

Успоредно с развитието на литературата, която запазва мястото си на водещ дял, през XIX в. се осъществява и обновата на традиционното изкуство на модерни начала.

Промяната и в тази област е мотивирана от социалния и духовния подем на възрожденското общество, от постиженията през Ранното възраждане и главно от възстановяването на градския живот по българските земи. Тя е стимулирана и ускорена от новите естетични потреби на възрожденския българин и главно от широката пропаганда на просвещенските идеали, на хуманистичните възгледи, от пробудените национални въжделения.

Макар и да следва общия ритъм на възрожденската духовна промяна, да се реализира в потока, насочващ културата към нови хоризонти, модернизацията на изкуството избира по-различни пътища и се осъществява в други темпове.

Особеностите в тази област произтичат и се определят главно от традицията. Беше вече отбелязано, че във византийската духовна сфера, в това число и в българската средновековна култура, изкуството винаги е изпълнявало стриктни религиозно-църковни функции. В Изтока то векове е оставало привързано към християнския храм. Поради тази причина често пъти промените в духовната сфера или не са го засягали, или най-много са докосвали формата.

В идеен план средновековното ортодоксално изкуство е зависело предимно от еволюцията на религиозната доктрина.

При това в българския вариант то е било в непосредствена зависимост от бедността на страната, предопределила малките мащаби на църковния молитвен дом, а оттам и ограничените параметри за изява на българския художник. Както беше отбелязано, това особено релефно изпъква през първите векове на османското господство, когато творческата стагнация накъсва приемствеността, връща изкуството на едно ниво, далеч от постиженията на българския XIV век.

И така, българското изкуство се изправя пред прага на новата епоха, без да е изживяло истински своето средновековие. При това положение в тази област не може да се върви по познатия път, да се отрече драстично миналото. Не е било дори възможно да се търси компенсация както в литературата чрез междинните форми. Просто Българското възраждане било принудено ускорено да възпроизведе липсващата епоха в историята на изкуството. И това то потърсва в съзнателното и преднамерено връщане към традицията с оглед попълване на неизживените фази на средновековното изкуство.

Така пътят на модернизацията на изкуството преминава през традицията, а не чрез нейното отричане. Това естествено щеше да даде силно отражение върху темповете на преустройство, върху крайния продукт от обновата. Главното, което се наблюдава в този случай е, че изкуството, за разлика от класическия ренесансов модел, не успява да заеме ръководна позиция в духовния живот и в новата структура на културата.

Но нека наблюдаваме конкретно промените в тази област, осъществени през XIX в.

Промените в областта на строителството и архитектурата, както и в онези междинни области, свързани с тях като художествените занаяти, през XIX в. са предизвикани непосредствено от обновата на материалния начин на живот в градовете и от новото социално структуриране.

Размахът на общественото и частното строителство, динамичната урбанизация, макар и в ориенталски стил, подхванатото национално движение променят потребностите и вкусовете на заможните съсловия и карат архитектурата да потърси нови форми, които бързо ще изявят чертите на българския национален стил.

Най-непосредствено тези промени през 30–40-те години могат да се наблюдават в църковното строителство.

След Одринския мир от 1829 г., когато отпада забраната за християните да строят високи църковни сгради и когато започналото движение срещу гръцките владици подтиквало българите да издигнат внушителни молитвени домове като крепости срещу гръцката духовна власт, в много български

градове и почти във всички манастири се появяват красиви черковни сгради. За разлика от предишния период, те вече са високи, с големи и светли помещения, с просторни притвори, с богато украсени олтари и нова свежа живопис. Забележителни паметници на българската архитектура от този период са голямата черква на Преображенския манастир (1835), църквата „Св. Никола" в Търново (1836), църквата „Св. Богородица" в Татар Пазарджик (1837) и много още други.

Но истински шедьовър на възрожденското църковно строителство са Рилският манастир и неговата главна църква, завършена през 1837 г.

Изграждането на Рилския манастир е осъществено като мащабна кооперация, в която участва буквално целият потенциал на българското изкуство. След изгарянето на манастирските сгради през 1833 г. се подема спонтанно национално движение за тяхното възстановяване, при това с амбиция новата постройка да бъде най-внушителната манастирска сграда на Балканския полуостров. Кондиката на манастира свидетелства, че това движение обхваща българите от цялата страна. От много краища се изпращат пари, скъпи предмети, произведения на изкуството, специално изработена църковна утвар. Освен това на новия строеж се събират прочутите вече строители, зидари, каменоделци, резбари, стенописци и иконописци, всеки сякаш да покаже уменията си пред погледа на цялата нация, да вложи в общия строеж аромата на местната традиция. Тази невиждана в миналото кооперация на културните усилия, подпомогнала българското изкуство да се позове и едновременно с това да обобщи локалните специфики, да открие и намери чертите на новия национален архитектурен стил.

Изграждането на възрожденския манастирски комплекс, запазен до днес, започва още през 1317 г., когато майстор Алекси от Рила [Алекси Рилец] построява североизточната част на сградата и Самоковските врати, за да определи на фона на Рила планина строгия и суров силует на комплекса. След пожара от 1833 г. майстор Кръстю поставя чудната колонадна дантела във вътрешната част, изработена от камък

и дърво, гарнирана с плетеницата от народни орнаменти, с външните си дървени стълби и просторни кьошкове.

През следващите години други двама майстори – Миленко и Павел Иванович от Кримин довършват украсата на вътрешния двор. През 1837 г. е приключен и строежът на Главната църква, издигната в средата на манастирския двор, в непосредствена близост до историческата Хрельова кула.

Стенописите на новата църква, както на параклисите и метосите, са дело също на генерации зографи и иконописци. Тяхното проучване в хронологичен ред би разкрило богатството на възрожденската живопис – едновременно оживяваща традицията и разделяща се с нея.

Новите сградостроителни и архитектурни тенденции, проявени в църковното строителство през първата половина на XIX в., могат да се проследят и в строителството на училищни сгради, превърнало се в цяло движение след 40-те години. Първоначално училищните постройки се издигат на един, после на два и три етажа, с големи помещения, със светли прозорци, с широки вътрешни пространства. Те били поставени в аранжирани заградени площи, дворове, свързани обикновено с градския площад или чаршийските махали. Типичен пример на възрожденски училищен тип сграда е тази на училището „Св. св. Кирил и Методий" в Пловдив, построено през 50-те години на XIX в.

Първата половина на XIX в. предизвиква бурен подем в строителството на частни жилищни сгради, за да съдейства за окончателното оформяне на архитектурата на българската къща и на облика на възрожденския град.

За разлика от предния период, когато къщата е малка, едноетажна, с тесни прозорци, обърнати към вътрешния двор, през 30–40-те години тя все по-често изнася фасадата си към улицата или към площада. Приземните етажи, служели преди това предимно за зимници, се разширяват и се превръщат в занаятчийски дюкяни, магазини или безистени. Къщата израства във височина, вдига се на няколко (обикновено два или три) етажа, украсява се с богати еркери, кьошкове и сайванти, с големи и светли прозорци. Типични примери на възрожденски жилища от този период са запазени в Пловдив, Търново, Велес, Охрид,

Копривщица и в някои други градове. Но истински шедьоври си остават Лавчиевата къща в Дряново, къщата с маймунката в Търново, построена от Н. Фичев, къщите на Мавриди, Гергиади и Куюмджиоглу в Пловдив, конакът на Агушеви в с. Могилица, Смолянско, Пангаловата къща и др.

В литературата съществуват различни мнения относно произхода и особеностите на възрожденската къща, пък и на националния архитектурен стил, открит през Възраждането. Спори се дали архитектурата има самобитен характер или образците за най-добрите сгради са заети отвън. Различни мнения се изказват върху това, откъде е зает образецът – от Изтока или от Запада, каква е по стиловите си белези архитектурата – ориенталска, ренесансова или барокова, и т.н. Решението на тези спорове би могло да се постигне, ако се вземат предвид няколко обстоятелства: 1) че възрожденската архитектура и специално новият тип жилища задоволяват нуждите на новобогаташите, поради това те събират накуп вкусовете, биговата традиция, парвенющината и финансовите възможности на социално издигналите се среди; 2) че те са дело предимно на местни майстори, въпреки участието в някои случаи на архитекти и зидари от други народности; 3) че наред с местната старинна традиция, твърде мизерна в миналото, в частното и общественото строителство се забелязват сложни вплитания и пречупвания на различни стилове и заемки както от Изтока, така и от Запада, дори от турската архитектура и от балканските строителни образци.

Окончателното оформяне на българския национален стил в архитектурата и строителството е свързано с името на дряновеца Никола Фичев (Кольо Фичето), (1800–1881). Дело на неговите майсторски ръце са едни от най-известните паметници на възрожденската архитектура: няколко прекрасни църковни сгради в Търново, в Свищов и по други градове, между които блести кокетната фигура на църквата „Св. св. Константин и Елена" в Търново – тържество на псевдобазиликалния стил, вълшебният мост над Янтра при Бяла, мостът на Росица при Севлиево, покритият мост в Ловеч,

турският конак и Николи хан в Търново, чешмата в двора на Соколовския манастир и редица още други творби.

Строителният талант на Колю Фичето оформя окончателно чертите на българския стил в архитектурата. Макар и самоук майстор, той постига съвършени пропорции, въвежда народния орнамент в украсата на сградите, красивата подпорна колонада и типичната Фичева кобилица, която обединява целия ансамбъл, придавайки му съвършенство и завършена изящност.

Така у творчеството на дряновския майстор се синтезират българските строителни традиции от средните векове, потребностите на новия гражданин от епохата на Възраждането и модерните европейски тенденции в строителството, за да очертаят една трайна перспектива в бъдещото развитие на българската архитектура.

Това съчетание на различни елементи е мотивирано от външни обстоятелства. Преди всичко от особеностите на българската природа, която сама по себе си не търпи помпозната монументална сграда. Такава постройка би стояла грозно и противно на фона на красивата българска планина и малкото затворено вътрешно поле. Този стил зависи понататък от ограничените финансови възможности на новите обществени сили, които не могат да си позволят мащабното строителство, типично за големите държави и империи. И на трето място, във възрожденската архитектура се отразява въздействието на различни стилове, вкусове и внушения, които вековните културни контакти и взаимовлияния по балканските кръстопътища са отложили в изграждането на материалната база на Възраждането.

Само при отчитането на сложното съчетание и въздействие на тези три фактора ще може да се схванат и обяснят интимният дух на българския възрожденски град, малкият размер и типичният външен вид на българската църква, специфичното усещане на българския строител за красота, достолепие, удобство и функционалност, отразили материалните възможности и духовните предпочитания на едно възмогващо се ориенталско общество. И тогава може би ще секнат споровете около характера на българската възрожденска архитектура, ще се разбере смисълът на нейните творчески

усилия, пък и реалните особености на един стил, който може да бъде определен като български.

През XIX в. се обновяват и традиционните художествени занаяти, обслужващи както църковния храм, така и ежедневието на възрожденския българин.

Още през 30–40-те години работят цели родове от златари ювелири, резбари (марангози), каменоделци, хора, които могат да правят красиви олтари, входни порти, портали, тавани, кьошкове, фасадни украси, декорации и т.н.

Развива се дърворезбата както за нуждите на обществено-то, така и за частното строителство. Разцъфтява майсторство-то на двете традиционни школи – Тревненската и Дебърската. Оформя се новата Самоковска школа. Българските марангози изработват великолепни творби, между които се отличават внушителният единадесетметров иконостас в главната църква на Рилския манастир, иконостасите в църквата „Св. Спас" в Скопие, в Преображенския манастир и в църквата „Св. Богородица" в Пазарджик. В тези шедьоври са вплетени нови елементи и модерни композиционни решения и както в цялото възрожденско изкуство – патриотични и символични сцени, изразяващи българската душевност.

Напредва умението да се правят от златото предмети с художествена стойност за битови или ритуални нужди. Заедно с това в златарството се утвърждава национален самобитен стил, като се преодоляват ориенталските влияния. През първата половина на XIX в. златарски работилници се появяват почти във всички по-големи градове. Много известни по това време са самоковските ювелири – Г. Зайбуров, Сотир Черишаров, Д. Кунов, евреинът Арие. Полагат се основите и на българската бижутерия с център Видин.

* * *

Обемното обществено и частно строителство, подхванато през първата половина на XIX в., предлага невиждани в миналото простори за развитие и усъвършенстване на традиционните жанрове в българското изкуство: стенопис, иконопис и графика.

Началото на новия етап се слага през 30-те години, когато се изписват най-прочутите църковни храмове на Възраждането. Точно това е времето, определено като че ли за компенсация на пропуснатите няколко века, когато в България е било забранено да се строят внушителни църковни сгради, когато са липсвали изкусни майстори на четката.

През посочения период майсторите от оформилите се през XVIII в. Тревненска, Самоковска, Дебърска и Банска школа са в луда надпревара. Те изографисват буквално хиляди метри външни и вътрешни черковни стени, създават десетки хиляди малки и големи икони. Живописни пана се появяват и по стените на обществени и частни сгради, възраждат се традициите на българската миниатюра, илюстрират се многобройни ръкописи и печатни книги. Така се постига едно огромно по обем художествено богатство.

Тези произведения, макар и формално да принадлежат към традиционната църковна живопис, притежават нови качества, отразили идейната преориентация на възрожденската култура, както и сменената естетична позиция на творците.

Просвещенският и националистичен възглед, дълбоко обладал възрожденската интелигенция, вълнува и хората на четката. Усвоява се ново схващане за ролята на изкуството, нова естетика, която подтиква зографите да откриват и налагат чертите на една живопис, която макар и да възпроизвежда традицията, подхваща нови мотиви, реализира се с нови средства. Така и в обемните църковни пана, и в иконата аскетичните, стилизирани и безжизнени образи на светиите започват да се подменят със съживени човешки лица. Нова трактовка получава традиционният библейски сюжет. В него се въвеждат светски и битови мотиви, умножава се персонажът, застъпва се социалната тематика. По-широко място се отделя на природните мотиви. Вследствие на тези промени ще забележим, че до образа на Иисуса Христа и Богородицата, до ликовете на светиите се настанява богата галерия от изображения или карикатури на чорбаджии, на нечестни бакали, на ограбвачи на чужд труд и на чужда земя, на крадци, на не-

гостоприемни граждани, на блудници, врачки и магьосници, на пияници, на доброволно потурчващи се мъже и жени.

Стремежът да се вкара робската действителност в църковното пано, да се атакуват пороците, породени от меркантилизацията, както и недостойните качества на роба, маркира разграничителна линия между средновековното и новото изкуство, представлява революция в идеите и каноните на църковната живопис.

Новаторството в тази област е подкрепено от свободната интерпретация на традиционните мотиви, от изблика на насмешка и сарказъм над човешките недъзи, от обогатената и модернизирана трактовка на темата за дявола.

Идейното преустройство и модернизацията на църковната живопис буквално запълват живописните табла с ярки патриотични теми, намерили израз в използването на етнографски образци в сцените и иконите, в увеличаващия се брой на образите на българските светци, мъченици, царе, патриарси и книжовници.

Хуманистичният идеал на новото изкуство е защитен в ктиторските портрети, в които неизменно се търсят и подчертават човешкото достолепие и националното самочувствие. Появата на портретите на светски лица, отделени от композицията, постигнати свежо и реалистично, постепенно извежда светската тема от църковното пано и полага през 40-те години началото на българската портретистика, на кавалетната живопис.

Идейното преустройство на църковната живопис променя естетичната позиция на възрожденския майстор. Новият естетичен идеал се утвърждава в мъчна борба срещу канона и осветената от векове живописна щампа и намира израз в няколко посоки: стремеж към реалистично отразяване на живота, на природата и на социалните отношения, портретуване на отделни образи и фигури с оглед на проникването в човешката душевност, просветляването на тъмния колорит и въвеждането на ярки и свежи тонове, оживяване на традиционната вкаменелост на фигурите и на лицата с ликуваща тържественост и мажорно настроение.

През първата половина на XIX в. рязко се увеличава броят на зографите и иконописците. В големите градове вече работят художествени ателиета, обединили групи от майстори, заети с изографисването па църковните храмове. Нови генерации навлизат в традиционните школи. Между тази нова генерация безспорно се извисява фигурата на най-големия български художник през първата половина на XIX в. Захари Зограф.

Захари Зограф (1810–1853) произлиза от Самоковската школа. Той е създал десетки монументални стенописи по църквите и манастирите из цяла България, нарисувал е първите български кавалетни портрети, стотици икони и многобройни акварели.

Най-прочутите Зографови творби, запазени и до днес, са стенописите му в Бачково, в Рилския, Преображенския и Троянския манастир. Завършващ синтез на неговите постижения са паната в църквата „Св. Атанасий" във Великата лавра на Атон, рисувани през 1849 и 1851 г. В областта на църковната живопис Зограф оставя стотици икони, пръснати по църквите и манастирите из цяла България.

З. Зограф е и първият възрожденски художник, който прекрачва уверено синора между традиционното и модерното изкуство. На него принадлежат най-ранните кавалетни портрети, рисувани с маслени бои. Голяма е останалата от неговата четка портретна галерия – тази в Троянския манастир, както и портретите на Н. Рилски, на Християния Зографска, Портрет на момиче и др. На З. Зограф българската живопис дължи и първите автопортрети.

Заслугата на Зограф се състои преди всичко в това, че той оформя стила и хуманистичната програма на новото българско изкуство, определя неговите естетични критерии и морални норми.

В огромното му експресивно и целенасочено творчество трайно се въвежда и отстоява социалната тема. По новому е организирано пространството, населено с образи на конкретни персонажи, на хора от народа, дори портрети на известни възрожденци, в това число и няколко собствени автопортрета, с фантастични и приказни мотиви. Зограф извежда със замах живописта на открито, използва колорита при украсата

на фасадите, внася народната фабулност в стенописа, свободно третира композицията „Страшният съд", както и редица други библейски сцени, създава творби в стила на народното творчество, прекрасни архитектурни ансамбли и пейзажи, пълни с настроение, свежи тонове и цветя.

Новаторството на З. Зограф се долавя и в иконописството, където традицията остава още твърде силна. В много от неговите икони има опит за индивидуална характеристика на портрета. Баграта е използвана като основно средство, чрез което той извайва формата и обема. Зограф успява да въведе и чисто български типажи, като по този начин приближава традиционните образи на светиите до настроенията на съвременника, стреми се да покаже човека в неговата физическа и духовна красота. А в областта на кавалетния портрет Зограф се доближава до маниера на европейската портретистика.

И така, изправил ръст на границата между две епохи в българското изкуство, З. Зограф дава тласък на българската живопис, откъсвайки я съзнателно от църковните канони, свързвайки я с постиженията на народното творчество, обръщайки я с лице към възрожденския човек, отразявайки оптимизма на епохата и радостта от живота. По този начин той внася могъщ импулс в арсенала на формиращата се национална художествена култура, съдейства за нейната окончателна преориентация към Новото време.

ГЛАВА ОСМА
НАЦИОНАЛНО-ЦЪРКОВНО ДВИЖЕНИЕ ДО КРИМСКАТА ВОЙНА

ЦАРИГРАДСКАТА ПАТРИАРШИЯ И БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Както вече беше посочено, след падането на България под турска власт наред с българската държава била унищожена и Търновската патриаршия – духовният център на българските земи. Някъде към средата на XV в. българските епархии били подчинени на Цариградската патриаршия, като постепенно гръцките йерарси заместили българските духовници. Така България единствена от балканските страни загубила напълно своята духовна самостоятелност, най-важния след държавата стожер на нейното историческо битие. Гръцката духовна власт бързо се превърнала в опора на Турската империя, в съществуването на която тя виждала възможност за безраздълно господство на балканските християни. Поддържайки реда, установен от османлиите, тя укрепила своите позиции, събирала огромни средства от многобройното си паство, облагала църквите и манастирите с големи данъци, такси и „доброволни" плащания, поддържала невежеството и безпросветността, отбивала всякакво влияние, излъчвано от ренесансовата пробуда на Запада. Така Патриаршията склерозирала през XV–

XVII в. като една средновековна институция, която използвала християнството за своята антицивилизаторска и некултурна политика в интерес на една чужда по дух и концепция светска власт. Фактически Цариградската патриаршия изпълнявала волята на старата гръцка аристокрация, която населявала цариградския квартал „Фенер". Тази аристокрация, пазителка на стария гръцки дух, се домогвала в условията на робството да отстои своите привилегии, да съхрани византийското наследство, да опази периметрите на гръцкото духовно влияние до онзи момент, когато Гърция отново можела да се върне на сцената като фактор от първа величина в балканските работи. В реализирането на тези цели особена роля се отреждала на Цариградската патриаршия, която била превърната в предмет на търговски сделки между фанариотите и султанското правителство. В резултат на тези сделки разцъфтявала практиката на „симония", т.е. на откупуване на църковните длъжности, практика, която с голяма сила се стоварва върху гърба на подчиненото християнско население.

Разглеждайки политиката на Патриаршията през първите векове на робството, някои автори сочат, че тогава тя не се домогвала към асимилация на българите и акцентуват главно върху икономическия гнет на висшето гръцко духовенство. Това, разбира се, има известни основания, но главното, което характеризира патриаршеската политика през XV–XVIII в., е нейната антикултурна насоченост, която наред с турското робство задържа на средновековни начала културно-историческото развитие на балканските народи за няколко века. Разбира се, ако трябва да се прецени всестранно ролята на източната църква с център Цариград в историческата съдба на българския и другите балкански народи, не трябва да се отминава обстоятелството, че независимо от целите на нейната политика, през XV–XVIII в. тя обективно съдействала за запазване на вярата и оттам на народността. Разбира се, за това решителна роля изиграват религиозните различия между завоеватели и поробени, между исляма и източноправославното християнство.

През XVIII в. Патриаршията изчерпва постепенно единствената си положителна функция и започва да служи на

панелинистическите домогвания на гръцката буржоазия за възстановяване на Византийската империя за сметка на културно-историческото наследство на южните славяни и най-вече на българите. Появилата се „мегали идея", разчетена на предимствата на ранното Гръцко възраждане, обединявала гръцката аристокрация, фанариотите от Цариград и Влашко, значителни слоеве на необогаташите и буржоазията. Срещу нея се обявяват либералните среди на гръцката буржоазия и представителите на гръцкия демократизъм. Плод на тази нова политика било унищожаването на сръбската Ипекска патриаршия (1766) и на българската Охридска архиепископия (1767). Техните епархии били поставени в пряко подчинение на Вселенския цариградски патриарх. Резултат от новия патриаршески курс бил и организираният поход срещу българската просвета и книжнина, срещу българския език и народните традиции, който се провежда последователно от началото на XIX в., когато гръцки владици обикаляли епархиите, правели клади за старите църковнославянски книги, прогонвали българските учители и свещеници и ги заменяли с гръцки, откривали гръцки училища, вербували свои привърженици сред българските чорбаджии и сред все още неосъзнатите национално-буржоазни елементи. Този процес на асимилация засегнал особено чувствително югозападните македонски и южните тракийски краища, където между другото духовните власти се опирали на компактните гръцки по-селения и на куцовлашкото малцинство.

Антибългарската политика на Патриаршията предизвикала остра реакция сред българските патриоти. Още през първите векове на робството българите протестирали срещу злоупотребите на гръцките владици, поддържали в манастирите активни гнезда на съпротива срещу гръцкия език, стремели се да имат свои свещеници и учители, търсели възможности да избягнат владишкото облагане. Но тогава тази съпротива била израз на самозащита, тя се проявявала случайно и спорадично.

През XVIII и особено в началото на XIX в., когато националната буржоазия постепенно започва да се обособява като

самостоятелна група, когато сред българското общество проникват просвещенските идеи за реформиране на църковните институции въз основа на националния принцип и в съответствие с културните потребности на обществото, се създават условия за разграничаване от гърцизма. Пръв изразител на тези тенденции става Паисий Хилендарски. Възкресявайки спомена за някогашната Търновска патриаршия, той недвусмислено показва на своите сънародници пътищата и целите на църковната борба. Неговите идеи се подемат от първите възрожденски просветители, за да предизвикат постепенно едно широко народно движение.

Процесът на организирането на църковното движение обаче е много продължителен и труден. Неговата първа проява – предвестник трябва да се търси във „врачанските събития" през 1824 г., когато местните чорбаджии начело с Димитраки Хаджитошев поискали гръцкият владика Методий да бъде заменен с българина Гаврил Бистричанин. Пламва кървава драма, завършила със смъртта на българския първенец, но и с отстраняването на Методий. Следващата година борбата се подема в Скопие, после в Самоков, Стара Загора, Казанлък и Нова Загора. Тези първи надигания срещу гръцките владици обаче не преминават в организирано движение. Те били изолирани опити без сериозен отзвук, предвестници на бурята, която идвала да се разрази. В края на XVIII в. и през първите десетилетия на XIX в. българите все още нямали сили да отхвърлят гръцката духовна опека. Една значителна част от чорбаджиите, от буржоазията и от интелигенцията били в плен на гърцизма. Съюзник на гърцизма било и вековното невежество, примесено с хрисимата преданост на обикновения българин към църквата като синоним на неговата вяра. Пък липсвало и ясно изразено национално чувство, което да тегли разграничителната линия. Важно значение имало и обстоятелството, че опитите за реформиране на турските институции в началото на XIX в. завършили с победа на старата ислямска аристокрация, която сляпо се придържала в традицията.

НАРОДНО ДВИЖЕНИЕ ЗА САМОСТОЯТЕЛНА БЪЛГАРСКА ЦЪРКВА

През 30–40-те години на XIX в. обстановката вече се изменя, създават се условия за масово народно движение срещу гръцките владици и свещеници. В резултат на реформите в Турската империя българската буржоазия закрепва икономически и влиза в остра конкуренция с гръцките търговци за стопанско, политическо и културно влияние в империята. В тази борба укрепва националното съзнание на българската върхушка. Тя застава начело на движението за просвета и духовна самостоятелност. В същото време в резултат от развитието на новобългарското образование се създават и първите отряди на националната интелигенция. Силен подтик към националното духовно обособяване дава и прокламираният през 1839 г. Гюлхански хатишериф[Постановление за държ. реформа, издадено от Абдул Меджид – б.р.].

Движението срещу гръцките владици било подбудено и от борбата на гръцката политическа демокрация срещу патриаршията, от революционните идеи на гръцките и сръбските просветители за реформиране на църквата. Особено значение в този комплекс от причини и подбуди имал фактът, че през 1833 г. се създава гръцка автокефална църква. Българите виждали по кой път трябва да се върви, за да се измъкнат от непосредствената опека на Цариградската патриаршия. Техният стремеж бил подкрепен и от интереса, който Великите сили – Франция, Русия, Австрия и Англия, проявявали все повече към българския въпрос, а както ще се посочи и по-нататък, дори от някои преки внушения на чуждите дипломати и мисионери.

Най-напред движението пламва в Търновската епархия. През 1838 г. умира търновският митрополит Иларион Критски, духовник от умерено крило сред гръцкото духовенство, което смятало, че гърцизмът може да укрепи своите позиции в България само по пътя на културното сближение с българите. Илариновата политика намерила израз в съдействието, което той оказва за отварянето на Габровското

училище. На негово място Патриаршията назначава владиката Панарет – прост и необразован каноник, върл българомразец, привърженик на екстремисткото крило сред висшия гръцки духовен клир, стремящо се към открита и брутална културна репресия с оглед асимилация на българите. Смяната на Иларион с Панарет показвала посоките на патриаршеската политика спрямо българите, тъй като Търновската епархия обхващала голямата част от българските земи от двете страни на Балкана. Българите незабавно се противопоставили на новия гръцки владика. От 16 кази на епархията – Търново, Свищов, Никопол, Русе, Разград, Габрово, Ловеч, Орхание, Враца, Плевен, Рахово, Севлиево, Стара Загора, Нова Загора, Казанлък и Чирпан – били подписани петиции за неговото отстраняване и за заместването му с Неофит Бозвели. През 1840 г. прошенията на търновци били занесени в Цариград от специална депутация. Високата порта поискала от Патриаршията да отстрани Панарет от търновската митрополитска катедра. Но вместо да удовлетвори българските искания, Патриаршията изпраща на мястото на Панарет отново грък – Неофит Византиос, а Неофит Бозвели бил назначен за негов протосингел. Бозвели отказва да стане слуга на Византиос, оттегля се в Лясковския манастир и оттам продължава борбата срещу гръцкото духовенство, заради което от 1841 до 1844 г. бил заточен в Хилендарския манастир.

Движението в Търновската епархия намерило нови последователи в началото на 40-те години в Самоков, Шумен и Видин. То продължило с още по-голяма сила през 40–50-те години. През този период в борбата срещу гръцкия владика в Търново се включва младият учител П. Р. Славейков. Най-будните центрове на епархията – Свищов, Габрово, Трявна, Елена, Стара Загора и Казанлък, се противопоставили открито срещу елинизацията. През 1844 г. първенците от епархията изпратили нов протест до Високата порта, като подновили искането за български архиерей. Особено бурни народни движения стават в края на 40-те години, когато в Търново отново се връща отстраненият преди това Неофит Византиос.

Постепенно движението обхванало цялата страна. При обиколката на султан Абдул Меджид през 1846 г. турските

министри били обсипани е искания и молби за български владици. Надигат се и част от македонските епархии – Охридска и Серска. Срещу гръцките владици въстават Ловеч, София, Самоков, Видин. В началото на 50-те години се пробужда и Пловдив – един от центровете на гърцизма в Тракия. Тук начело на движението застават пловдивските чорбаджии от рода на Чалъковци, учителят Найден Геров и други патриоти. След Пловдив и под негово въздействие се пробуждат Хасково, Татар Пазарджик и други южни градове, които дотогава били в плен на гърцизма.

Църковният въпрос раздвижил и емигрантските среди. Българските ученици от *Школата на Теофилос Каирис* на остров Андрос създали през 1838 г. „Славянобългарско дружество", което наред със своите просветни задачи си поставя за цел да се бори за прогонване на гръцките духовници от България и за заменянето им с българи. Същите цели си поставя и Обществото на българските студенти в Атинския университет, съществувало под ръководството на Ив. Селимински от 1841 до 1844 г.

Раздвижила се и българската емиграция в Южна Русия. В. Априлов, Н. Палаузов и Н. Тошков поддържали широки контакти с българските просветители и духовници, непрекъснато посочвали опасностите от гърцизма, настоявали да се отварят български училища и църкви, съдействали за подготовката на първите български духовници в Русия. Заедно с одеските търговци към започналото движение се присъединява и влашката емиграция, сред която от 1846 г. завършилият вече Атинския университет Селимински провеждал антигръцка агитация.

Начело на движението срещу гърцизма застанали буржоазните среди. В него най-активно участвали учители, свещеници, местни чорбаджии и други просветени българи. Движението се опирало на широките градски и селски маси. Така заедно с просветното движение то се превърнало в реален факт на националното пробуждане, в силен фактор на общественото и политическото развитие на българското общество.

ЦАРИГРАД – ЦЕНТЪР НА НАЦИОНАЛНО-ЦЪРКОВНИТЕ БОРБИ. ПЪРВА ПРОГРАМА ЗА НАЦИОНАЛНА ЕМАНЦИПАЦИЯ

Национално-църковното движение, което през 40-те години обхващало все нови и нови епархии, карало българите постепенно да се чувстват като едно цяло. Нуждите на общата народна борба налагали да се създаде единен център, обща идеология и политическа стратегия на национално-църковното движение. Като такъв център естествено се наложил Цариград. Тук в началото на XIX в. пребивавала значителна българска колония от търговци, занаятчии, гурбетчии, градинари, лодкари, рибари и интелигенти, наброяваща 20–30 хиляди души. В Цариград живеели едни от най-богатите и влиятелни търговци – братята Никола и Христо Тъпчилещови, братята Гешови, Г. С. Раковски и др. Както беше отбелязано, в Цариград действало голямо шивашко сдружение, което изпълнявало военни поръчки на турската армия. Сред цариградските българи се подвизавали едни от най-просветените български мъже през първата половина на XIX в. – Г. С. Раковски, Г. Кръстевич, Ал. Екзарх, С. Доброплодни, Ив. Богоров. Някои от цариградските българи, като Стефан Богориди от Котел и Василаки Величков от Върбица, се издигнали като влиятелни турски сановници. Особено силни позиции пред Високата порта имал Ст. Богориди.

Цариградската българска колония притежавала стопанска и морална сила, за да може да оглави движението. Близко до турското правителство, до чуждите дипломатически мисии, в непосредствен досег с патриаршеските органи, тази колония се наложила като естествен и необходим център на разгарящите се народни борби. Като водач на църковното движение обаче изпъкнал човек, идващ от вътрешността на страната – това бил Неофит Бозвели Хилендарски. Той е роден в Котел към 1785 г. Едва 18-годишен, Неофит става монах в Хилендарския манастир, където прекарва десет години от своя живот, после като таксидиот на манастира отива в Свищов и остава там за учител. Попаднал в един от районите

на най-интензивното културно възраждане, Неофит се присъединява към започналата борба срещу гръцкия владика, за да изпъкне като непоколебим патриот и талантлив народен водач. През 1839 г. той отива в Цариград, за да организира българската колония. Под негово ръководства се създава българска община, която става обединителен център на започналото национално църковно движение. След като прекарва близо четири години в заточение, през август 1844 г. Неофит отново се връща в Цариград, където среща йеромонаха Иларион Михайловски (1812–1875), наречен по-късно Макариополски. Открил в негово лице предан на народното дело съмишленик, Бозвели го привлича за свой пръв помощник. На 25 април 1845 г. двамата получават специално пълномощно от абаджийския еснаф в Цариград, за да го представят пред патриарха и пред турското правителство по всички въпроси на църквата, от която, както пишат еснафите, „сме лишени и тува в Цариград, и по всичката Болгариа". Така било създадено първото българско национално представителство.

В качеството си на представители на българската общественост, Неофит и Иларион подават поотделно през 1844 и 1845 г. молби до Високата порта, в които били изложени първите български общонационални искания – български епископи за българските епархии, изборност и заплащане на владиците, формиране на четиричленно българско представителство при Портата, независимо от Патриаршията, разрешение за построяване на българска църква в Цариград, за издаване на български вестник и на български книги, пълна свобода за откриване на български училища, учредяване на смесени българо-турски съдилища и т.н. Както се вижда, това е програма за националнокултурна автономия, първо искане за официално признаване на формиращата се българска нация. Тази програма отразява не само нуждите на българското общество и нарасналите възможности на нацията, но и политическата прозорливост на един от най-дълбоките умове на времето – Неофит Бозвели.

Цариградската патриаршия счела исканията на българите като дръзко предизвикателство. Турското правителство по свои съображения погледнало на тях благосклонно, но се ко-

лебаело в своя избор. Именно поради това Неофит и Иларион потърсили някои чужди мисии, за да осигурят подкрепа. Широки контакти били установени още преди това между цариградските българи и Чайка Чайковски, политически агент на полското емигрантско правителство в Париж, ръководено от Адам Чарторийски, както и с френските мисионери и дипломати в Цариград.

Но и тези усилия не дали резултат. Патриаршията отхвърлила българските искания и в края на юни 1845 г. заточила Неофит и Иларион в Света Гора. И оттам обаче Неофит продължавал да направлява национално-църковните борби. По време на заточението въпреки лишенията и несгодите той се занимава активно с публицистична дейност, изпраща писма, съветва и насочва своите последователи. С книжовната си дейност той въоръжава националното движение с ясна идеологическа програма, която се базира върху идеите на Просвещението и национализма. От националнопросвещенските идеи Неофит извежда искането за духовна самостоятелност и църковна независимост. Но поради напрегнатия труд и изнурителните заточения, Неофит умира в Атон през 1848 г.

Неофит Бозвели е един от най-крупните дейци на Българското възраждане. Той пръв успява да се издигне до равнището на общонароден водач, да създаде единна политическа платформа, да основе първия общобългарски център на националното движение, да подготви плеяда борци и просветители, да намеси българския въпрос в европейските отношения и да очертае с твърда ръка пътищата на най-масовото и най-всеобхватно българско движение през XIX в.

Неговата идея за създаване на общобългарски център била скоро осъществена. През 1848 г. 24 еснафа от Цариград упълномощили абаджийския първомайстор Никола Сапунов да издейства разрешение за построяване на български храм в Цариград. С тази работа се заема и пристигналият от Русия през 1847 г. Ал. Екзарх. Стефан Богориди действал за получаване на султански ферман. Той подарил една своя къща за българска църква, която през октомври 1849 г. била обзаведена като параклис, наречен „Св. Стефан". След откриването на църквата цариградската колония одобрила основните поло-

жения за нейното управление, решила да се открие българска печатница, избрала 20-членно настоятелство, в което влезли първите цариградски търговци Чалъколу, Тъпчилещови, Гешови, Моравенов, Гаврил Кръстевич и по един представител на отделните еснафи. В работата на църковното настоятелство участвал активно и Г. Раковски. Така първият български национален център бил овладян от буржоазните среди. По този начин окончателно била закрепена хегемонията на буржоазията в общонационалното движение за културна и духовна еманципация.

Цариградската община поела грижата за училищата и просветата. Тя открила печатница. Под нейно ръководство от началото на 50-те години се издава и „Цариградски вестник", редактиран вече от Ал. Екзарх.

В създаването на първата общобългарска институция се проявяват и началните противоречия по църковния въпрос, излезли на повърхността като конфликт между Ал. Екзарх и Ст. Богориди. В конфликта между двамата се сблъскала тенденцията за свободно и самостоятелно развитие на църковното движение, идея, завещана от Н. Бозвели, със стремежа то да се обвърже с турската политика и да се развива законно, в съответствие с турските реформаторски начинания.

Но така или иначе през 40-те години всички среди на българското църковно движение били обединени от силната и властна фигура на Бозвели и от неговите безкомпромисни националнополитически разбирания за българската еманципация. Тези разбирания регулират и отношенията на българското църковно движение с чуждестранните политически сили.

ВЕЛИКИТЕ СИЛИ И БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС ПРЕЗ 40–50-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Станало реален факт в политиката на Османската империя и в източноцърковните отношения, притурило и към

без това толкова объркания Източен въпрос нови проблеми, българското църковно движение отрано привлича вниманието на Великите сили, конкуриращи се на Изток.

Най-непосредствено отношение към новото движение имали руската политика и Руският Синод, отколе свързани с Източната църква и с Вселенската гръцка патриаршия.

Новото състояние на източноцърковния въпрос съдействало окончателно да кристализира руската доктрина. Приет бил тезисът, че и при новите условия на надигащ се национализъм трябва да се заложи върху картата на единството на източния православен свят под ръководството на Цариградската патриаршия. Това единство било разглеждано в Санкт Петербург като най-ефикасно средство срещу опитите на католицизма да проникне в Ориента, срещу настаняването на първите протестантски мисии в Турция. Източнохристиянското единство трябвало да се превърне в щит срещу буржоазната идеология, срещу революционните идеи, идващи от Запад, срещу новата философия и наука. Този тезис бил съобразен главно с интересите на руското влияние сред балканските народи. В името на всичко това високо било вдигнато знамето на православното единство.

От края на 30-те години тезисът за единството на православието станал ръководен принцип както за руската източна дипломация, така и за руското духовенство, действащо на Изток. Именно поради това, когато започват масовите надигания на българите срещу гръцките духовници, руските дипломати като че ли не забелязвали това движение. Но през следващите години, когато църковното движение става реален факт, когато българските дейци установяват контакти с представителите на Запада, Русия се намесва енергично. Руското правителство поискало от Портата да потвърди привилегиите .на гръцкото духовенство в духа на *Хатишерифа.*

В края на юни 1845 г. руският посланик в Цариград Титов оказал енергична подкрепа на патриарха да заточи двамата водачи на църковното движение – Неофит и Иларион. А по-късно, в навечерието на Кримската война, руската дипломация поискала официално да се признаят правата ѝ на по-

кровител на турските християни, за да ги използва в духа на своята стратегическа цел в източноцърковния въпрос.

Развитието на българското движение и изострящите се българо-гръцки отношения накарали обаче руските политици да се заемат с подготовката на български духовници, което, независимо от техните намерения, обективно подпомагало отделянето на българите от духовната власт на гърцизма.

През 40-те години в източноцърковния въпрос се намесва и Франция. Нейните дипломатически ходове в Цариград се определяли от политическата стратегия, разчитаща на целостта на империята чрез реформиране на нейните институции, което според френските политически сметки трябвало да ограничи руското влияние в Източната църква и по този начин да разкрие периметър за католическото проникване в Ориента.

С оглед на тези цели в началото на 40-те години френските католически мисии започват да проникват в българските земи. Отпускат се първите стипендии за български юноши. Френските католически училища, и особено лицеят в Бебек, отварят вратите си за тях. Наред с това френското посолство, ръководено от вещия дипломат Буркене, със съдействието на полската мисия в Цариград начело с Чайка Чайковски и с помощта на лазаристката мисия в Турция установява контакти с Неофит и Иларион. По внушение на френските дипломати и мисионери двамата български водачи изработват програмата от 1844 и 1845 г. Целта е ясна – създаване на самостоятелна българска църква с оглед ориентацията ѝ към Рим, което ще удари руското влияние в България.

Френските инициативи се умножават след 1848 г., когато папа Пий IX обнародва енцикликата за единство на християнския свят под върховенството на римския двор. Този нов курс за религиозно проникване в Ориента бил подкрепен от правителството на Втората република. В Париж било учредено „Ориенталско общество" начело с полския духовник Терлецки, което си поставяло за цел да осъществи папската политика в Турция. Френското правителство и лично Луи Наполеон подкрепили финансово новото общество.

Активизирането на католическите мисии и на френската църковно-религиозна политика получило завършен израз по време на Кримската война, когато бил изработен проект за създаване на католически викариат в България, останал нереализиран.

В духа на тези свои домогвания френската политика енергично подкрепила още през 40-те години българските искания. С нота от 1849 г. френското правителство предложило на Високата порта да отдели българската църква в самостоятелна патриаршия. По същото време френският посланик в Цариград генерал Опик поискал от Али паша да освободи заточените български водачи. Този проект не бил осъществен, но неговите идеи проникнали в програмните искания на българското национално движение. Така френската намеса независимо от нейните намерения изиграла ролята на първи външен стимулатор на църковното движение през 40-те години на XIX в.

За разпространение на католицизма в Ориента действала и Австрия. Но между нея и Франция се появило съперничество. Австрия не искала да признае френските права като единствен покровител на източните католици. Австрийските дипломати полагали много усилия да запазят Северна България, Македония, Пловдивско и Софийско като периметър за действието на католическите мисии, намиращи се под австрийска закрила. Така още през 40-те години се оформили зони на влияние, продължително оспорвани през следващите десетилетия.

През 40-те години в Източния църковен въпрос, макар и не така енергично, се намесва и Англия. Нейното отношение към българо-гръцката разпра засега остава неизвестно. Английската дипломация, ръководена от енергичния Страдфорд де Канинг, се стремяла през този период да улесни настаняването на протестантски мисии в Ориента, в това число и в българските земи, започнало към средата на 30-те години. За тази цел в началото на 40-те години Канинг принудил султана да отмени закона, който предвиждал смърт за всеки мюсюлманин, променил своята вяра. А в началото на 50-те години той издействал от Портата и специален ферман,

който признавал съществуването на протестантски народ в Османската империя.

И така през 40-те години всички Велики сили определили своето отношение към българския църковен въпрос, и то главно с оглед на своите интереси. Тяхната намеса довела до интернационализирането на българо-гръцкия църковен спор, до превръщането му в неразделна част от източноевропейските международни отношения и до неговото мъчително трудно решаване при непрекъснати намеси от Изток и от Запад, от православните църкви, католическите мисии и протестантските бордове.

ГЛАВА ДЕВЕТА
ВЪОРЪЖЕНИ БОРБИ ПРОТИВ ТУРСКОТО РОБСТВО ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX в.

ПО ПЪТЯ НА САМОСТОЯТЕЛНАТА ВЪОРЪЖЕНА БОРБА. ВЕЛЧОВА ЗАВЕРА – 1835 г.

Руско-турската война от 1828–1829 г. има важни последици за българското развитие. Сключеният през есента на 1829 г. Одрински мир не решил българския въпрос. България останала отново в състава на империята. В същото време нейните балкански съседи успели в една или друга степен да се конституират държавно и да получат важни предимства при бъдещото развитие на балканските отношения. Към това трябва да се прибави и обстоятелството, че след войната Русия променя своята източна доктрина, като възприема курс на лоялност към Високата порта.

Войната и последиците от нея се отразяват неблагоприятно върху българската народност, тъй като повече от 100 хил. души от Източна България, най-развитата част на страната, напускат родните си места и се изселват в Южна Русия и в Дунавските княжества. Но всичко това не могло да спре освободителния процес. Напротив, през 30-те години бълга-

рите започват да проявяват по-голяма политическа зрелост и да се домогват към самостоятелно действие. Новото издигане на българите след участието им в руско-турските войни и освободителните движения на другите балкански народи в началото на века било резултат от промените, които настъпват във вътрешното развитие и в международното положение на Турската империя.

През първата половина на XIX в. от световна империя Турция се превръща във второстепенна политическа сила. Тя попада под икономическото и политическото влияние на Франция и Англия, както и под силните и непрекъснати удари на руската империя. През 1833 г., когато избухнала египетската криза, предизвикана от отцепническите действия на Мохамед Али паша, руската флота навлязла в Босфора и на 8 юли с.г. принудила Турция да подпише така нареченияУнкяр–Искелесийски договор[подписан е на 8 юли 1833 г. между Русия и Турция – б.р.]. По силата на договора Русия запазила за себе си правото да контролира Проливите и по този начин придобила изключително влияние в Цариград.

Започва нова, драматична фаза в развитието на Източния въпрос. Противоречията между Русия и нейните западни съперници Франция и Англия за надмощие и влияние в Европейския югоизток бързо се изострят. В условията на тази трескава надпревара Англия успява да принуди Русия да подпише през 1841 г. Лондонския протокол, според който меродавните в Европа сили установявали колективен протекторат над Турция, а Проливите се затварят за всякакви чужди кораби.

Така през 30–40-те години намесата на Великите сили в турските работи става един от главните и постоянни елементи на Източния въпрос. Великите сили с оглед на своите интереси поощрявали политическите движения в Сърбия, Гърция, Влашко и Молдова. В тези бивши провинции на империята се надигат силни антитурски настроения. Укрепването на независимостта на Гръцкото кралство и постоянната борба на Сърбия, Черна гора, Влашко и Молдова за самостоятелност служели като заразителен пример за българите и за другите поробени народи.

Управляващата олигархия в Турция се опитала да спре процеса на разложение, като реформира държавно-политическите институции в буржоазно-либерален дух. Но както беше показано, реформите от 20–30-те години довели до обратни резултати. Без да преодолеят кризата, те дават тласък на националните движения, т.е. стимулират силите, които били призвани да унищожат империята.

Политическите движения сред българите били подтикнати не само от чужди влияния, но и от промените, настъпили във вътрешното развитие. Те били възбуждани и от непрекъснато засилващия се възрожденски процес в българските земи, който намерил израз в две главни посоки – в развитието на буржоазните икономически отношения и в започналото народно движение за културна и духовна еманципация, движение, което ускорено моделирало българското национално съзнание. Безспорно значение имал и опитът, който българите били придобили от участието си в Сръбското въстание, в Гръцката завера и в руско-турските войни.

Политическото раздвижване обхваща емигрантските центрове във Влашко, Молдова и Южна Русия. Така още в началото на 30-те години в Букурещ се изработва проект, който предвижда автономия на България чрез създаване първоначално на едно автономно княжество в Добруджа, което да послужи като база на бъдещите освободителни действия. Този проект, е свързан с имената на В. Ненович, М. Кифалов и д-р Ив. Селимински. По същото време пак във Влашко се оформя културен български кръг, зает непосредствено с проблемите, поставени от просветното и църковното движение.

За пръв път през 30-те години като общественоорганизирана сила започва да се проявява и Одеската българска колония, ръководена от В. Априлов и Н. Палаузов Но за разлика от букурещките дейци, одеският кръг ограничил своите инициативи предимно в културната област.

През 20-те и 30-те години се оформя една своеобразна мрежа и във вътрешността на страната, съставена от чорбаджии и търговци от Видин, Търново, Копривщица, Златица, Габрово, Сливен, Пловдив, Разлог и други райони, предизвикана от агитациите на сръбския княз Милош за съвместни дейст-

вия срещу Турция. Сръбските внушения стават много настойчиви след Одринския мир. Вследствие на това във Видинско, Берковско и Нишко през 1833 г. избухва въстание, което довежда до присъединяването на шест нахии към Сърбия. Този бунт бил последван от ново въстаническо брожение в Нишко през 1835 г., което слага началото на веригата от бунтове и селски въстания през втората половина на 30-те години.

Но най-ярък израз на новите политически настроения бил опитът за въстание в Търновско през 1835 г., известен под името Велчова завера.

Търновските събития от 1835 г. са продължение на бунтовническите и освободителни действия по време на войната от 1828–1829 г., на действията на българските доброволци начело с Г. Мамарчов, останал след войната като комендант на силистренската крепост. Те са свързани с опита за въстание през 1828– 1829 г. в Сливен, с броженията на българите в Македония по същото време, както и със споменатите надигания през 1833 и 1835 г. в Западна България. Дълго време ехото от тези събития не заглъхвало. То намерило най-силен отзвук в Търновския край – една просперираща в икономическо и културно отношение област, където укрепващото национално чувство пробудило спомена за столицата на някогашната българска държава.

След подписването на Ункяр–Искелесийския договор през 1833 г. отново се поражда надеждата за близко освобождение на България с помощта на Русия. Оформили се два бунтовнически центъра. В Силистра капитан Мамарчев и неговият приятел Васил хаджи Вълков замислили да организират бунт, за да предизвикат намесата на Русия. В Търново начело на движението застанали влиятелни чорбаджии, търговци и занаятчии – около 30 души, начело с Велчо Атанасов Джамджията или Балтаджията. Към съзаклятието били привлечени български първенци от съседните градове. Дейни съзаклятнически ядра се оформили в Елена начело с хаджи Йордан Брадата, в Трявна, Габрово, Дряново и Г. Оряховица. Между двата бунтовнически центъра – Силистренски и Търновски, се установява пряка връзка. Плаковският манастир, чийто игумен, отец Сергий също влизал в съзаклятието,

станал щаб на бунтовническите кроежи. Закипяла бурна дейност за подготовката на въстанието. На Димитър Софиялията била възложена задачата да вербува въстаници в Търновско, Габровско и Еленско под предлог, че събира работници за поправката на варненската крепост. „Тази мистериозна българска хетерия, която Европа не познаваше ни най-малко – пише Сиприян Роберт, провеждаше своите събрания в манастирите и горите около Търново. Тук се срещаха съзаклятниците от всички части под предлог да присъстват на празника на св. Богородица. През деня те обхождаха палатките на селяните. Лееше се сладка сливовица, поднасяна от млади момичета, пееха се патриотични песни. Хорото, игра в кръг, в което всички съединени ръце представляват неудържима сила на една обща воля, възбуждаше ентусиазма на множеството. С появата на нощта посветените се събираха в манастирските гробища, молеха се и приемаха новопосветените, които се заклеваха с ръка върху гробовете на прадедите да умрат за родината си".

Патриотичният подем на съзаклятниците бил прекършен от предателството на еленския чорбаджия хаджи Йордан Кисьов. Ръководителите на въстанието били заловени. Велчо Атанасов, Димитър Софиялията, хаджи Йордан Брадата, Никола Гайтанджията и Иванаки Кюркчи били обесени, отец Сергий загинал при предварителните инквизиции. Мамарчов като руски поданик бил заточен на остров Самос, където умрял през 1846 г. Така първият опит за самостоятелно въстаническо действие, ръководен от дейни чорбаджийски и търговско-занаятчийски среди, завършил безуспешно.

Новата буржоазна класа още не разполагала с достатъчно материални и морални средства да организира победоносни политически акции за освобождението. Но въпреки това Велчовата завера става преломен пункт в ориентацията на освободителното движение към самостоятелни действия вътре в страната или в отделна област, разчитащи главно на силата и възможностите на българския народ. В такъв смисъл търновските събития от 1835 г. усъвършенстват схващанията и практиката на националната революция, слагат началото на постепенната еманципация на българското освободително движение в балканския свят.

СЕЛСКИ ВЪСТАНИЯ В ЗАПАДНА И СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1835–1841 г.

Непосредствено след ликвидирането на търновския заговор избухват серия селски бунтове и въстания в Западна и Северозападна България. Две главни причини подбуждат раите към въоръжени действия срещу турската власт. Както вече беше посочено, аграрната реформа, довела до отмяната на спахилъка между 1832–1844 г., и прокламираният през 1839 г. *Хатишериф* не били приложени във Видинско, Нишко, Кюстендилско, Лом, Белоградчик, Пирот, Кула, Берковица. Турската власт не желаела да накърни правата на местната аристокрация, тъй като се нуждаела от нейната подкрепа срещу размирното Сръбско княжество. Окуражени от тази политика, турските първенци успели да заграбят земята на цели села и райони, да се сдобият с тапии за собственост и да създадат големи поземлени участъци от така наречените господарски земи. Селяните, които традиционно се считали собственици на земята и имали тапии за нейното притежание, след реформата също смятали земята за своя. Завързал се заплетен възел от социални противоречия, които при липса на ред и законност можели да се разрешат само със сила. Турските първенци започнали да преследват селяните, да увеличават терора и грабежа над тях, а селяните – да събират оръжие, за да защитят своите права. Самото турско правителство в едно нареждане до белградския мухафъз и до босненския валия от 11 август 1836 г. признава, че „истинската причина да се иска република" са теророт, изстъпленията и насилията, вършени от страна на воеводите и турската администрация.

Втората причина трябва да се търси в споменатото вече подстрекателство на Сърбия. Използвайки затрудненията на Турция вследствие на египетската криза и руската намеса през 1833 г., сръбският княз Милош чрез свои агенти обещавал на селяните подкрепа, подтиквайки ги да въстанат и да създадат „самостойна република". Правителството на княз Милош се стремяло да откъсне западните български земи от турските предели и да разшири границите на Сръбското кня-

жество. Неговите действия станали особено настойчиви след успеха през 1833 г. Истинският смисъл на сръбската агитация е разкрит в обвиненията, които отправят през 1842 г. към свалените Милош уставобранителите, в които е записано, че той „целял да повдигне Румелия, България, Албания, Босна, Херцеговина и Епир и в споразумение с Гърция да ѝ отстъпи Епир, Албания и част от Румелия, а останалите: християнски области да присъедини към Сърбия".

В тази обстановка през 1835 г. 16 села от Нишко се вдигат на бунт срещу грабежа и терора. Следващата година техният пример бил последван от много пиротски, берковски и белоградчишки села. Начело на Берковското въстание през 1836 г. застава Манчо Пунин от с. Бистрица, затова то е известно под името Манчова буна. Селяните се насочили към Берковица и Пирот за разправа с турските първенци. Но селските отреди били бързо разпръснати от редовната войска и от башибозука. Правителството набедило да бъдат разстреляни въстаналите, но и да се подменят най-омразните местни властници. Положението обаче останало непроменено. Поради това през 1837 г. селата от Берковско и Пиротско отново се вдигат; формира се двехиляден отряд начело с Върбан Панов и Кръстан Нешин. Срещу селяните тръгва целият нишки гарнизон, подкрепян от артилерията. Въоръжени само с брадви и сопи, почти без огнестрелно оръжие, селяните били разбити и пръснати. Много села били опожарени, хиляди мъже, жени и деца – изклани. Тези, които направили опит да се спасят в Сърбия, били избити или предадени от сръбските власти на турските наказателни отряди.

Докато въстанията от 30-те години приличали на местни бунтове, предизвикани отвън, без сериозен отзвук в страната и в чужбина, през 1841 г. на много места в Турция – егейските острови, Кипър, Диарбекир, Трапезунд, Албания, Македония и Нишко, избухват големи вълнения, които разтърсват империята. Най-силно било движението в Нишкия пашалък. След като Гюлханският хатишериф бил съобщен на селяните от нишките села, след като те чули, че султанът обещава да уважава техния имот, живота и честта им, че отменя спахи-

лъка, делегация от местни първенци заминала за Цариград, за да защити правата на селяните. Разярени от селската инициатива, местните турски първенци и управници предприели наказателни експедиции в селата, за да ликвидират водачите на селското движение, избият непокорните князе (така се наричали тук кметовете) и по-будните българи.

На селяните не оставала никаква надежда за мирно уреждане на спора и те се хванали за оръжието. Бързо се формират въстанически отряди. Трескаво се търси оръжие. В Нишката каза начело на въстаналите застава Милое Йованович, който формира голям въстанически отряд. В Запланско въстаниците се водят от Никола Срындак. Неговият отряд достига до 1000 бойци. Тук действа и отрядът на Стоян Чавдар, наброяващ 500 души. В Лесковско, където въстанието било най-масово, около войводата Станко Бояджи от с. Власотници и поп Георги Янкович се събират 5000 въстаници. Раздвижват се селата във Видинско и Пиротско. Във Видинско въстаниците се предвождали от селянина Пуйо от с. Бойница.

Така се оформила голяма селска въстаническа армия, която можела да помете турската власт в Нишкия еалет. Тази армия обаче била зле организирана и лошо въоръжена. Въпреки обещанието на сръбските власти въстаниците не получили оръжие. Опитът на Станко Бояджи да организира и координира въстаническите действия останал безплоден. При това вълненията не били повсеместни. Въстаническата организация обхващала само полските села.

Въстанието започва на 6 април 1841 г. в с. Каменица, където турците осквернили християнския храм. Милое Йованович вдига своя отряд, към който според някои сведения се присъединяват 6000 души, и го насочва към Ниш. Никола Срындак застава начело на Запланско. Петнадесет села от Лесковско последвали воеводата Георги Янкович. Селяните овладели проходите между Лясковец и Ниш. В с. Лесоница заедно със Станко Бояджи въстанали 5000 селяни. Както се вижда, въстаническите действия били разпокъсани и неорганизирани.

Това улеснило турските войски и арнаутските башибозушки банди бързо да разпръснат невъоръжените отряди и след това вече с неконтролирана жестокост да накажат без-

защитните села. Над 240 села били ограбени и опожарени. Хиляди мъже били избити. Деца и девойки били откарвани в Цариград и разпродадени като роби. „Колкото повече проникнахме в селата, скрити във вътрешността на горите – пише Ж. А. Бланки, очевидец на тези зверства, толкова по-лесно можехме да съдим за дълбокото отчаяние, което цареше там. Населени изцяло от християни, тия села бяха станали прицел на вилненията на арнаутите, които прекарваха времето си да слагат клопки на българите, както ловецът употребява своето време да преследва плячката си. На места намирахме много изгорени къщи, изкоренени овощни дървета, скитащи се деца, изплашени жени. Навсякъде – признаци на ужас и следи от опустошения".

Сведенията за турските зверства в Нишко бързо проникнали в европейската преса, развълнували хуманистите на Европа. Демократичните среди на Англия, Франция, Австрия и други страни, обвинили своите правителства, че поддържат дивата и варварска империя. Опозиционните партии в европейските страни използвали сведенията от нишката трагедия за целите на своята политическа борба.

При това положение Великите сили, конкуриращи се в Европейския югоизток, решили да използват случая, за да засилят своето влияние. Френското правителство на Гизо изпраща специален мисионер – Адолф Бланки, да анкетира турските зверства. Воден от българина А. Екзарх, по това време студент в Париж, Бланки посещава местата, където е станала кървавата драма, и през 1843 г. издава в Париж своя знаменит пътепис „Пътуване в България през 1841 година". Неговият жив и тревожен разказ за арнаутските погроми изобличава азиатското варварство и печели симпатиите на европейската интелигенция в полза на българския народ. Френското правителство обаче не направило необходимите изводи от заключенията на Бланки, не се застъпило за избивания български народ, тъй като пред страха от Русия то се придържало стриктно към доктрината за запазване на Турската империя. Същата политика следвали Англия и Австрия.

В нишките събития се намесва и Русия. Тази намеса била предизвикана от обръщението на избягалите от сръбските затвори ръководители на въстанието Станко Бояджи, Никола Сръндак, Стоян Чавдар и други, които през 1842 г. поискали от Русия „да обърне поглед към българския народ", като декларирали, че се жертвали, жертват и ще жертват своя и на родовете си живот, „докато не се освободим от угнетителите или докато не изчезнем от тоя свят". В отговор на обръщението руското правителство изпраща специален анкетьор – държавния съветник Кодинец, който разследвал събитията. На руските дипломати в Цариград и Белград било наредено да следят отблизо бунтовните движения в Западна България. Но Русия също не предприела нищо конкретно в защита на българите, тъй като тя не била готова да използва тези събития за свои цели. А освен това цар Николай I – един от най-реакционните руски монарси, убеден крепител на идеите на „Свещения съюз" за запазване на реда в Европа, се отнасял с подозрение към националноосвободителните борби, неконтролирани от Русия. Нишкото въстание има широк отзвук в Сърбия. То предизвикало и намесата на полската емиграция от консервативния лагер на Адам Чарториски в сръбско-българските отношения. Под влияние на Чарториски дошлите на власт през 1842 г. уставобранители се опитали да запазят контрола над българското движение с оглед укрепването на Сърбия като център на южните славяни. За тази цел през 1844 г. Илия Гарашанин, подпомогнат от полските емигранти, изработва фамозното „Начертание" – първата сръбска великодържавна програма[за освобожденние и обединение на сърбите – б.р.]. Сред западните българи продължават да действат и отстранените от престола Обреновичи. По тяхно внушение през 1846 г. във Видинско и Нишко се формира нова съзаклятническа организация, която си поставила две цели – да върне Милош Обренович на престола и да освободи България от турска власт. Уставобранителите обаче предотвратяват този опит, като арестуват водачите на съзаклятието.

И така, въпреки многобройните чужди интервенции българите били оставени в последна сметка сами на себе си

срещу дивите орди на арнаутите и срещу непознаващите милост турски господари.

БРАИЛСКИТЕ БУНТОВЕ ПРЕЗ 1841–1843 г.

Пожарите в нишките села още горели, когато в Браила бил създаден нов център на българското освободително движение. Нишките събития имали силен отзвук сред българската емиграция. Навсякъде се появили бунтовнически настроения, желания за въоръжена борба срещу турското господство.

В началото на 1841 г. по подобие на Критско-Тесалийския съюз, в Атина се създало „Македонско общество", което си поставило за цел да спечели привържениците за каузата на българското освобождение. Патриотична пробуда се чувствала в Одеса и Влашко, където по това време се разпространявали литографиите на българския герб на цар Иван Шишман, отпечатани през 1840 г. от Ив. Богоров и В. Априлов в Одеса. След Нишкото въстание в Букурещ също било образувано тайно българско дружество. Бунтовническите настроения били така силни, че някои западни дипломати побързали да уведомят своите правителства, че тук действа някаква всеобхватна християнска филортодоксална организация.

В условията на всеобщо надигане на духовете в Браила бил организиран заговор, който си поставил за задача да създаде чета, която да се прехвърли в България и да повдигне общо въстание. Начело на заговора застават сърбинът Милое Станиславович (капитан Татич) и българинът капитан Васил хаджи Вълков. В делото били посветени български търговци, занаятчии, работници от чифлиците и от пристанището. С тяхната материална и морална подкрепа през юли 1841 г. била формирана чета от 300 души, съставена главно от български доброволци. В нея участвали и около 50 гърци и малка група румънци. На 13 юли, изпратена от хиляди граждани, четата се качила на кораба, за да премине на отвъдния български

бряг. Но румънската армия, която предварително блокирала пристанището, открила огън. Цяла нощ въстаниците се били храбро, но били разпръснати, 80 души са убити, 53 заловени и изпратени на каторга.

Браилските изстрели от юли 1841 г. привлекли вниманието на революционната българска емиграция. През август с. г. от Атина в Браила пристигнал двадесетгодишният Георги Стойков Раковски, член на Македонското дружество, за да сложи началото на своята продължителна революционна дейност за освобождението на България. Той се установил в Браила като частен учител по гръцки и френски език под името Георги Македон. В Търново съгласно предварителната уговорка заминал неговият приятел Иларион Стоянович (Михайловски) от Елена, също член на Македонското дружество. Очевидно младите дейци от Атина, подтиквани от събитията в Тесалия, решили да използват браилските смутове за по-широко въстаническо действие.

Макар и твърде млад, Раковски бързо се налага като ръководител на браилските българи. Той установява близки връзки с пратеника на тесало-епирското революционно дружество капитан Ставри Георгиу, пристигнал във Влашко да организира въоръжена подкрепа на Гръцкото въстание. Основано било Гръцко-българско революционно дружество, в което първа роля играел Раковски. Дейни негови сътрудници били българите Георги Казака, Петър Ганчев, поп Прокопи и няколко гърци. Дружеството приело свой устав, клетва и специални инструкции за действие. То поддържало връзки с Тесало-епирския революционен комитет и провеждало революционна пропаганда сред българите и гърците във Влашко, Молдова и Бесарабия. По сведения на руските дипломати от Дунавските княжества, дружеството имало разклонения в Галац, в Хуш, Берлад и Фокшани. В Молдова то имало до 6000 привърженици. Дейни негови съмишленици действали в Бабадашко. Бил направен опит да се привлече и одеската емиграция, но В. Априлов отговорил, че „такива предприятия са безсмислени, неразчетени и луди".

Според плана на дружеството, 1000 българи четници от Бесарабия трябвало да пристигнат в Галац и Браила, да

вдигнат местната българска и гръцка колония и през февруари 1842 г. по заледения Дунав да преминат в България. Този план обаче останал нереализиран, тъй като румънските власти попаднали в следите на заговора и арестували Раковски. Капитан Ставри и Раковски били съдени в Букурещ и като гръцки поданици били предадени на гръцкото правителство. По пътя за Цариград Раковски успял да избяга и с гръцка помощ заминал за Марсилия.

Но и след втория неуспешен опит революционното настроение в Браила не спаднало. Бунтовническа организация продължавала да действа под ръководството на Андрей Дешев. Тя имала свои филиали в Букурещ, Галац, Плоещ и други румънски градове. През 1843 г. начело на организацията застава завърналият се от Русия капитан Вълко хаджи Вълков. Дейни негови помощници били Петър Иванов Гарафи, капитан Станчо Радович и Никола Филиповски, известен под името капитан Никола.

Новата организация следвала плана и тактиката на предишните два заговора. Тя събирала средства, за да подготви нова чета, която при евентуална турско-гръцка война щяла да премине Дунава и да вдигне въстание в българските земи. Но и третият браилски опит пропаднал поради предателството на Тодор Градинаря от Търново. През септември 1843 г. ръководителите на заговора били заловени от полицията и пратени на каторга в солниците.

Браилските събития от 1841–1842 г. представляват интересна страница от историята на българското освободително движение, важна проява на общобалканската бойна солидарност срещу Турската империя. Българи, гърци, румънци и сърби изпробвали в една съзаклятническа организация принципа на общото балканско действие, създали ценен опит за бъдещите съвместни борби.

Именно като едно общобалканско дело браилските бунтове силно разтревожили европейската дипломация, която упорито бранела целостта на Турция. Тя видяла в тези събития, колкото и недостатъчни да били силите на заговорниците, един опасен за турското съществуване прецедент на общо въоръжено действие на поробените.

ВИДИНСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1850 г.

Надигането на селяните във Видинско е бунт на отчаянието, въоръжен протест срещу безконтролния грабеж и издевателства, на които били подхвърлени българските селяни през 40-те години на XIX в. Многобройни турски, български и чужди документи разкриват непоносимия режим, създаден в този край след аграрната реформа. Убедили се, че аграрните промени няма да засегнат техния край, с повишено самочувствие след разгрома на първите надигания, местните турски паши, бейове, аги, едри и дребни чиновници се впускат в безконтролно ограбване на населението. В един протокол на Видинския окръжен съвет от 18 август 1850 г. се посочва, „че земята на известни села по-рано не е била дадена на самото селско население, а е била раздадена с крепостни актове на мюсюлманите, живеещи в градовете Видин, Белоградчик и Лом. Самите притежатели мюсюлмани пък, от своя страна, давали тая земя на селското население под наем, срещу който още от началото на Танзимата прибрали от селските жители в нахиите Кутловишка и Ломска за всеки ярем по петдесет оки жито, по петдесет оки ечемик и по петдесет оки царевица. Прибирали също като право за паша на всеки десет овце по една ока сирене, в гористите места от всяка къща по една кола дърва, а в места, където има лозя, от всеки уврат лозе по двадесет пари". Към това узаконено грабителство трябвало да се прибавят многобройните други данъци, такси, берии, насилствената ангария, беззаконията на агите и чиновниците, задълженията да се изхранват турските чиновници, заптиета и войници, когато пребивават в дадено населено място. Освен икономическия гнет българите изпитвали тежки национални и морални унижения. Нямало никакви гаранции за живота и честта на човека, на семейното огнище, към което патриархалната традиция силно привързвала българския селянин.

Едно оплакване на селяните от Раковица и Грамада разкрива как българите реагирали срещу безкрайните притеснения. „Всички сме недоволни от държавните служители – пишат селяните... Нека ви е известно, че ние няма да позволим

на селските аги да идват в нашето село. Техните престъпления ни омръзнаха, не можем повече да ги понасяме. Не искаме да се движат по селата ни мюсюлмани, понеже те посягат на честта на нашите дъщери и момчета. Готови сме да се жертваме, но насилия върху нас не щем. Признаваме се за рая на султана, но не щем никого от мохамеданите, които сновят из селата ни и ни изтезават... Щом чуем, че в селата ни идват войници, всички бягаме като яребици". Бунтовните настроения в селските души нараствали и от революционната пропаганда, която разпространявали агентите на Сръбското княжество, правителството на което продължавало да се блазни от мисълта, че едно въстание в Западна България ще уголеми неговата територия. До селяните достигали и сведения за революциите в Европа. През 1848 г. във Видин пристигнали водачите на унгарското и полското въстание Кошут и Дембицки, които също носели идеите за бунт и революция.

В тази обстановка още през зимата на 1848 г. в Северозападна България, пък и в цялата страна започнала бунтовническа пропаганда, която породила нови надежди и бързо повишила духа на селяните. Протестите до Високата порта се трупали един след друг. Брожението постепенно обхванало Пловдивско, Софийско и Търновско. През 1848 г. населението на Пловдив поискало административна автономия. Едни след други избухвали малки селски бунтове. Още през 1847 г. въстанали селата Бойница (Кулско), Раковица и Грамада. През 1849 г. Пуйо войвода вдигнал четири видински села. Водачът на Нишкото въстание Станко Бояджи обикалял с малка чета и канел селяните на бунт. Почти навсякъде се създават бунтовнически ядра от смели мъже, които мъстят за золумите на турските първенци, избиват мъчителите, ограбват къщите на богатите и събират средства за оръжие.

Така към началото на 1850 г. се формира въстаническа организация, която обхваща селата на Видинска, Белоградчишка, Кулска и Ломска околия, както и Нишко. По инициатива на кнез Цоло Тодоров, богат селянин от Толовица – Белоградчишко, в Раковишкия манастир се провежда тайно събрание на представителите на всички околии, което реша-

ва да вдигне общо въстание на 1 юни 1850 г. Взети били мерки за набавяне на оръжие със сръбска помощ, приет бил и план за действие, според който големи селски отреди трябвало да овладеят най-напред Лом и Белоградчик, след това да атакуват Видин. За военни ръководители на въстанието били определени капитан Кръстьо за Ломско, Игнат за Белоградчишко, Първан Върбанов за Видинско. Начело на общите въстанически действия застанали Цоло Тодоров, Иван Кулин и Петко Маринов.

Въстаническите действия започнали на 1 юни 1850 г. С 1000 лошо въоръжени селяни капитан Кръстьо напада Лом, но турската армия разбива неговия отряд. Много селяни и техният командир загиват в сражението. Останалите живи под ръководството на Ив. Кулин се отправили към Белоградчик.

Подобна била съдбата и на видинските въстаници, които наброявали близо 3000 души. Под ръководството на Петко Маринов те обсадили главния град на областта, но при първото съприкосновение с турските войници се разпръсват. Голяма част от тях загинали под турските ятагани.

Върхът на селското въстание през 1850 г. била обсадата на Белоградчик. На 8 юни повече от 10 000 души обградили града и в продължение на десет дни го държали напълно изолиран. Въстаниците създали три окопани лагера и чакали предаването на турците, лишени поради блокадата от хляб и вода. Турските власти от Видин и другите градове обаче се възползвали от бездействието на въстаниците, които поради липса на оръжие не предприели никаква атака срещу крепостта (разполагали само с около 200 пушки), и бързо ги разбили.

След разгрома на въстаническите отряди настъпва истинска кървава вакханалия. „Победители във всички схватки – бележи Сиприян Робер, – мохамеданите спахии започнаха да обикалят селата, на брой повече от 200, които бяха взели участие във въстанието. Настана опустошение, достойно за най-варварските времена. Нищо не беше пощадено – нито пол, нито възраст. Всичко младо беше отведено в робство, в ястребовите гнезда на балканските спахии." Българите дали многобройни жертви в боевете и особено след въстанието,

когато били избити над 3000 души. Цялото българско население на Белоградчик било изклано.

Турските зверства в Северозападна България през 1850 г. за последен път доказали на европейската общественост, че Османската империя е анахронизъм, който не може да бъде спасен. Уплашена от неблагоприятни последици, Високата порта побързала да изпрати специален мисионер – Ел Сеид Али Риза паша, за да анкетира видинските събития. Той организирал делегация, която заминала за Цариград да представи селските оплаквания. До руския цар и европейските правителства българите изпратили обширни изложения, разкриващи турските зулуми.

Така видинските събития се превърнали в обект на международните отношения. Русия и Англия побързали да се намесят. Руският посланик в Цариград Титов протестирал пред Високата порта, настоявайки да се накажат виновниците за кървавата разправа с българските селяни. Сериозна дипломатическа интервенция предприела и Англия. На 27 юли 1850 г. английският външен министър лорд Хенри Джон Палмерстън телеграфирал на посланика в Цариград лорд Стрaдфорд: „Моля, заявете на господа министрите, че ако турското правителство желае доброто на Англия, то трябва строго да накаже виновниците за тия престъпления и заедно с това да се вземат ефикасни мерки от страна на държавните служители против всяко евентуално повтаряне на подобни злодеяния". На 25 август 1850 г. английският посланик, след като се уверил, че въпреки внушенията на Англия злодеянията продължават, заявил на Портата, че „станалите напоследък в България ужасни събития потопиха в скръб сърцата на всички човеколюбиви умствени създания и съвсем опечалиха доброжелателите на Турската империя". Той отново настоял за успокояване на страната.

Намесата на Великите сили накарала турското правителство да ликвидира системата на господарлъците в Северозападна България, да предаде земите на селяните, дори да отпусне пенсии на семействата на загиналите въстаници. Тази намеса имала и важно значение за интернационализирането на българския въпрос.

Селските въстания от 1835–1850 г. имали съществено политическо и психологично значение и за развитието на националноосвободителните борби на българския народ. По време на въстанията революционните сили натрупали ценен исторически опит по отношение на организацията и тактиката на борбата. Била изпробвана по-широка система за организация на въстаническите действия. За бъдещите революционни поколения станало ясно, че стихийният бунт не може да реши големите задачи на освобождението, че движението трябва да се постави на организирани и общобългарски начала. Селските въстания дали ценни поуки и по отношение на международните проблеми на българската освободителна борба. Те показали, че чуждите държави следвали в източната си политика единствено своите користни цели, че били готови да жертват кръвта на един народ, ако моментът не е изгоден да се намесят, че не всяко външно подстрекателство трябва да бъде повод за надигания, които, оставяни без международна подкрепа, бивали удавяни в кръв. Така била преодоляна неосъществимата при условията на балканския национализъм идея за сръбско-български съюз, а българското освободително движение, след като през 20-те години се отделило от гърците, сега се еманципирало и по отношение на Сърбия.

Важни заключения били направени и относно крайната цел на политическото освобождение. През 40-те и в началото на 50-те години се затвърждава идеята за политическа автономия на България като стъпало за достигане на крайния идеал – възстановяване на българската държава.

Всички тези уроци, заплатени с кръвта на българските селяни, стават ценен капитал в бъдещото развитие на националноосвободителното движение.

ГЛАВА ДЕСЕТА
КРИМСКАТА ВОЙНА И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ

НОВА ФАЗА НА ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС

Кримската война (1853–1856) отбелязва връхната точка в развитието на така наречения Източен въпрос, който от XVIII в. насетне има за свое главно съдържание борбата между Великите европейски държави за надмощие на Изток. В центъра на Източния въпрос се оказва Турската империя с нейните сложни стопански, национални, политически и международни проблеми.

Великите сили, кръстосали своите интереси в Изтока, имали противоречиви намерения. Русия се стремяла да ликвидира Османската империя, да засили влиянието си в нейните провинции (пряко или косвено), да излезе на открито топло море и по такъв начин да гарантира своята сигурност от ударите на западния буржоазен свят.

Англия и Франция, от своя страна, често заедно с Австрия били заинтересовани да запазят целостта на Европейска Турция, да осигурят своето стопанско и политическо влияние над турските провинции, за да гарантират подстъпите към колониалните владения на Изток, господството си върху трите морета – Мраморно, Егейско и Средиземно. В своята източ-

на политика западните държави били единни срещу руските домогвания, но много често техните интереси ги изправяли една срещу друга, сблъсквали ги в остри конфликти. Англия например нямала преки колониални интереси в Ориента. Нейната голяма цел била, като поддържа силата и единството на Османската империя, да отвлича вниманието на Русия от Централна Азия и особено от Индия, която след отпадането на северноамериканските колонии на Великобритания оставала последната перла в английската колониална корона.

Франция, напротив, смятала Турция и Близкия изток като непосредствено оперативно пространство за своето проникване чрез търговията и религията. Контролът над Изтока за нея бил важно средство за сигурност в Средиземно море, за връзка с африканските колонии.

Австрия, намирайки се в непосредствена близост до Балканския полуостров, се интересувала пряко от анексията на някои славянски области с оглед излаза на Южно море. Затова нейната политика не се придържала стриктно към статуквото, често пъти влизала в комбинации с Русия срещу западните държави, но, общо взето, следвала западния курс, тъй като смятала, че този курс ѝ предлага повече възможности и я освобождава от опасната за нея пряка конфронтация с Русия на Балканите.

Противоречията между западните държави, географската близост на Русия до османските провинции, подкрепата, която руската политика намирала сред християнското население в Ориента, давали редица предимства на Русия пред останалите източни конкуренти.

Възползвайки се от тези предимства, от втората половина на XVIII в. Русия непрекъснато се намесвала в турските работи и засилвала своето влияние сред източните християни. В тази политика тя имала за свои поддръжници: Цариградската гръцка патриаршия, Сръбското княжество, известни среди в Гърция, във Влашко и Молдова, както и влиятелни партии в освободителното движение на поробените народи, в това число и сред българския народ.

През 40-те години на XIX в. просперитиращите европейски държави обаче се противопоставили енергично на

очертаващата се руска хегемония в Европейския югоизток. Споменатият вече Лондонски протокол от 1841 г. сложил край на доминиращото руско влияние в Цариград. Османската империя била поставена под колективния протекторат на Великите сили. Русия не била доволна от новото положение на източните работи и търсела удобен момент да възстанови своята хегемония. По време на европейската революция от 1848 г. Николай I обаче не се решил да действа, страхувайки се от революционната зараза, обхванала цяла Европа. Тогава той дори помагал на европейските легитимисти да смажат революционното движение.

След като Европа обаче била успокоена, Николай I отново се обърнал към Източния въпрос. Още през 40-те години руските дипломати лансирали в Лондон идеята за съвместни действия в случай, че се постави на дневен ред въпросът за бъдещето на „болния човек край Босфора". В началото на 50-те години Русия предложила на английското правителство проект за разделяне на османското наследство на Балканите и в Близкия изток. Този проект имал за цел да се неутрализират нарастващите амбиции на Франция и да се ограничи австрийското проникване. Според него Русия трябвало да окупира балканските провинции, а Англия да укрепи господството си в Близкия изток.

Руската дипломатическа инициатива предизвикала противодействието на Франция. Първоначално спорът между двете страни започва за светите места. Наполеон III поискал от Високата порта изключителни привилегии за католиците на Ерусалим. Русия се противопоставя и настоява за правата на православните. Много скоро зад този чисто формален спор излизат истинските политически домогвания на съперниците. От началото на 1853 г. изникват и други два въпроса.

Първият от тях е черногорският. Турция поискала да ликвидира свободата на черногорците, намиращи се под силно руско влияние. Австрия се намесила в тяхна полза, което предизвиква силни подозрения в Санкт Петербург.

Вторият въпрос е свързан с английската политика. Постепенно английската дипломация въпреки противоречията ѝ с Франция застанала на френска страна, поради което

отговорила отрицателно на предложенията на Николай I за колективна ликвидация на турското наследство. В оживения дипломатически диалог, предшестващ Кримската война, постепенно като основен въпрос се налагали руските претенции за покровителството на турските християни. Русия, позовавайки се на Кючуккайнарджийския мир от 1774 г., претендирала за абсолютни права в тази област. Западните сили отричали тези нейни претенции. Най-категорична била Франция. В нота от 1853 г. френското правителство заявило, че нито договорът от Кючук Кайнарджа, нито последвалите след него международни споразумения са признавали някога каквито и да било фактически и морални права на Русия в тази област. Френската нота създала големи настроения срещу Русия сред католическия свят.

Точно в тази обстановка Николай I изпраща през февруари 1853 г. княз А.С. Меншиков в Цариград, за да подпише договор, който гарантира правата на Русия като покровителка на християните. Подкрепена от западните държави, Високата порта отхвърлила руското искане и преговорите пропаднали. В отговор на турската неотстъпчивост на 26 юни 1853 г. Николай I наредил на армията да окупира Дунавските княжества. Войната станала неизбежна. Съединена англо-френска ескадра влязла в Мраморно море. В началото на октомври 1853 г. Турция официално обявила война на Русия. В подкрепа на Турция се оформила европейска военна коалиция с участието на Франция, Англия и на Сардинското кралство. По-късно към нея фактически се присъединява и Австрия. Като използвали военната и политическа немощ на Русия, обединените европейски сили разбили руската армия. Войната завършила с Парижкия мирен договор от март 1856 г. По силата на този договор Русия загубила важни предимства на Изток. Забранено ѝ било да държи флота в Черно море, Влашко, Молдова и Сърбия преминали фактически под протектората на Великите сили. Русия била отстранена от устието на Дунава. Но тъй като Франция и Англия продължавали да се придържат към архаичната формула за запазване на целостта на Турската империя, тяхната дипломация не успяла да се възползва от военната победа, за да елиминира руското

влияние. И след войната Русия, макар и победена, продължавала да въздейства върху настроенията и вътрешното развитие на Османската империя.

ПОЛИТИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ СРЕД БЪЛГАРИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНАТА

Кримската война имала широк отзвук в България, поддържан от надеждата, че най-после идва часът на българското освобождение. „В него же время, кога дойде княз Менчиков, общий възторг се запали в наш български народ и всякий българин с радостия чакаше и уже бе уверен за свое освобождение от турецкое иго" – пише Г. Раковски. Тогава цариградските българи подават молба до руския цар, в която се настоява да се осигурят независимост на българската църква, богослужение на роден език и право за откриване на народни училища. В по-обща форма цариградските българи искали от Николай I да се застъпи за освобождението на България. Но и този път българското общество не било единно. Една част от него смятала, че трябва да се изчака развоят на военните събития, за да се предпази България от турски репресии. Други били обладани от радикални настроения за незабавни въоръжени действия, които да улеснят руското оръжие и ускорят българското освобождение. Между втората група в Цариград изпъква Г. Раковски.

Започналата през 1853 г. война бързо революционизирала обстановката. Тя оказала чувствително влияние върху стопанското развитие на българските земи. От военната конюнктура се възползвали българските търговци, които като доставчици на чуждите армии натрупали големи богатства. Но, общо взето, положението на българите рязко се влошило. Българското население било подложено на ограбване и терор. Турските военни отреди, настанени в Северна България, налагали безразборни инквизиции над селяните и занаятчиите. Надигнал се и моха-

меданският фанатизъм. „Сичките турци, малки и големи, разхождат се въоръжени и чакат часа да им се даде воля да колят християните" – се съобщава в един документ от това време.

В тази обстановка най-напред се раздвижила вътрешността на страната. Руското военно разузнаване се опитало да насърчи българите към въоръжени действия в тила на турската армия. За тази цел през 1853 г. в Цариград било създадено „Тайно общество", което получило директиви за действие лично от фелдмаршал Паскевич – главнокомандващ Дунавската армия. Най-активна роля в това общество играели Г. Раковски и неговият близък съратник Ив. Бацов. Те се заели да изградят тайна мрежа в страната, която в хода на военните действия да подпомага руското разузнаване и да подготви българите за въстание. За тази цел Раковски постъпил като преводач в главната квартира на турската армия в Шумен и, използвайки военния си паспорт, обходил главните градове на Северна България – Габрово, Русе, Свищов, Враца и Видин. Така той и привлечените от него сътрудници успели да създадат широко разклонен заговор. Особено активна група била формирана в Свищов начело с търговеца Апостол Конкович. Групи на „Тайното общество" се създават и в други градове на Търновско (Търново, Габрово, Елена и Трявна). За център на бунтовническите кроежи обаче бил избран Видин, откъдето най-лесно би се установила връзката с руското командване и с емиграцията от Белград и Букурещ.

Този широко разклонен заговор обаче не можал да придобие формата на централизирана революционна организация. При това той скоро бил разкрит. Раковски бил арестуван и откаран в Цариград. По пътя той отново успява, както по време на Браилските събития, да избяга и сам да се добере до столицата. В Цариград през юни 1854 г. Раковски образува малка чета от 12 души и с нея заминава в Източна Стара планина. Неговата цел била да се присъедини към руската армия. Но той не успял да установи контакт с нея, тъй като скоро русите се изтеглили от Дунавските княжества. Раковски разпуснал четата и в началото на 1855 г. преминал във Влашко.

Военната обстановка раздвижила и емиграцията във Влашко. С навлизането на руските войски в Дунавските княжества българските общини в Букурещ, Галац, Браила и други градове подават молби до руския цар с искания, аналогични на тези, които предявили цариградските българи пред княз Меншиков.

Така се слага началото на емигрантското движение, което през януари 1854 г. намира организационна форма в учредяването на Букурещкия комитет (Епитропия), наречен малко по-късно „Българско средоточно попечителство". В този комитет влизат тежките букурещки търговци Константин Чокан, Евлоги Георгиев, известните меценати на българското образование Ив. Бакалоглу, Никифор Мустаков, Недялкович, д-р П. Берон.

Създадена с разрешение на руското командване, Епитропията си поставила като непосредствена задача да събира доброволци за участие във войната срещу Турция, да поддържа постоянни връзки с руския военен щаб чрез свой упълномощен представител и в по-далечна перспектива да направлява участието на букурещките търговци в уредбата на евентуално освободената България.

В едно писмо се разкриват по-точно целите и задачите на тази организация: „Това общество – се казва в писмото, има за цел да подкани всички истински синове на отечеството си, където и да се намерват, щото всякой от тях, според колкото е възможно, да достави една не само нравствена, но и материална помощ... да състави една комисия от сведущи и опитни лица, които се намират постоянно при главната квартира, да биха по такъв начин представлявали нашата народност... А в случай на мирни преговори или при сключване на трактатите между Русия и Турция... ще искат от името на народа неговите права."

При същите условия и със същите задачи се образува по време на войната и Одеското българско настоятелство. То е учредено на общо събрание на одеските българи на 2 февруари 1854 г. Начело на настоятелството застават видните търговци и общественици: Н. Хр. Палаузов, Н. Н. Тошков, бра-

тя Стефан и Никола Тошкович и Н. Рашеев. В официалните документи Одеското българско настоятелство е определено като благотворителна организация, а фактически в хода на войната то трябвало да съдейства на руското командване за набиране на доброволци, да обслужва руското военно разузнаване и да препоръчва способни българи за разузнавателни и други мисии в България.

Одеското българско настоятелство излязло на политическото поприще с големи амбиции, породени от влиянието, което добила одеската колония при В. Априлов. То искало да застане начело на народното движение, предизвикано от войната, и да бъде признато като единствен представител на българите. Именно поради това още през 1854 г. одеските дейци правят опит чрез своя пратеник в Букурещ Н. Хр. Палаузов да подчинят Епитропията. Последвало остро сблъскване между букурещките и одеските дейци за това „кой ще води бащината дружина", която още не била създадена, и кой ще бъде признат за фаворит от княз Горчаков.

Но независимо от вътрешните разногласия, и двете организации развивали оживена дейност. Одеското българско настоятелство, и особено Н. Хр. Палаузов изпратили серия изложения и разузнавателни сведения до главната руска квартира. Те съставили списък на българите, на които Русия може да се опре. Изработили проект за управлението на освободените български области.

В резултат на усилията на двете организации и на други емигранти, между които най-ярко изпъква д-р Ив. Селимински, било подбудено широко доброволческо движение сред българите от Влашко, Молдова, Бесарабия и Южна Русия. В края на 1853 г. бил формиран доброволчески отряд към руската армия, чието командване било възложено на гръцкия генерал Иван Самос. Селимински бил назначен за главен разпоредител по набирането на доброволци за отряда. С неговото активно участие били записани около 4000 души.

Недоволни, че командването на доброволческия отряд било възложено на гръцки офицер, букурещките „епитропи" започнали да сформират самостоятелни български дружини, дори един кавалерийски отряд. Наред с бойните единици, бу-

курещките и особено одеските дейци създали широка разузнавателна мрежа в България, която също обслужвала нуждите на войната. В нея били включени голяма част от възпитаниците на руските училища, известни български общественици и културтрегери, както и игумените на някои манастири.

Но с обрата във войната, довел до изтеглянето на руските войски от Дунавските княжества през 1855 г., българските формирования постепенно били разпуснати. Дори Одеското настоятелство не било официално признато от руските власти.

Приготовленията както сред емиграцията, така и вътре в страната останали неосъществени поради неблагоприятния за Русия изход от войната. Всичко завършило с едно-две бунтовнически надигания, и то чак в края на войната.

Първият опит за бунт е направен в търновския край. Тук било формирано ядро от патриоти начело с известния вече Никола Филиповски (капитан Никола), П. Р. Славейков, Н. Козлев от Лясковец, Кънчо Кесариев от Търново и др., които установили връзки със „Средоточното попечителство" в Букурещ и започнали да подготвят въстание. Но тъкмо когато през 1855 г. те се канели да формират въстаническия отряд, с който да нападнат търновския гарнизон, заговорът бил разкрит и провален. Неуспешен опит за въстание през 1653–1855 г. бил направен и във Видин.

Опитите за въстание продължили и след завършване на войната. През 1856 г. заговорът във Видинско бързо се разраснал. Начело застанал изпратеният от руското разузнаване Димитър Петрович от Силистра, поради което заговорът получил наименованието „Димитракиева буна". Според предварителния план, на 12 май 1856 г. групата въстаници се събрала в с. Влаович, за да предприеме оттам атака срещу Белоградчик. Но предателството на търговеца Хр. Тодорович провалило подготвената акция. Турците обсадили въстаниците и ги разбили. Д. Петрович заедно с 20 души успял да избегне клопката и да премине в Сърбия.

Същата участ сполетяла и Търновското въстание на дядо Никола през 1856 г. В този заговор дядо Никола успял да привлече симпатизанти от Търново, Габрово, Лясковец,

Елена, Трявна и други градове и села. Целта на въстанието била да принуди турското правителство да проведе реформи в полза на християните. Въстанието било насрочено за 15 август. На определения ден в Лясковския манастир била формирана чета от 27 души. Не получил очакваната подкрепа от населението, капитан Никола повел четата за Балкана. Близо до Габрово станало кърваво сражение, в което загинали няколко турци. От Цариград бил изпратен специален комисар, за да ръководи обезвреждането на четата. С предателското съдействие на габровските и тревненските чорбаджии той успял да разбие въстаниците около Трявна.

Политическото движение и въстаническите опити по време на Кримската война, колкото ограничени и изолирани да били съдействали да се оформят първите политически организации на българската русофилска буржоазия. Една част от българските доброволци получили след войната редица привилегии в Русия, станали руски поданици, влезли в руските училища. Из тяхната среда се подготвили много дейци на Българското възраждане.

Но главният резултат от войната за България бил, че по това време се полагат основите на политическия съюз между емигрантската буржоазия и Русия. В бъдещите политически борби, в движението за културно-духовна еманципация този съюз играл ролята на фактор, ускоряващ процесите на духовното и политическото съзряване.

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА
БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

ОТРАЖЕНИЕ НА КРИМСКАТА ВОЙНА ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Войната от 1853–1856 г. и свързаните с нея събития имали дълбоко отражение върху стопанската и социалната структура и върху политическото бъдеще на Османската империя. Турция излязла победителка от войната. Тя официално била призната като неделима част от европейската общност. Отстранена била за известен период от време главната опасност за турското съществуване – Русия. Силите победителки признали и отново гарантирали целостта на империята. Всичко това безспорно закрепило нейните разклатени устои, регулирало международното ѝ положение, продължило нейното съществуване.

Но промените в международното положение на Турция не могли да спрат процесите на разложение, които неминуемо водели до разпадането на тази многонационална държава. „Болният човек“ край Босфора оставал на смъртен одър.

След войната Турция попаднала още по-плътно в сферата на европейското стопанско и политическо влияние. Западните сили окончателно наложили своята хегемония

в Ориента. Техните представители в Цариград започнали открито да се месят в политиката на Високата порта, определяйки главните насоки на турското развитие. Така непосредствено след войната посланиците на Англия, Франция и Австрия предложили текста на един нов реформен акт, наложен на Високата порта и обнародван на 18 февруари 1856 г. под формата на султански Хатихумаюн.

Хатихумаюнът бил нова редакция на Хатишерифа от 1839 г., целта на която е да се подновят провалените през 40-те години реформи на Танзимата, да се модернизират държавно-политическите институции, да се намали силата на националноосвободителните движения с оглед на крайната цел – да се спре кризата в империята, да се запазят нейното единство и териториална цялост като контрабаланс в европейските международни отношения.

В Хатихумаюна султанът обещавал на своите поданици да гарантира сигурността на личността, честта и имота на гражданите независимо от тяхната националност и вероизповедание. Той потвърждавал всички стари духовни привилегии и имунитети на християнските общини, дарявал свобода на вероизповеданията, въвеждал общозадължителна военна служба и достъп на всички поданици до гражданските служби, насърчавал развитието на училищата, изкуството и занаятите. Хатихумаюнът предвиждал създаването на смесени съдилища, обещавал да премахне злоупотребата при събирането на данъците, давал право на не-мюсюлманите да участват в местните органи. По-нататък се чертаели перспективи за строителство на съвременни пътища, за използване на постиженията на европейската наука и техника, давал се свободен достъп на западните капитали в турското стопанство, право на чужденците да притежават недвижими имоти в Турция, т.е. цяла серия облекчения за европейското икономическо проникване. Така в Хатихумаюна бил прокаран член 32 от Парижкия мирен договор, който потвърждавал режима на капитулациите.

С оглед развитието на Турция и на българското общество Хатихумаюнът имал, макар и съвсем ограничено, положителни последици. С него се узаконявало правото за духовна

и културна еманципация, признавали се националните институции. Предвиденият нов стопански режим разширявал сферата на капиталистическите отношения в турската икономика, което стимулирало стопанското развитие.

Хатихумаюнът имал обаче същата зла участ, както и реформаторските начинания от 30–40-те години.

Срещнало фанатичната съпротива на турското население, насъсквано от улемите, моллите и ходжите, на бурно реагиращия ислямски консерватизъм, турското правителство трябвало бързо да изостави основните разпореждания на Хатихумаюна без последствие. В едно писмо от това време се съобщава: „Турците и преди бяха лоши към нас, българите, но сегашните им жестокост и зверства са неописуеми. От обнародването на новия Хатихумаюн те съвсем се разяриха и вече открито грабят и убиват, безчестят и оскърбяват не само нашите жени и деца, а което е по-жалко и непоносимо за нас – ругаят нашата света вяра и нашите черкви. Тежко време на изпитание настъпи за нас..."

Хатихумаюнът реално облагодетелствал само големите европейски държави. Като запазили режима на капитулациите, тези държави успели да разширят и гарантират правата на европейските фирми, интензивно проникващи в икономиката на империята. При това положение още в хода на войната и особено след нея Турция попаднала изцяло в мрежата на европейската търговия, която била съвсем неравноправна. Западните търговци се ползвали от ниски вносни мита, от услугите на администрацията, те имали пълен имунитет.

Наред с търговията след войната в Турция започва интензивно да прониква и чуждестранен капитал – френски, английски, американски и т.н. С участието на чуждия капитал започнало строителството на пътища, железници, пристанища, телеграфни съоръжения. През 1860 г. с английски капитали била построена първата жп линия на Балканския полуостров Черна вода–Кюстенджа, по-късно били завършени линиите Русе–Варна, Цариград–Одрин–Белово, отклоненията Търново–Сеймен–Ямбол и линията Солун–Велес–Скопие. Западните банки получили много концесии от държавата, в които правели най-доходоносни инвестиции. Те създали го-

леми банкови и акционерни дружества, които постепенно овладявали решаващите звена в имперското стопанство и го поставили под свой контрол. През 1863 г. Отоманската банка – главното финансово учреждение на империята, получила емисионни функции, попаднала окончателно в английски и френски ръце. Открити били и нови чуждестранни банки. Високата порта била принудена все по-често да търси заеми от западните банкери. Първият заем бил сключен още по време на войната. После последвала цяла нова серия – 15 заема до 1873 г., които бързо увеличили външните дългове, нараснали към 1869 г. на 2,4 милиарда франка, а към 1875 г. – на 5,3 милиарда франка. Портата много скоро била принудена да увеличава данъците, за да набира средства за изплащане на лихвите. Направен бил опит натуралният десятък да се превърне в паричен. В 1867 г. той официално бил увеличен на 12,5%, а от 1859 г. до 1875 г. нараснал от 50 милиона на 157 милиона. В същото време беделът [военен данък за немохамеданското население – б.р.] се увеличил от 12 на 18 милиона франка. Но всичко това не можело да регулира паричните затруднения и през 70-те години Турция трябвало официално да обяви финансов банкрут.

Така постепенно Турция се превърнала в полуколония на западните сили, в зависима държава, в изостанало село на европейския индустриален капитализъм. Колониалните прийоми на западното проникване задържали стопанското развитие на българските земи. Новото състояние на турската икономика и нейните външноикономически отношения се отразили непосредствено и върху стопанското развитие на България.

СТОПАНСКИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 50–70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX в.

След Кримската война настъпват промени в българското селско стопанство. В хода на военните операции и не-

посредствено след 1856 г. се наблюдава подем в земеделието, предизвикан от нарастващото търсене на зърнени храни и животинска продукция както за изхранване на армиите от източната експедиция, така и за разширяващия се износ.

В тази обстановка се засилва стоковият характер на земеделското производство, увеличава се продукцията на зърнени храни, тютюн, памук, месо, вълна. Така били стимулирани едрото земеделие и търговското животновъдство. Образували се нови чифлици в Северна, Южна и Югозападна България. Непрекъснато се увеличавали броят и размерът на едрите селски стопанства. Създадени били нови сувати. В Цариград, Русе, Свищов и Браила били регистрирани търговски къщи, които се специализирали в търговията на зърнени храни и друга селскостопанска продукция.

Новите процеси в селското стопанство намирали отражение в турското аграрно законодателство. През 1858 г. бил приет споменатият вече „Закон за земите". Последвали серия наредби, които санкционирали режима на покупко-продажбата, на даренията и преотстъпването на земята. През 1867 г. били разширени владелческите права на селяните. Държавата се опитала да раздаде с нови тапии допълнителна земя.

Направени били опити за модернизиране на селскостопанското производство. Били внесени първите земеделски машини – сеялки, жетварки и вършачки. Увеличил се броят на железните плугове. Потърсени били дори възможности да се организира земеделски кредит. По инициатива на Мидхат паша в Дунавския вилает се създали земеделски каси. Всички тези начинания стимулирали частнособственическия принцип в земеделието, основната тенденция за превръщане на българското земеделие в стоково стопанство.

Но тези палиативни начинания не могли да осигурят подем на селското стопанство, тъй като над него продължавали да тежат старите аграрни отношения, при които земята продължавала да бъде собственост на бейтюлмала, с произтичащите от това ограничения в земеползването и земепритежанието. При това и през 50–70-те години не бил ликвидиран напълно старият режим на извъникономическа принуда, на ангария и на откупуване на данъците. И сега селяните били

обременявани непрекъснато с държавни повинности за строеж на пътища, превоз на материали, принудителен труд за прибиране на реколтата от държавните чифлици. Но най-силна спирачка за нормалното развитие на селското стопанство били непрекъснато увеличаващите се данъци. Турската хазна, за да може да изплаща погашенията от огромните държавни дългове, непрекъснато увеличавала данъците върху селското население. От 1864 до 1867 г. само в Дунавския вилает данъците нараснали с 33,7 %. Особено бързо се увеличавал десятъкът. През същия период делът от десятъка образувал 40 % от данъците на вилаета. А поради запазената практика на откупуване на данъците само за две години (1866–1868) десятъкът бил увеличен повече от два пъти. Бързо набъбвал и другият важен данък – ресимът – облагане върху домашния добитък. От 1864 до 1867 г. той се увеличил с 83 %.

Като се вземе предвид турската практика на откупуване на данъците, на насилия и злоупотреби при тяхното събиране, става ясно, че условия за нормално развитие на стопанството почти липсвали. Положението на населението се утежнявало от няколко поредни инфлации на турската монета, от паричните афери и фалшификации, от непрекъснато засилващото се лихварство – цъфтящо в условията на изнудване, достигащо до 50–60 % годишна лихва. Към всичко това трябва да се прибави и преселването на огромни маси от татари, черкези и абхази от Кавказ в Турция през 1864–1865 г. Българското население било насила принудено да строи къщи и стопански сгради за преселниците. Срещу това то получило нови съседи, носители на азиатщина и изостаналост, посягащи безконтролно върху имота и честта на българите.

В новата стопанска конюнктура се извършили значителни изменения и в развитието на националната промишленост, и преди всичко в занаятчийското производство. Някои занаяти започнали да упадат поради конкуренцията на по-евтините и по–хубави стоки на европейската фабрична индустрия. Но този процес не е всеобхватен. Поради традицията и консерватизма на Ориента занаятчийското производство не било ликвидирано. И през този период то съставлява най-

големият относителен дял в общия обем на националната промишленост. Занаятите, произвеждащи традиционните стоки, не били засегнати от западната конкуренция, макар че и над тях също надвиснала опасността от разоряване. Някои от тези занаяти, като абаджийството, гайтанджийството, кожарството, копринарството, мелничарството, железодобивът и металообработването, спиртоварството и т.н., даже отбелязали нов напредък. Те станали база и на новите капиталистически стопански форми.

Западната конкуренция наложила известни реконструкции в занаятчийското производство, увеличило се разделението на труда в рамките на отделния занаят. Окончателно се осъществила специализацията на промишлените райони с оглед на местните условия, суровинната база и традицията. Това засилило стопанските връзки между отделните части на българските земи и дало тласък в развитието на градското стопанство.

Най-характерният белег в икономическото развитие след Кримската война обаче бил все по-силно пробиващата си път тенденция към развитие на капитализма в промишлеността. Тази тенденция била стимулирана главно от проникването на чуждия капитал чрез държавните заеми, чрез банките, под формата на концесии за строеж на жп пътища и пристанища, чрез участието в дружества за строителство на индустриални предприятия, чрез търговията. Една, макар и малка част от този капитал, попаднала в ръцете на българи, което им дало възможност да построят нови фабрични и манифактурни предприятия. Основният тип капиталистическо предприятие и през този период е манифактурата. През 50–60-те години на XIX в. в България се наброяват около 500 манифактури средно с по 10 души работници. Повечето от тези предприятия били от типа на разпръснатата манифактура, която осигурявала максимални печалби при минимален основен капитал поради възможността да се използва евтина работна ръка.

Увеличава се и относителният дял на фабричната индустрия. През 60–70-те години в България били открити с чисто български, със смесени или с чуждестранни капитали около

35 фабрики за сукно, за спирт, стъкло, кибрит, за преработка на кожи и селскостопански произведения. Отворени били и 12 парни мелници. Построени били над 1100 км жп линии, първите модерни пътища (шосета) в Дунавска България, въведен бил телеграфът.

Развитието на манифактурата, на фабричната индустрия и промените в инфраструктурата довели до внедряване на нови машини и уреди, до усъвършенстване на технологията на промишленото производство и в последна сметка до нарастване на общия обем и териториалното разпространение на производителните сили. Всичко това, предизвикано от западната конкуренция, оказвало революционизиращо въздействие върху обществените отношения.

Но, разбира се, и в края на робството България останала без модерна промишленост, без истинска индустриална буржоазия, тя била лишена от възможността реално да се възползва от техническите постижения на XIX в. Условията в Турция продължавали да бъдат неблагоприятни за развитието на промишлеността.

Новата стопанска конюнктура през 50–70-те години се отразила най-благоприятно върху развитието на търговията. Още по време на войната във връзка с военните доставки силно се увеличил оборотът на стоки в североизточните български провинции, което довело до оформянето на няколко големи търговски фирми в Русе, Варна, Търново и Тулча.

След войната обемът на търговския оборот с Европа нараснал неколкократно. В сравнение с 1835 г. Франция увеличила 8 пъти своята търговия с Турция. Седем пъти нараснали източнотърговските операции и на Англия. Австрия се укрепила здраво по Долния Дунав. В този стопански оборот най-активно били въвлечени и българските провинции. Вследствие на това в големите вътрешни, крайморски и дунавски градове се появили ангросистки фирми. Укрепнали българските търговски къщи в Австрия, Дунавските княжества и Цариград. Варна, Бургас, Тулча, Русе, Свищов израснали като пристанищни градове.

Но и през този период независимо от увеличаването на обема се запазва структурата на вноса и износа. От България

били изнасяни главно селскостопански произведения, кожи, месо, вълна, млечни произведения и полуфабрикати на манифактурната промишленост. От Европа се внасяли индустриални и колониални стоки, предмети на бита и лукса.

Оживеният външнотърговски обмен, както и специализацията на промишленото и селскостопанското производство дали силен тласък на вътрешната търговия и на балканските търговски отношения, което довело до окончателното оформяне на вътрешнотърговската структура като продължение на източната търговия на европейските държави и на общоимперското тържище.

Единният национален пазар, обхващащ земите на Дунавска България, Тракия и Македония, бил окончателно стабилизиран. Той се опирал на големите центрове – Одрин и Пловдив за Тракия, Сер, Битоля и Скопие за Македония, Търново, Варна, Русе и Тулча за Дунавска България. Окончателно била изградена и мрежата на търговските пътища, насочени от вътрешността към цариградския пазар и солунското пристанище, от придунавските земи към Русе, Варна и Тулча. На базата на специализацията се осъществява значителен търговски обмен между севернобългарските и южнобългарските земи.

Новата търговска структура постепенно разрушава някои традиционни търговски форми. През 60-те години упадат големите панаири. Нарастват кираджийските (транспортните) услуги и директната доставка на стоките. В градовете се строят складове и безистени, пристанищни халета. Годишните и сезонните градски пазари и панаири обаче били запазени за нуждите на местния търговски обмен.

Приведените кратки данни за развитието на земеделието, промишлеността и търговията през 50–70-те години на XIX в. показват, че след Кримската война стопанските процеси в България имали твърде противоречив характер. От една страна, стопанският прогрес бил задържан от несигурната и нестабилна турска икономическа политика и от колониалната инфилтрация на европейския капитал, а от друга, българското стопанство се възползвало от редица нови предимства – пътища, съобщения, разширен международен

обмен, които стимулирали капиталистическото развитие на страната. Но в сравнение с вътрешните задържащи сили и ниските вносни мита предимствата били незначителни. Икономическите отношения в Турция и през този период продължавали да бъдат спирачка на естественото развитие на българското стопанство.

СОЦИАЛНА СТРУКТУРА НА ПРЕДОСВОБОЖДЕНСКА БЪЛГАРИЯ

Стопанското развитие след Кримската война укрепило основната тенденция в развитието на социалните отношения – формирането и изявата на едрата възрожденска буржоазия. И през този период нейният състав се попълва главно с търговци. Поради оживените връзки с Европа и засилването на вътрешната търговия наред с известните вече фамилии се появяват нови търговски родове, които натрупват голямо състояние. Характерно за развитието на търговската буржоазия през този период е, че се увеличава броят на едрите търговци във вътрешните, дунавските и черноморските градове. Търговската буржоазия престанала да бъде само емигрантска прослойка.

През 50–70-те години към едрата буржоазия се присъединява и значително набъбналият слой от манифактуристи, фабриканти, притежатели на парни мелници, предприемачи. Нараства ядрото и на селската буржоазия. Появяват се няколко български чифликчии, които обработват земите си по капиталистически начин. Увеличава се броят на заможните селски стопани и на големите скотовъдци, които в земеделието и в животновъдството използват повече наемен труд.

Без едно историко-социологическо проучване не би могла точно да се реконструира социалната структура на едрата българска буржоазия. Но и най-общите сведения са достатъчни да покажат, че до края на робството в основния си със-

тав тя остава търговско-посредническа група. Стопанските условия не са позволявали да се създаде едра промишлена и земеделска буржоазия.

След Кримската война българската буржоазия налага хегемонията си в общественото и политическото развитие на българското общество. Както ще се види и по-нататък, тя оглавила националноосвободителното движение и в съответствие със своите възможности го насочила към решителни действия за решаването на българския въпрос.

Известни промени в очертаните за предния период тенденции се извършват в аграрните отношения и в състава на селското население. Увеличава се съставът на основната категория – свободните раетски селяни, т.е. на хилядите дребни и средни селски стопани, поради постоянните преселвания на планинци към плодородните равнини.

И през 50–70-те години на XIX в. не може да се говори за обезземляване на свободните селяни въпреки увеличаващия се брой на чифлиците и на едрите земеделски стопанства. Но новите процеси предизвикват прегрупиране на работната сила в земеделието. Засилват се миграционните движения със сезонен характер, които придвижват, особено по жетва и вършитба, големи маси от планинските райони на Западна България и Търновско към едрите стопанства в Добруджа, от Стара планина и Средногорието към полетата на Тракия, от Северна Македония към Битолско, Солунско, Серско и Струмско. Това движение само по себе показва, че сред раетското селячество се увеличава относителният дял на хората, които не могат да се препитават само от плодовете на своята земя.

Запазват се и категориите чифлишки селяни – изполичари, кесимджии и ратаи. Поради увеличаването на чифлишката земя и на едрите земеделски стопанства се увеличава и броят на ратаите. Вече хиляди орачи, овчари, говедари, работници в соватите, пазачи и други разчитали все повече на годишната си заплата. Непосредствено преди Освобождението, когато започват упадъкът на чифлишкото земевладение и разпродажбата на чифлиците, положението на чифлишките селяни рязко се влошава.

Но най-съществената промяна в социалната структура на селячеството се изразява в увеличаването на относителния дял и на стопанската мощ на селската буржоазия. За пръв път през Възраждането може да се наблюдава един вече обособен слой от селски буржоа, притежатели на обработваеми площи по 300–500–1000 декара, на многобройни допълнителни предприятия, които комбинират основното си занятие с търговия, предприемачество, лихварство или откупуване на данъци. Разбира се, и през този период поради посочените причини селската буржоазия е малка част сред огромното море на дребните и средните стопани.

Социалната структура на българския град в края на робството може да бъде възстановена значително по-точно чрез данните на официалните преброявания, обнародвани в т.нар. салнамета. Тези документи показват преди всичко, че нараства обемът на градското население, особено това в големите градове, ново доказателство за обуржоазяването на българското общество.

През 60-те години според поминъка градското облагаемо население се разпределя, както следва: занаятчии – 46 %, търговци – 16 %, служещи – около 2 %, наемници – 12 %, неозначени – 5 %. Тези цифри показват категорично, че и през този период основната маса на градското население са занаятчиите. На второ място, както и преди войната, следват търговците, от които 86 % са собственици на дюкяни или на търговски къщи, и 14 % са наемници.

Много голям интерес представлява делът на наемниците. Това е вече обособена от новото обществено развитие група, произлязла от градската беднота и от селата. Сравнително високият процент наемници свидетелства още веднъж за наличието на едри стопанства в градската икономика. Градското наемничество се състои от работници и чираци в занаятчийските работилници, в търговските дюкяни и безистени, в манифактурните и фабричните предприятия, от хамали по пристанищата, превозвачи на стока, хора, наети в градините и градските земеделски стопанства. Очевидно някои от тях, за разлика от предния период, са вече напълно пролетаризирани.

Останалите 19% от градското население образуват състава на градската беднота, новата интелигенция и градското население, занимаващо се със земеделие. Този процент показва, че през 50–70-те години градовете постепенно са се отделили от земеделието и са се оформили като икономически и социални категории от по-чист вид. За това свидетелства и обстоятелството, че прирастът на малките градове, занимаващи се предимно със земеделие, намалява.

Интензивното стопанско развитие през 50–70-те години засяга чувствително социалните групи с неопределен профил – чорбаджии, посредници и т.н., но поради липса на проучвания процесът на обуржоазяване, който очевидно се извършва сред тях, не може да се проследи точно. Същото се отнася и за междинните социални типове, за хората, упражняващи една основна и допълнително други професии.

През 50–70-те години се оформя окончателно и съставът на българската възрожденска интелигенция.

И така, в навечерието на своето освобождение в резултат на близо двувековното развитие на новите стопански и социални процеси България разкрива профила си на типично дребнобуржоазна, и то предимно селска страна. Населението в селата и през този период остава значително по-голямо от градското. Към края на 1874 г. съотношението в отделните санджаци варира от 77 до 86 % за селското, срещу 14–23 % за градското население. В същото време обаче ясно се долавя тенденцията към нарастване на градовете.

Наред с основната маса на селските и градските стокопроизводители окончателно са се оформили едрата българска буржоазия и националната интелигенция. В социално отношение България е съзряла напълно за буржоазното си развитие. Всички обществени групи, с изключение на шепата туркофили, са заинтересовани от ликвидиране на робството. Едрата търговско-промишлена буржоазия, макар и да е ползвала предимствата на имперския пазар, не можела да се примирява с условия, които я лишавали от сигурност в стопанската дейност, от собствена държава.

Срещу робския режим се надигали селските и занаятчийските маси. Те търсели възможности за стопанско замог-

ване и гражданска сигурност, които империята не можела да им предложи.

Недоволна от съществуващия ред била и националната интелигенция, подготвена у нас и в чужбина. Тя не можела да намери приложение на своя труд. За нея били затворени вратите на администрацията и войската. Робството накърнявало националното ѝ достойнство.

Българското общество след Кримската война, заякнало стопански и духовно, било заредено с могъща социална енергия, която търсела пътища за културно-национално и политическо самоопределение.

ГЛАВА ДВАНАДЕСЕТА
ЗАВЪРШВАНЕ НА КУЛТУРНОТО ВЪЗРАЖДАНЕ ПРЕЗ 50–70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

ВЪЗХОД НА НАЦИОНАЛНАТА ПРОСВЕТА

След Кримската война българската просвета предизвиква могъщо национално движение, което пробужда народните низини и достига до забележителни резултати. Заякнала стопански, буржоазията можела да отделя вече повече средства за просвета. Под формата на дарения и помощи българските търговци, промишленици и занаятчии изграждали и обзавеждали училища, отпускали суми за заплащане на учителите, за изпращане на български младежи на учение в чужбина. Особено големи грижи за просветата полагали едрите търговци от Цариград, Одеса, Букурещ, Виена, както и българските общини от големите градове вътре в страната, в които търговско-занаятчийските среди успели вече да изтласкат старите чорбаджийско-компрадорски елементи.

Важно значение за развитието на националната просвета през този период има и разгръщащото се църковнонационално движение, което предизвиква остра конкуренция с гръцката образованост, подтиква българите да строят училища и църкви като постове и защитници на тяхната националност, език и култура.

Общият национален и духовен подем на българите след Кримската война се ускорява и от създаването на първите политически формации, което довежда до окончателно оформяне на националноосвободителната идеология, предизвикала оптимистични настроения.

И през този период като могъщ ускорител на духовния подем, на стремежа към модерна просвета и култура действат външните културно-политически влияния.

След Кримската война особено силно влияние върху българската просвета упражнява Русия. Създаденото през 1854 г. Българско одеско настоятелство – организация на емигрантската буржоазия в Южна Русия, си поставило за цел да събира дарения за българските училища и църкви. По негова инициатива в Русия са привлечени много български младежи и девойки, които постъпвали в руските гимназии, семинарии, лицеи и университети. През 1865 г. руското правителство решава да създаде единна система за подбора и обучението на южните славяни в Русия. С императорска заповед за тази цел са отпуснати 5000 сребърни рубли. За образованието на южните славяни се определят специални учебни заведения – Одеската гимназия и университетът в Николаев. В град Николаев през 1863 г. е открит пансион за български и южнославянски юноши, ръководен от българина Тодор Минков. Наред с това под покровителството на славянските комитети български младежи се учат в университетите на Москва, Киев, Одеса, Петербург и в редица други градове. От Кримската война до Освобождението в Русия получават образование неколкостотин млади българи и българки, между тях и едни от първите дейци на Българското възраждане – Л. Каравелов, Хр. Ботев, В. Друмев, Н. Бончев, М. Дринов, Р. Жинзифов, К. Миладинов и редица още други.

Освен в подготовката на национална интелигенция руската помощ за българската просвета се изразява и в изпращане на книги и пособия за българските училища, в отпускане на специални суми от руските консулства за училищата в изостаналите краища.

Така поради обстоятелството, че след Кримската война руската политика на Изток залага главно на културно-политическото влияние сред южните славяни, българската просвета

получила нови материални и морални средства за напредък и развитие.

Силно влияние върху българската просвета упражнява и Франция. Благодарение на дейността на католическите мисии след 1856 г. в Турция за българските младежи били открити вратите на 29 католически училища, между които най-голямо значение за националната просвета имали колежът в Бебек и френско-турският държавен лицей на Галата-сарай в Цариград. В тези две първокласни учебни заведения получили образование много български учители, писатели, драматурзи, търговци и общественици, между които изпъкват имената на Д. Войников, К. Величков, Т. Пеев, П. Бобеков, на бъдещия български екзарх Йосиф, Др. Цанков, Ив. Ваклидов, Ст. Михайловски и др. Около 100 български младежи, между които Ал. Екзарх, Ив. Богоров, М. Балабанов, Ст. Михайловски, Т. Шишков, Николай Богориди, д-р Ст. Чомаков, завършват медицина, право, литература във френските университети. Френската образователна система и педагогическа мисъл спомогнали на българското училище със своя опит. Достатъчно е да се отбележи само, че българските учители използвали 47 френски учебни пособия по аритметика, логика, естествени науки, литература, музика и т.н. Значителна роля в българското образование играят и английските, и американските протестантски училища за момичета, открити в Пловдив, Стара Загора, Солун, Битоля, Русе и други градове. В знаменития „Робърт колеж" в Цариград, най-представителното учебно заведение в Ориента, получили образование голяма група български учители, търговци и общественици.

По същото време стотици българи се учат в училищата и университетите на Австро-Унгария и на балканските страни. Големи колонии от учащи пребивават във Виена, Прага, Табор, Кенигрец[Храдец Кралове, Чехия – б.р.], също така в Белград, Загреб, Букурещ и Цариград.

В тези условия учебното дело отбелязва голям напредък. В страната се изгражда широка мрежа от основни училища, която обхваща всички български градове и много села. През 1876 г. в България имало близо 1500 основни народни училища.

Значително се увеличава и броят на класните училища. Според непълни сведения през 50–70-те години функционирали около 50 класни училища с по два-три, четири и пет класа. В по-големите градове били открити и около 20 класни училища за момичета. Класните училища разширили своите програми. В тях се изучавали всички основни дялове на науката, застъпени били по няколко езика – български, турски, гръцки и западни, главно френски език. В някои училища се преподавали и практически дисциплини, като земеделие и търговия. Подобрил се съставът на учителите. Вече част от българските учители били завършили висши науки в чужбина. Най-големите центрове на училищното дело след Кримската война, които определили насоките в развитието на новобългарското образование, били: Пловдив, където функционирало средищно училище „Кирил и Методий", което подготвяло учители за цялата страна; Стара Загора, където броят на учениците понякога достигал до 1000 души, Габрово – традиционен център на българската просвета, Шумен – център на нови педагогически идеи, град, където най-напред се въвежда обучението по химия, по пеене и по гимнастика; Елена, където съществувала прочутата „даскалоливница", Търново, Русе, Неврокоп, Велес, Прилеп, Скопие, Тулча, София.

На полето на народната просвета след Кримската война работят едни от най-изявените български възрожденски дейци – Петко Р. Славейков, Димитър Миладинов, Кузман Шапкарев, Райко Жинзифов, Сава Филаретов, Кръстю Пишурка, Т. Н. Шишков, д-р Васил Берон, Димитър Мутев., Йосиф Ковачев, Добри Войников, Рачо Каролев, Сава Доброплодни, Тодор Бурмов, Илия Блъсков, Анастасия Тошева, Царевна Миладинова и редица още други.

Успоредно с развитието на образованието вътре в страната силен интерес към учение проявявала и многобройната българска емиграция във Влашко, Молдова, Бесарабия, в Южна Русия и Цариград. Оформят се няколко центъра на новобългарското образование вън от пределите на страната – Болград (Бесарабия), Букурещ, Браила и Цариград, които живеят с общия ритъм на новото българско образование и подготвят учители за вътрешността.

Общият подем на новобългарската просвета налагал да се премине към създаването на по-висши училища. До Освобождението били открити 3 гимназии. Първата от тях се създава през 1859 г. в Болград (Бесарабия). През 60-те години Пловдивското класно училище също прераства в гимназия. Под наименованието Пловдивска семинария то било обособено като училище за подготовка на учители и духовници. През 1873–1874 г. се открива и Априловската гимназия в Габрово.

Наред с откриването на трите гимназии, през 70-те години в България се създават и няколко специализирани училища. През 1868 г. Йосиф Ковачев отворил в Щип първото българско педагогическо училище, което подготвяло учители за основните училища. Подобно училище той създава през 1874 г. и в Прилеп. През 1873 г. в Свищов Д. Шишманов открил търговско училище, което просъществувало обаче само една година. След 1873 г. били отворени първите богословски училища в Петропавловския манастир край Лясковец и в Самоков. Към богословските училища имало и педагогически отдели. Така постепенно училищата придобивали утилитарна насоченост. Те подготвяли не само грамотни хора, но и кадри, необходими за нуждите на просветата, културата и стопанския живот. В най-авторитетните училищни центрове – Пловдив, Стара Загора, Габрово, Търново, Велес, Елена и др., се подготвяли учители. В някои училища – болградското, шуменското, разградското, се преподавал специален предмет – земеделие. През 1871 г. Цани Гинчев издава и първия учебник за селскостопанска просвета.

През 70-те години по инициатива на българските търговци от Цариград, Одеса и Букурещ и при горещата подкрепа на цялата българска интелигенция се обсъжда въпросът за откриване и на висше училище. Тази идея, въпреки подкрепата, която намира в цялата страна, не била осъществена поради противодействието на турското правителство и на Цариградската патриаршия.

Възходът на учебното дело в България след Кримската война, наред със засилващите се борби срещу гръцкото ду-

ховенство за самостоятелна българска църква, съдействал за окончателното оформяне на национално-културните институции.

След Хатихумаюна във всички български градове и в някои села били създадени български общини, които заедно с техните училищни и църковни настоятелства били главните органи на народната просвета. С реформаторските актове от 50–70-те години и особено със Закона за вилаетите от 1864 г. техният статут бил окончателно определен. Независимо от стремежа на турската власт да ограничи общинската автономия и да превърне общините в придатък към местната администрация, българите успяват да запазят националния характер на общинското самоуправление. През този период градските общини разпространяват властта си и над близката провинция. Например общината във Варна наблюдавала просветата и църквите във Варненско и в цяла Добруджа.

През 50–70-те години на форума на общинското самоуправление се разгарят острастени борби между старите чорбаджии и новата промишлено-търговска буржоазия. Традиционният чорбаджия бил изтикан постепенно от общините, от църковните настоятелства и училищните епитропства. Неговото място заемат занаятчиите и търговците. По този начин окончателно се закрепва хегемонията на буржоазията в национално-културното движение.

Общините се превърнали в главни опори на българската просвета. Когато през 60-те години Високата порта се опитала да отоманизира българското учебно дело, под ръководството и със средствата на общините било подбудено общонародно движение за запазване на българския характер на училищата. Общините бдели също така против чуждата намеса в националната просвета. Те станали и главни инициатори за изпращането на български младежи на учение в чужбина.

От 1856 г. в градовете започнали да възникват първите читалища. Най-напред български читалища били открити в Свищов, Шумен и Лом. До Освобождението били създадени 131 читалища. Във взаимодействие с училищата и общините читалищата се грижели за просветата, като организирали читални за възрастни, библиотеки и неделни училища за

младежите, които не можели да посещават редовните учебни заведения. Постепенно читалищата станали база за развитие на театъра и музиката, за разпространение на българската периодика и книга. Така те се наложили като организатори на духовния и обществения живот.

Читалищата изпълнявали национално-културни функции и сред емиграцията. Особена роля в това отношение имали читалището „Братска любов" в Букурещ, център на революционната емиграция, „Българското читалище" в Букурещ, ръководено от Добродетелната дружина, читалищата в Браила, Белград и особено Цариградското читалище, придобило по-късно общонационални функции.

В условията на разгръщащото се национално-културно движение се създават и други обществено-културни организации. На първо място между тях изпъкват женските дружества, които се грижели за девическото образование, за просветата на майките, за издигане ролята на жената в българското общество.

В края на 60-те и през 70-те години се основават учителски и ученически дружества, които имали амбиции да приобщават интелигенцията към модерната култура, да поддържат културен живот сред гражданството, да разпространяват книги и списания, както и педагогически знания.

Развитието на културните учреждения и организации, плод на народното творчество, в условията на духовен подем постепенно довежда до оформянето на първите общонационални културни институции, играли ръководна роля по отношение на цялата страна. Първият орган, който придобил общонационални функции по отношение на просветата, било Настоятелството на църквата „Св. Стефан" в Цариград. Съставено от заможни търговци и занаятчии, то се обособило като отделна община, която по силата на своето влияние и поради средствата, с които разполагала, започнала да упражнява морален контрол върху училищата, читалищата, общините, печата, да насочва и координира усилията на нацията в културно отношение.

През 1864 г. към Цариградската община се създава Българско читалище, което чрез своето едноименно списа-

ние насочвало учебната и читалищна дейност. Пак в Цариград през 1868 г. се основава и Българско благотворително братство „Просвещение", поставило си за цел да съдейства за развитието на националната просвета в застрашените от гърцизма македонски райони. През 1871 г. била създадена и „Македонска дружина" като организация, противостояща на гръцката македонска дружина, създадена през същата година със задача да погърчи българите от Македония и Егейска Тракия. През 1872 г. Македонската дружина се преобразувала в „Каса за бедните български училища". След учредяването на Българската екзархия някои от самоорганизираните национално-културни институции били разпуснати. Българската просвета преминала под ведомството на епархиалните съвети и подчинените на тях общини. Но и през този период значителна роля останали да играят Цариградската община, Одеското българско настоятелство и Добродетелната дружина.

Общобългарските институции защитавали общите културни интереси на нацията. Те били инициатори за създаване на организация на учителите чрез така наречените учителски събори, които започнали да се провеждат от 1868 г. в главните просветни центрове – Стара Загора, Прилеп, Пловдив, Казанлък, Тулча и др. От 1872 г. съборите били организирани вече от Екзархията по епархии. Първият епархийски събор, който приел програма за градските и селските училища и назначил училищен инспектор, бил проведен в Шумен.

Българските просветни органи в Цариград подпомагали общините от изоставащите в просветно отношение райони на Македония. По апел на братството „Просвещение" и на Българското читалище много общини от Северна България и Тракия, както и богати търговци сред емиграцията внесли дарения в полза на просветното дело в Македония, изпитващо силните удари на гръцкия културен натиск. Благодарение на усилията на българските общини в Македония, подпомогнати от цялата страна, през 60–70-те години и македонските райони започват да живеят с общия ритъм на българския културен ренесанс. Още преди създаването на Екзархията в Македония били открити 120 училища, в които се учели над 12 000 ученици.

Главната заслуга на общонационалните просветни институции в Цариград се състои обаче в това, че те отстоявали българските интереси от чуждите културно-политически домогвания. Те воювали срещу гръцкото влияние и срещу опитите на група сръбски мисионери, изпратени от белградското правителство през 60-те години, да откриват училища и разпространяват сръбска литература по главните градове на Македония и на западните български земи. Националните културни институции в Цариград отхвърлили категорично и проекта на Мидхат паша за отоманизирането на българските училища. Чрез цариградската преса те предизвикали силно движение сред българската интелигенция срещу турското посегателство.

Така просветното движение, започнало през 20–30-те години с изграждането на няколко основни училища, се превръща след Кримската война в общонародно движение за културно-духовна еманципация. То изиграло революционна роля в историята на Българското възраждане. Чрез училищата и просветата българското общество се измъкнало из тъмнините на Средновековието и се приобщавало към постиженията на модерната буржоазна цивилизация. Просветното движение формирало отредите на българската национална интелигенция. То съдействало във висша степен за моделирането на новобългарския език, за раждането на новата българска литература и изкуство. Като обединило целия народ от Дунавска България, Тракия и Македония в общия ритъм на духовната обнова, във висша степен способствало за формирането на българската нация.

РАЗЦВЕТ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЛИТЕРАТУРА

През завършващата фаза на Българското възраждане литературният процес се обогатява, преминава на качествено нова основа при напълно оформено художествено

съзнание, което изявява типа на модерния писател, способен вече да твори оригинални художествени произведения на български език.

Набелязаните до това време литературни видове и жанрове се конституират окончателно. Обособяват се отделните дялове на художествената литература – поезия, проза, драматургия, литературна критика. Окончателно се преодолява синкретизмът.

Обогатена е и идейната платформа на литературния процес. Просвещенският етап е вече преминат. Основната идея, която обединява и вдъхновява цялата култура, е национално освободителната. Революционно-романтичното направление става господстващо. То определя новите естетични идеали, морални ценности и духовни желани...

Забелязва се силно и естествено увлечение по поетичното творчество. В началото на новия етап от развитието на възрожденската поезия застава Г. С. Раковски с поемата си „Горски пътник", издадена в Нови Сад през 1857 г.

Поемата „Горски пътник" е възторжена апология на хайдутството, прието за символ на българското свободолюбие. В квазистихотворна форма, напомпана със силен патриотичен патос и революционни мечтания, Раковски излага чрез разказите на бившите войводи основните си възгледи за политическото освобождение на България. Саможертвата за отечеството е възпроизведена от него във висша добродетел. За възбуда на патриотичното чувство Раковски е призовал дивната природа на родния край, романтиката на българската старина и реликвите на националното минало.

Изграждайки основната идея на поемата, Раковски безкомпромисно изобличава робската действителност, турската жестокост, азиатската изостаналост, чорбаджийското предателство.

Така „Горски пътник", без да бъде поезия в точния смисъл на думата, става политическа, революционна платформа на новата литература. Нейната заслуга е, че тя просто налага националната идея и революционния романтизъм като програмни начала на българската поезия през завършващия етап на Възраждането.

Както е забелязано отдавна, поетичният изказ на Раковски е безпомощен. Само тук и там има сполучливи попадения. Поетичното вдъхновение обаче е подменено от публицистична екзалтация. Езикът е тромав, неясен, една сложна комбинация от стари конструкции, използвани да предадат тържественост на фразата, и нови изказни форми, преустроени в стила на лингвистичните разбирания на Раковски, привърженик на компромисното течение.

Така или иначе, „Горски пътник" дори и чрез литературното си несъвършенство възбужда цяло поетично движение през последните десетилетия на робството, провокирано от амбицията да предаде на идеите на Раковски по-определена поетична форма.

Успоредно с Раковски през 60-те години продължава да твори и първият истински български поет Д. Чинтулов. Пак по това време се появява и същинският майстор на стиха във възрожденската литература Петко Славейков.

Започнал своя творчески път заедно с генерацията на даскалите поети и точно като тях с безпомощно стихотворство, под възбудата от патоса на възрожденското време, под въздействието на фолклора, на образци от гръцката и руската литература, Славейков израства през 60–70-те години като истински поет, автор на многобройни патриотични, любовни, хумористични, сатирични, елегични стихове и поеми.

Няколко основни качества на Славейковите стихове ги правят същинска поезия. На първо място, това са свободният езиков изказ, силното чувство, леещият се звънтящ стих, езиковата мелодика. Всичко това е съчетано с разнообразна тематика, която отразява новата психологична нагласа на възрожденския човек. Така Славейковата поезия дава израз на бурното увлечение по свободата, по житейските радости и по природата, тя атакува робския комплекс, превръща се в протест срещу социалните неправди и обществените пороци. Такива мотиви в Славейковата поезия като копнежа по сродна душа, мъката от нерадостната участ, ропотът срещу социалната несправедливост, патриотичното вълнение, преклонението пред красотата на природата, дидактичните поучения, разработени или с елегична притихналост, или със сатирична

острота, или със свежото хумористично отношение към човешките и обществени пороци, като увлечението по модата, по чуждите ценности, по новите меркантилни страсти, не са можели да не импонират на настроението на възрожденеца.

На своите съвременници Славейков допада и с качествата си на епически поет. Неговите възрожденски поеми „Изворът на белоногата" и „Бойка войвода" (1873) са първият голям празник в историята на българската поезия.

Заедно с П. Р. Славейков, през 60-те години в градината на българската поезия се обаждат и нови гласове: Райко Жинзифов, Григор Пърличев, Никола Козлев, Любен Каравелов, Добри Войников, Димитър Великсин (който пише стихове на български, румънски и на френски език), Теодосий Икономов.

Преди Освобождението зазвънява лирата и на Иван Вазов. Първите му стихосбирки „Пряпорец и гусла", „Тъгите на България" и „Избавление", макар и да съдържат малко оригинална поезия, отразяват възбудата и трагичния срив на българския дух по време на Априлското въстание и радостта от свободата.

Заедно с Вазов през 70-те години на поетичното поприще се подвизават още К. Величков, Ст. Стамболов, Ст. Михайловски, Цани Гинчев, Кръстю Пишурка, Пандели Кисимов, Харалан Ангелов, Петър Иванов, Бачо Киро Петров. На една част от тази поетична фаланга предстоеше тепърва да каже думата си в българската литература, друга загина за освобождението, без да стигне до съвършенство, а трета просто остана на нивото на „даскалската поезия", домогвайки се безпомощно да отрази личните и обществените вълнения в стихове. В трудния ход на българската поезия през 60–70-те години, когато началните стъпки са още неуверени, когато сред обилието от стихове, елегии, балади, поеми, сатири трудно се отделят по няколко зърна истинска поезия, когато само Славейков можеше да реди същински песни, прогърмява могъщото поетично слово на Хр. Ботев.

Без Ботев българската литература до Освобождението би останала безпомощен опит за художествено пресъздаване на света, а бъдещето ѝ – без ясно очертана перспектива.

Ботев е оставил на българската литература само 20 поетични изумруда, но те са достатъчни да го представят като най-великия български поет. Тук нито е възможно, нито е необходимо да се прави анализ на Ботевата поезия, още повече че къде по-сполучливо, къде пътьом, този анализ вече е направен. Ще се опитаме само да определим мястото на Ботев в българската култура.

И с оглед на това е важно да се посочи, че стиховете на Ботев са заредени с огромно идейно-творческо богатство. В тях е отразена волята на българина да постигне свободата си, политическа и духовна. Одухотворени са най-добрите качества на българското племе. Заедно с това Ботев е първият изявен певец на социалната правда, на общочовешкото щастие. Той мечтае за братския съюз на народите и на угнетените, за социална справедливост и човешко достойнство. От всеки негов стих дишат революционен патос, патриотична всеотдайност, готовност за саможертва.

Цялото това богатство от идеи, мисли и поетични вълнения, което буквално озонира българската култура, Ботев поднася в съвършена стихотворна форма, с неподражаем чар и музикалност. Неговият поетичен гений намира завършения си израз в баладата „Хаджи Димитър", в стихотворенията „Борба", „Моята молитва", „Хайдути", „Патриот" и др.

С оглед историята на българската култура, феноменът Хр. Ботев представлява изключителен интерес, макар и да има аналогии в чуждите литератури. Преди всичко би трябвало да се потърси отговор на въпроса как при вековната малокултурност на българското робско общество, при началната безпомощност на новата литература, без уплътнена поетична традиция в миналото, при очертаното състояние на книжовния език, можа да се роди една толкова завършена поезия.

Очевидно тук би трябвало да се позовем на възможностите на гения.

В някои от интуитивните творчески области и специално в поезията често се наблюдават подобни експлозии, за разлика от други области, да кажем музика и живопис, където традицията има неотразимо въздействие, а определяща роля играят материалните средства и техниката. Не могат да

се очакват велики композитори в страни като България, която през Възраждането има само няколко раздрънкани хармониума и музикалните нужди се задоволяват почти изцяло от фолклора. Още по-невероятно е това в областта на науката, която не може да бъде спонтанно вдъхновение, да се появи на пусто място без традиция, без материални условия, без техническа въоръженост.

Геният на Хр. Ботев облагородява българската поезия и култура, като дава едно могъщо начало и огромен тласък на духовния живот, като определя критериите за поезия на български език, които трайно ще маркират параметрите на поетичната традиция. И наред с това, високите образци, до които Ботев достига, създават за пръв път възможност за взаимодействие с другите литератури на принципно нова основа, вън от заимстването и адаптацията. За историята на българската култура Ботевото дело има стойността и на морален, и на естетичен еталон. То ще окуражи националното самочувствие, което на културното поле ще се трансформира в творчески импулс. Без Ботевия тласък културната обнова на Възраждането би останала незавършена.

Това са главните резултати, които Ботевият гений внася и утвърждава в историята на новата българска култура. По същество появата на Ботев означава, че след векове на безпросветност и духовна пустота елитарното начало в българската култура е отново възстановено. Очертан е сигурно пътят на бъдещото литературно развитие. И ако можем да кажем, че епохата на Възраждането ражда новата художествена култура, трябва веднага да подчертаем, че това тя постига главно, ако не и единствено, чрез гения на Хр. Ботев.

Завършващата фаза на Възраждането ражда и първите опити в областта на художествената проза (разкази, повести, мемоари, пътеписи и т.н.).

Както беше отбелязано, началото на художествената проза трябва да се търси през 40-те години, когато на страниците на „Цариградски вестник", после и като отделни книжки се появяват първите нравоучителни повести и разкази, заети от чуждата литература, но напълно или частично побългарени с оглед интереса на българския читател.

С подобен род преводи и версификации след 50-те години продължават да се занимават Йордан Ненов, Йоаким Груев, Стефан Захариев, П. Славейков, Павел Бобеков, Димитър Душанов и други преводачи и версификатори. Техните съчинения, издържани предимно в стила на преромантизма, удовлетворяват началните духовни желания на онези българи, които най-рано се бяха научили да четат и пишат на роден език.

Чак през 60-те години се появяват първите оригинални български разкази и повести. Но и те остават плътно в обятията на сантиментализма. Типичен пример на този род проза е повестта на В. Друмев „Нещастна фамилия" (1860), сълзотворен разказ за кърджалийските времена. Пак през 60-те години са обнародвани и повестите на Илия Блъсков „Изгубена Станка" и „Злочеста Кръстинка", сълзотворни четива, оплакващи неумело злата робска участ на българина.

През 60-те години и Рачо (Райко) Жинзифов предлага няколко нескопосани съчинения, но те не правят никакво впечатление на публиката, макар и да предизвикват назидателната присъда на критиката.

Между разказвачите в българската литература до Освобождението повече внимание заслужава единствено Л. Каравелов. Написал около 30 разкази и повести, Каравелов се опитва да предаде колорита на своята епоха, да извае галерия от образи, типични за българите от старото време, да внуши определени критерии за добро или за лошо, да предложи нови норми на поведение, нови представи за красота и човечност.

Белетристичното творчество на Каравелов започва в Русия (1859–1866), когато той съчинява няколко разкази и повести, между които „Българи от старо време" – най-завършената негова творба. От сръбския период (1867–1869) е второто му голямо съчинение – повестта „Крива ли е съдбата", издадена на сръбски език. Букурещкият период (1869–1878) е най-плодотворен. По това време Каравелов написва 16 разказа и повести, които печата по страниците на своите вестници „Свобода" и „Независимост", а после и в списание „Знание".

Значението на Каравеловата проза за новобългарската литература трябва да се потърси в няколко посоки: в опита да се уплътни този най-рехав и несполучлив жанр на възрожденската книжнина, в народностния дух на разказвача, в богатството от битови ситуации и етнографски наблюдения, които позволяват на читателя да усети аромата на времето, в публицистичната актуалност на разказите и повестите, поставили в чисто социален план дилемата за доброто и злото, предложили богата галерия от образи на чорбаджии, селяни, еснафи, хайдути, както и нови морални, педагогически и естетични критерии.

Художествените качества на повечето от Каравеловите разкази и повести са съмнителни. Публицистичният патос му е попречил да постигне пластични образи и картини, силни художествени внушения. Но въпреки забелязаните още от съвременниците му слабости, Каравелов остава единственият писател до Освобождението, който твори художествена проза.

В края на Възраждането се появяват нови литературни видове, непознати или малко познати в предходния период.

Обнародват се първите български пътеписи. На страниците на периодиката се печата видяното и чутото от Н. Геров, П. Славейков, Ив. Богоров, Р. Жинзифов, Т. Икономов, Никола Живков, Л. Каравелов, както и на други „скиталци". Пътеписното четиво също има подчертан публицистичен заряд. Главният мотив на възрожденския пътепис е възхита от родната земя с оглед пробуждането на патриотични чувства. В почти всички описания срещаме един и същи рефрен – на света няма нищо по-хубаво от нашата татковина, тази „райска земя", „този благословен от бога край". Специално внимание в този дял заслужава работата на Л. Каравелов „Записки за България и българите", както и пътеписите на Т. Икономов и на Ив. Богоров.

Появяват се и първите мемоаристични разкази, различни по форма и съдържание от автожитията на XVIII в. И в мемоаристиката виждаме отново да се подвизават известните писатели П. Славейков и Л. Каравелов, както и нови имена – Ангелаки Савич, Атанас Чернев, Светослав Миларов[псевд.

на Светослав Николов Сапунов – б.р.]. Но само две мемоарни съчинения будят интерес: „Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български вехти и нови воеводи" (1872) на П. Хитов, написано от Л. Каравелов, поради малограмотността на хайдушкия войвода, и „Мемоарите на капитан В. Вълков" (1872), написани от Ангелаки Савич. Любопитен е фактът, че и двамата първи български мемоаристи не са могли сами да опишат живота си. А това в българската литература ще остане една дълговечна практика, за да показва на тези, които могат да наблюдават културните явления, степените на духовното и социалното съзряване на българското общество.

Ново явление в полето на книжнината през 60–70-те години е литературната критика.

При началната безпомощност на националната литература с литературна критика естествено е да се заемат най-напред самите творци на художественото слово. Поради това тук отново ще забележим познатите имена на Н. Геров, П. Славейков, Д. Войников, В. Друмев, Т. Икономов, Л. Каравелов и Хр. Ботев. Критичните съчинения на тези автори в повечето случаи представляват не толкова литературна критика, колкото социална и конюнктурна присъда на българската книжнина с оглед задачите на освободителното движение и предпочитанията на културните кръгове, към които принадлежат отделните автори.

Измежду тях биха могли да се отбележат Т. Икономов, който има по-специална подготовка на литературен критик и естет, и Л. Каравелов, който отдава в своето творчество изключително място на литературно-критичната проблематика, предлага твърд критерий за степенуване на духовните ценности и внимателно отсява обилието от книжовни опити, търсейки зърната на автентичната литература.

„Чист" литературен критик между възрожденците е само Нешо Бончев. Неговите възгледи за реалистичното отразяване на живота, за уплътняване на връзката между националната литература и напредналите школи, за превеждане и подражаване на класическите писатели и на големите творци от ново време, атаката му срещу сантиментализма и пусто-

книжието спомагат за духовната ориентация на новата българска литература.

В същото време обаче Н. Бончев е откъснат от литературния живот в страната, не се е занимавал с оперативна критика, в много отношения възгледите му са твърде демодирани, тъй като слабо е познавал европейската литература.

По отделни въпроси от историята и теорията на литературата през 70-те години мнение изказват още П. Оджаков, Т. Шишков и др.

Естественият ход на литературното развитие през 60–70-те години поставя на дневен ред големите проблеми за националната литературна стратегия. Пламва острастена и продължителна дискусия върху състоянието и задачите на българската литература, за духовния избор и за отношението на българските творци с чуждия литературен свят.

Тласъкът за тази дискусия е даден от Л. Каравелов, който през 1864 г. решително въстава срещу продължаващата практика да се побългаряват чуждите произведения. Пак по това време от страниците на в. „Турция" се обажда Т. Икономов, за да демонстрира консервативните си схващания за ролята на театъра и драматургията. Отговаря му френският възпитаник Никола Войводов.

През 70-те години преднина в дискусията взема отново Л. Каравелов, който се обявява срещу преводната практика, запълнила българската книжнина с „долнопробни и глупави книжлета", срещу подражателството, за да настоява за „чисто българска литература", сродена с голямото и непреходното в европейската класика, макар и критериите му за литературното наследство да не са особено прецизни.

Нешо Бончев подема Каравеловите възгледи, като продължава да напада „измет книгите" и отново да препоръчва „духовний, литературен и исторически живот" на напредналите народи.

В дискусията се намесва и Хр. Ботев, за да направи за посмешище сантименталните книжлета, да защити революционната тема, да поиска литературата да се съобразява първо с българските нужди и после с общочовешкия интерес.

Макар и ненапълно избистрена, Ботевата критика отговаря на нивото и възможностите на българските творци – негови съвременници, и е подчинена на принципа за актуалност на литературата. В дискусията се намесват под една или друга форма и почти всички възрожденски писатели.

Дискусията върху литературната ориентация през 60–70-те години показва ръста на българската култура. Тя разкрива стремежа да се усвои ясна естетически и оправдана социално литературна позиция, да се надделеят началните слабости и главно сантиментализма, да се уплътни духовната връзка с модерната европейска литература. В нея остро се сблъскват революционерите и просветителите. Главният спор е за социалния адрес на литературата. И двете течения с реално място в духовния живот общо взето защитават възгледи, които притискат литературния процес към социалната практика. Тези възгледи точно отразяват действителните възможности на литературата, която вън от Ботевото творчество не е можела на този етап да поеме по-големи естетични оттворности.

През 60–70-те години публицистиката, най-уплътненият книжовен жанр във възрожденската литература, достига до образци и постижения, които остават паметни в историята на българската писменост. Освен с плодотворната традиция, постиженията на публицистиката трябва да се обяснят и с компенсационните рефлекси, които продължава да проявява логиката на литературния процес.

Времето поставя пред литературата непосилни задачи. Поезията и художествената проза, както се вижда, са още незрели, за да обслужат социалното движение, да удовлетворят духовните, политическите, пък и чисто естетичните нужди. При това положение публицистиката отново трябва да запълва книжовните лагуни и да компенсира слабостите на художественото творчество. Освен всичко това тя има вече широка печатна база, почти сто периодични издания, пък и разполага със средствата на модерното книгопечатане.

Като книжовна връзка на духовните нужди с политиката и ежедневния живот, публицистиката бързо се диференцира в различни направления, отразяващи през завършващата фаза на Възраждането политическите течения в освободи-

телната борба. В Цариград са групирани туркофилите около в. „Турция“ на Н. Генович, русофилските среди, обединени политически с публицистите от в. „Отечество“, издавано в Букурещ като орган на Добродетелната дружина. В столицата се подвизава големият кръг от просветителите и черковниците, обединени около Славейковия вестник „Македония“. Тук, макар и краткотрайно, се мяркат и униатите на Др. Цанков, струпани около редакцията на в. „България“.

Революционните и литературни публицисти се подвизават в Белград през 60-те и в Букурещ през 70-те години на XIX в. Около вестниците на Раковски, Каравелов и Ботев се групират тези, които проповядват революционни възгледи и защитават радикални схващания за българския живот и култура.

Основател на революционната публицистика е Г. Раковски, който макар и да не достига до завършени образи, определя тематиката, основната аргументация, главните прицелни точки и много от средствата, които обогатяват този род книжнина.

Л. Каравелов се смята за патриарх на българската революционна публицистика. В неговата школа израстват две от най-големите имена на публицистичното слово, а и на българската литература – Хр. Ботев и З. Стоянов.

Върхът в тази област, както и в поезията, и в цяла серия други културни дейности бележи пак Хр. Ботев. Неговите блестящи статии, фейлетони, прегледи, памфлети и по идеи, и по трактовка, и по силата на внушението, и по пластиката на езика, и по своеобразната чисто ботевска стилистика действително остават ненадминати. Най-доброто в тази област след Ботев неминуемо носи следа от неговото въздействие, частица от Ботевия дух и почерк.

В хода на развитието на публицистиката се оформят и два нови жанрови вида: фейлетонът и памфлетът. Един от първите майстори на български фейлетони е П.Р. Славейков, последван през 60-те години от Рашко Блъсков, Д. Войников, по-късно от Стефан С. Бобчев.

Но ненадминати майстори на фейлетона и на памфлета са Хр. Ботев и Л. Каравелов. С драстичната присъда на

врагове и приятели, с убийствен сарказъм и с ясна социална позиция Каравелов и Ботев превръщат фейлетона в могъщо оръжие на политическата борба. Серията „Знаеш ли кои сме ние?“ завинаги определя формата и специфичния строй на българския фейлетон.

През 50–70-те години се появяват и първите български драматични произведения. И този литературен жанр започва живота си чрез заимствания и преработка на чужди образци. С това през 50-те години са заети Сава Доброплодни, Кръстю Пишурка, Д. Войников. Първата оригинална българска пиеса се явява чак в 1863 г. Това е „Ловчанският владика или беля на ловчанския сахатчия“, съчинена от Теодосий Икономов. След Икономов няколко писатели предлагат едноактни или по-големи, сериозни или смешни „театрални позорища“: П.Р. Славейков, Хр. Даскалов, Д. Войников, В. Друмев, Л. Каравелов, Ив. Владикин, Б. Манчев. Страниците на хумористичния печат през 70-те години гъмжат от комични сценки из българския живот, от фарсове, скечове и смешни диалози.

Всички тези опити възпроизвеждат мотиви в стила на европейския преромантизъм. Но заедно с това безпомощната литературна форма е заредена с революционни, патриотични, граждански вълнения, с хуманистична защита на малкия човек, на измамения селянин и занаятчия, на пропадналия търговец, на поруганото човешко достойнство. Така те импонират на духовния и естетичния свят на възрожденския българин, на националния патос на епохата и едновременно с това отразяват неустановените естетични критерии на раждащата се нова литература.

В ранната история на българската драматургия безспорно се открояват две имена – Д. Войников и В. Друмев.

Авторът на пет драми и пет комедии, Д. Войников полага основите на българската драма, набелязвайки нейната тематика, идеи, сценични похвати. С трайно присъствие в българската драматургия остава комедията му „Криворазбраната цивилизация“.

Същата щастлива съдба има и драмата на В. Друмев „Иванко, убиецът на Асеня I“, която живее на сцената повече

от един век поради неизчерпаното присъствие на историческия романтизъм в българското светоусещане.

Компенсация срещу първоначалните слабости на националната драматургия е потърсена в бурното увлечение по класическите образци. Българските писатели превеждат и побългаряват многобройни чужди съчинения, от които най-възторжен прием сред публиката намират сантименталните мелодрами като „Многострадална Геновева". Но наред с тях, през 70-те години българската интелигенция чува имената на Шекспир, Гогол, Юго и други големи майстори на драмата. Най-популярен обаче става Молиер. Почти всички негови комедии са преведени или побългарени още до Освобождението.

НАУЧНИТЕ ИНТЕРЕСИ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРОЖДЕНСКО ОБЩЕСТВО

През 50–70-те години продължават опитите в областта на научното творчество. Както и преди това, тук отново доминират интересите към миналото, към фолклора, към етнографията. Това стимулира развитието на обществознанието и преди всичко на историографията, в областта на която се наблюдава преход от любителство към професионализъм.

В исторически проучвания, както и преди войната, са увлечени цяла група български книжовници и общественици – Г. Раковски, П. Р. Славейков, Г. Кръстевич, Д. Войников, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Сп. Палаузов, М. Дринов. Техните проучвания са ориентирани към историята на (Българското средновековие, и по-специално към прабългарите и славяните, към делото на Кирил и Методий и към славянската писменост. Голям интерес се проявява и към проблемите на турския период, специално към историята на хайдушкото и църковното движение, към делото и творчеството на Паисий и Софроний, към въстанията от периода между XV и XVII в.

В развитието на българската историография от този период доминира романтизмът. Той се усеща в историческите разкази на Раковски, П. Р. Славейков, Г. Кръстевич. Оформя се и позитивистична школа, към която могат да се причислят М. Дринов, Л. Каравелов и Хр. Ботев.

Но облик на професионалната историография дават двамата ерудирани изследвачи – Спиридон Палаузов и Марин Дринов. След Кримската война Спиридон Палаузов се отклонява за дълго от занимания с историята. Все пак той успява да предложи интересни проучвания върху църковния въпрос.

За разлика от Палаузов, през този период интензивно твори най-големият историк от епохата на Възраждането – М. Дринов (1838–1906). Той учи в Русия и специализира във Виена. През 70-те години е назначен за доцент в Харковския университет, а от 1875 г. е избран за редовен професор. Неговите изследвания върху произхода на прабългарите, върху славянските заселвания на Балканския полуостров и върху взаимоотношенията на славяните с Византия и до днес са запазили своята научна свежест. М. Дринов е и първият български историк, който проучва научно проблеми от историята на Възраждането, свързани с определянето на границите на епохата, с ролята на Паисий Хилендарски, с историята на българската църква и други теми.

Интересът към културно-историческата традиция дава тласък в развитието на етнографията, фолклористиката и археологията.

Етнографските проучвания са ограничени и имат любителски характер. За тяхното ориентиране особено значение има трудът на Г. Раковски „Показалец или ръководство, как да ся изисквът и издирят най-стари чърти нашего бития, язика, народопоколения..." (1859).

Много нашироко се разгръща интересът към фолклора. През 1860 г. в Белград излиза големият труд на хърватина Ст. Веркович „Народне песме македонски бугараи". През следващата година в Москва Л. Каравелов издава „Памятники народнаго быта болгар", а братята Димитър и Константин Миладинови печатат същата година в Загреб „Български народни песни", събрани из Македония. Интересно проуч-

ване върху българския фолклор прави и френският дипломат О. Дозон. Заслуги в тази област имат В. Чолаков, П.Р. Славейков, Г. Раковски, Н. Геров, В. Захариев.

През този период на страниците на възрожденския печат се проявява истинска страст към старинните и археологическите паметници, печатат се стотици съобщения за старите калета, крепости и пътища, предприети са и първите археологически разкопки. С проучването и опазването на българската старина се занимават Раковски, Славейков и Геров. В 1870 г. Ст. Захариев обнародва първата историко-археологическа студия.

В края на Възраждането, в българската литература се появяват опити за философско осмисляне на света и природата, без да се смята, че се стига до обособена философска школа. Философската мисъл е чисто компилативна и твърде комплексна. Тя се проявява в по-теоретичното третиране на основните политически, естественонаучни, етични и естетически проблеми и е подчинена на целите на освободителното движение. Цялостни философски трудове остават само П. Берон и Ив. Селимински. С философското мислене са съпричастни Хр. Ботев, Л. Каравелов, Т. Икономов, В. Берон, Л. Йовчев.

Общественици и учители подхващат проблемите на педагогиката. По страниците на българския печат се обнародват френски, руски, английски и немски педагогически трудове, както и някои оригинални наблюдения върху възпитанието.

През 50–70-те години българското общество започва да проявява жив интерес и към постиженията на природните и техническите науки. Този интерес е подбуден от развитието на промишлеността и от наличието на високообразована интелигенция. Възрожденският печат широко информира за големите открития на епохата. Много последователен в това отношение е протестантският вестник „Зорница". Някои от техническите постижения в печатарството, съобщителната техника, в химията и механиката, в електротехниката стават популярни в България. Появяват се и първите учени в тази област. Н. Тошкович защитава в Париж оригинални открития в областта на корабното строителство и корабоплаването.

Една статистика, направена по данни от възрожденската книжнина и от печата, показва, че през XIX в., и то главно през последните десетилетия преди Освобождението, по темите астрономия, ветеринария, география, време, естествена история, геология, климат, подземни богатства, физика, химия, човекът и природата и т.н. са били отпечатани 59 учебника, 35 оригинални български съчинения, 15 превода, около 360 статии, писани от български автори, около 100 преводни статии и близо 1000 съобщения за природни бедствия, събития и т.н.

Чрез тези публикации широко известни на българите стават имената на Нютон и Дарвин, на Архимед, Галилей, Йоханес Кеплер, Бекон Бейкън, Франклин, Александро Волта, Антоан дьо Лавоазие, на Александър фон Хумболт, Алексис дьо Токвил и Жорж Луи Бюфон.

Изредените български имена и съчинения из областта на научните дирения през 60–70-те години показват, че и в тази област преходът към модерните форми е също много усложнен и значително по-труден, отколкото в интуитивните литературни области.

До Освобождението, т.е. чак до последните десетилетия на XIX в,, България остава непричастна към епохалните научни открития на буржоазната епоха. Опитите, правени от първите учени българи, не надхвърлят степента на любопитството и дилетантското увлечение. Научното дирене е отчасти сполучливо само в обществознанието, където пряко е подчинено на идеологически и сантиментални подбуди. Само в тази област се достига до някои налучкани истини за миналото, за езика, за фолклора и етнографията, за връзките на България с чуждия свят, които ще се настанят трайно в историческата памет на българското общество.

Извън обществознанието, т.е. в областта на природните, техническите, физичните, химичните науки не може да се открие нито едно реално постижение. Тук се стига само до популяризиране на чужди научни открития, което поражда просвещенското преклонение пред научното познание. В непосредствена перспектива това ще увлече първите млади българи по трудните пътища на науката.

Българската наука остава до Освобождението без реална организация (Книжовното дружество има повече издателски функции), без материални средства за развитие, без професионални учени. При това положение значението на първите научни домогвания не надхвърля степента на адаптацията, която обаче сама по себе си е важен културен факт, способстващ да се завърши окончателно структурата на новата българска култура.

* * *

Схематичният преглед на главните постижения в областта на възрожденската книжнина показва, че през XIX в. са били положени основите на модерната българска литература.

Изградена е нейната жанрова структура. Обособени са отделните литературни видове: учебникарство, просвещенско-педагогическо четиво, публицистика, поезия, проза, литературна критика, драматургия, научна книжнина. Появили са се първите български поети, прозаици, драматурзи, критици и учени. Сложен е край на литературния синкретизъм.

Осъществена е идейната преориентация на литературния процес. Българската литература придобива определен национален облик както на базата на освободителната идеология, така и чрез въвеждането в нея на книжовния новобългарски език. Литературата проявява ярки ренесансови белези. Тя е подчинена на нуждите на социалното движение и на националния интерес, изразена е в ярка публицистична форма, носи вълнуващ идеен патос, стреми се да обезсмърти положителния герой на епохата, да осмее консерватизма и историческите недъзи на българското племе, да внуши романтично преклонение пред българското народническо милеене за родното.

Някои изследвачи на българската литература установяват, че през XIX в. се утвърждават и различни художествени методи: сантиментализъм (Друмев, Славейков, Ил. Блъсков, Д. Войников и т.н.), романтизъм (Чинтулов, Славейков,

Вазов, Гр. Пърличев, Хр. Ботев), реализъм (Л. Каравелов, Хр. Ботев). Това разделяне обаче не е достатъчно мотивирано от литературните факти. Основните направления и художествените методи поради началното развитие не са диференцирани. Като изключим Хр. Ботев, сантиментализмът присъства в съчиненията на всички други автори до Освобождението. И във всички случаи той е съчетан с романтичния патос, със стремежа към реално пресъздаване на живота. На бъдещето предстоеше да разграничи художествените методи, да обозначи по-точно естетичните потоци в новата българска литература.

С оглед историята на културата литературният процес през Възраждането трябва да бъде разгледан от позициите на сравнителното литературознание, като се проверят натрупаните в литературната история сантиментални, романтични, мегаломански или естетски критерии и превземки.

По пътя към сравнителното проучване ще се наложат две разграничения. Първото може да се получи от съпоставката на българската с европейската литература. То ще ни покаже, че поради известното състояние на духовния живот, българската литература от XVIII–XIX в. в сравнение с водещата литература на епохата – европейската, е допотопно изостанала и по структура, и по организация, и по стил, и по резултати. И това е напълно естествено, след като основите на модерната литература в Европа се полагат през XIV–XV в., след като Европа беше преживяла отдавна ренесансовото дръзновение, достолепието на класицизма и духовния преврат, предизвикан от Просвещението, след като беше преминала през романтизма на XIX в. и беше дала истинските шедьоври на модерната литература, естетика, философия и т.н., а България можа да види първите автентични произведения на български език едва през втората половина на XIX в.

Българската литература изглежда твърде закъсняла дори и в общо взето късно модернизиращата се славянска сфера. Съпоставена с блестящата руска литература на XIX в., дала на света Пушкин и Гогол, с постиженията на чешкия, полския и хърватския романтизъм, българската книжнина не би могла да има други измерения освен тези на едно начално духовно

усилие. Така от водеща школа сред славянските литератури през Средновековието, после няколкото века деградация на духовния живот, България се беше превърнала в периферия на славянските литератури, при това по логиката на своята модерна трансформация българската литература твърде много се беше вече отдалечила и разграничила от тях. Но за това подробно ще се говори на друго място.

Българската литература е изостанала дори в семейството на балканските литератури. Почти цял век тя е изпреварена от модерните тенденции в новогръцката литература. Преди нея поне по темпове, по жанрово преструктуриране и по интензивността на връзките си със света се развиват сръбската и румънската модерна книжнина. Може би само турската литература така продължително и трудно се е приобщавала към новото време, както и българската.

Вникването в структурата на българската възрожденска книжнина ще потвърди направените констатации. Като всяка литература, която прави начални усилия за модернизиране, така и българската развива предимно утилитарните видове, произтичащи и пряко свързани със социалната практика. Не е случайно, че не само по брой, но и по тежест, и по културна употреба доминиращо място в книжнината на XIX в. заемат учебниците, религиозните съчинения, публицистиката и просвещенско-педагогическите трактати. Статистиката сочи» че точно съчиненията от тези четири групи изпълват две трети от обема на възрожденската книжнина.

Недоразвити остават онези жанрови и литературни видове, които са водещи в модерната литература. До Освобождението по същество България няма художествена проза. В българската литература не е направен дори и опит да се създаде поне един роман, а този факт е достатъчен, за да покаже, че тази литература е още в пелени. По същество липсва и модерна драматургия. Споменатите драми на Войников и Друмев не само че не опровергават това заключение, а още повече го подсилват. Липсват в българската книжнина научни трудове на професионално равнище. Историческите студии на Дринов не са достатъчни, за да коригират този извод.

Безпомощна е и литературната критика, все още неотделена в обособен дял.

Сравнителното проучване, реално липсващо в историята на българската литература (тук не става дума за паралели или съпоставителни наблюдения), ще въоръжи българската културна история със сигурни и пластични критерии, ще изчисти литературно-историческите и литературоведските изследвания от романтичната плява и ще ни освободи от смехотворните усилия, саркастично отхвърлени още от Хр. Ботев, да представяме „ученическите упражнения" на една начеваща школа за литературни шедьоври. Без това ние няма да постигнем толкова необходимата за българската култура точност в измерването на литературния факт, на духовните явления и процеси.

Второто разграничаване произлиза от вътрешната логика и динамика на литературния процес, което налага да се съизмерят постиженията на възрожденската литература с оглед на миналото. Тук в съответствие с реалните литературни факти нещата изглеждат съвсем другояче. Става ясно, че след като България цели векове не е имала елитарна култура и е била лишена от аристокрация и интелигенция, от нормални връзки с културата на света, българската литература на Възраждането, особено тази от завършващата фаза, представлява колосално духовно постижение.

За няколко десетилетия току-що огрaмотени хора, при това при трудни робски условия, пишат, превеждат и издават над 1600 книги, редактират около 100 периодични издания, полагат основите на поезията, на модерната публицистика, приобщават се към научните постижения на епохата, за да достигнат един невероятен връх, белязан от гения на Хр. Ботев.

Така на полето на новата българска литература се отприщва духовната мощ на един народ, трупана, но нереализирана векове, проявена като едно волево културно усилие, дошло да запълни и заличи бездната от безпросветност. От друга страна, в този духовен подвиг присъстват постиженията на модерната световна литература, които изучени, заимствани и адаптирани на българска почва ускоряват темповете, задъл-

бочават литературната обнова, превръщат новата българска литература в неразделна част от литературата на света.

ИЗКУСТВОТО НА ЗРЯЛОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Захари Зограф намира много последователи във всички възрожденски школи и ателиета, свързани традиционно с църковното изкуство. Те се изявяват чак до Освобождението, тъй като и през завършващата фаза на Възраждането църковното изкуство все още ангажира силите на огромната част от българските майстори – зографи, иконописци, резбари и декоратори. Традиционните школи още били пълни с изкусни майстори поради това, че след отделянето на българската църква от Цариградската патриаршия в началото на 70-те години започва нов тур в църковното строителство, включително и по селата. И по това време в Трявна, в полите на Рила, Пирин и Шар планина работят много ученици и последователи на З. Зограф, на Т. Вишанов и на братя Молерови, майстори на внушителното църковно пано, привърженици на възрожденските естетични идеали.

Но естественото развитие на българското изкуство предизвикало началния упадък на църковната живопис. Към средата на XIX в. храмът престанал да бъде център на духовния живот. Превес вземали светските градски учреждения. Публичният живот бил постепенно изнесен в училищата, в читалищата, по градските чаршии и в домовете на богатите граждани. Това преориентира художниците живописци, утвърждава светското начало, предизвиква на живот модерните направления, призвани да задоволят духовните нужди и самочувствието на първите граждани.

Така постепенно на мода стават „академиците", подготвени в чуждите академии и училища. Четири големи имена: Станислав Доспевски, Христо Цокев, Георги Данчов – Зографина и Николай Павлович осъществяват прехода от

църковната към светската живопис, за да изявят качествата и спецификите на възрожденската школа в българското светско изкуство.

Първият между тях Станислав Доспевски (1823–1877) е възпитаник на Санкт-Петербургската академия на изкуствата. Завръщайки се в България, в продължение на две десетилетия той изработва десетки битови портрети, между които личат тези на сестра му Доминика Ламбрева, на Елисавета Чалъкова, на Христина Зографска и на брат му Атанас Самоковецът, автопортретът на самия художник, образите на Найден Геров, Салчо Чомаков, Стефан Захариев. Дело на Доспевски са и редица рисунки с туш и молив и многобройни скици на селяни, воини и свещеници, пейзажи от български градове, както и няколко стенописа и десетки изящни икони.

Портретите на Доспевски се отличават със строгост и точност на композицията, със сдържан колорит, със стремеж да се подчертае стойността на човека, да се изведат неговите качества и настроения, всичко това изградено на определена лирична основа. Навсякъде, където той се е докосвал, се чувства определящото влияние на руската школа. Много от портретите му повтарят основни черти на руския портрет от XIX в.

Друг възпитаник на руската школа е габровецът Христо Цокев (1847–1883). Макар и неговите портрети да имат много общо с тези на Доспевски, Цокев изпреварва своя съвременник със способността си да пресъздава по-точно образите, да внася повече интимност и по-зряла психологична трактовка, както и елементите на жанровост. Най-добрите работи на Хр. Цокев са портретите на Стоян и Ангелина Бръчкови, „Руска девойка", „Мъж с ордени", „Монах", „Девойка в профил".

Жанровата живопис на Цокев е представена с „Монахиня чете", „Пушач", „Селско момиче в народна носия". Известни са и няколко негови пейзажи, както и десетки църковни пана и икони.

Третата голяма фигура на светската живопис е Георги Данчов (1846–1908), самоук зограф, който оставя произведения, неотстъпващи по качества на тези на „академиците". Започнал с църковна живопис, Данчов преминава към светски мотиви, като прави първия портрет на В. Левски, портрет

на Пейо Кюркчията, литографията „Свободна България“ и редица още творби.

Николай Павлович (1835–1894), възпитаник на Виенската и на Мюнхенската художествена академия, е последният майстор на светска живопис и най-продуктивният съвременник на Доспевски, Цокев и Данчов. Той е автор на серия портрети, исторически картини и патриотични литографии, на много рисунки и скици. Между неговите творби се открояват портретите на Стефан Берон и на Петър Берон, на Анастасия Златарска, няколко детски портрета, първата жанрова композиция в българското изкуство „Гроздобер“, литографиите от серията „Райна княгиня българска“, литографиите „Хан Аспарух“, „Хан Крум“, автопортретът на художника.

Така Н. Павлович обогатява жанрово възрожденската светска живопис. Освен това на него и на Доспевски принадлежат първите проекти за организиране на Специално образование по рисуване в България, както и първите опити в областта на художествената критика.

Многобройните и разнообразни произведения на светската живопис от края на Възраждането показват, че е извършена първата стъпка в модернизацията на българското изкуство с оглед на неговото изравняване с естетиката и стандартите на изкуството на XIX в. За пръв път през 60–70-те години България има художници, преминали през професионалните школи, способни да творят модерна живопис. Утвърдени са нови видове и жанрове в изкуството – кавалетният портрет, гравюрата, историческата картина, литографията и пейзажът. Но в същото време не трябва да се пропуска, че творбите на „голямата четворка“ са твърде примитивни и канонизирани. Липсват дълбочина и проникване във вътрешното състояние на моделите. В повечето от платната неестествено са преплетени елементи на сантиментализъм, обединени от декларативната публицистичност, особено типична за Н. Павлович.

В българското изкуство и през завършващата фаза на Възраждането липсват цели модерни жанрове, отсъстват водещи личности. Необясними са опитите на някои изследвачи да свържат формирането на българската художествена школа

предимно с името на Н. Павлович, който в много отношения стои дори зад Ст. Доспевски и Хр. Цокев.

За историята на българската култура в случая е важен фактът, че след невероятни трудности, произтичащи от липсата на средства и на подготвени творци, най-после, векове след като напредналите европейски школи бяха дали имената на гениални майстори на четката, докато българите едва успяваха да изографисат малките си приземни църквици, се оформя национална школа в живописта. Не е логично да се очаква, че тази школа може да роди изведнъж шедьоври. Затова необясними остават усилията на някои историци на българското изкуство, като разместват идеите и естетичната платформа, останала нереализирана с примитивните образци на възрожденската живопис, да представят първите стъпки на новото българско изкуство като крупно постижение. Фактически България осъществява своето духовно възраждане, без да успее да създаде големи и вълнуващи творби на живописта. Изкуството не само не е водещ аспект на културата, както е при класическия европейски ренесансов вариант, но то едва е успяло да се отскубне от средновековната традиция, за да се заеме свенливо и неподготвено с новите си задачи.

Освен чрез водещото направление на живописта, изкуството на Българското възраждане прави опити да навлезе и в други области на художественото творчество.

През първата половина на XIX в. се появява и реалистичната българска гравюра. Оформя се Самоковската школа. Карастоянови [Атанас (син) и Никола (баща) – б.р.] и Клинкови [Никола Клинков – Антим Рилски – б.р.] от Самоков създават оригинални творби. Гравюрата се появява и по кориците на първите печатни български книги.

По това време продължават своята работа щампарниците към Рилския и Троянския манастир. Разнасяни от поклонниците по цялата страна, манастирските щампи, наред с традиционните изображения на светии, подхващат вече теми и идеи с патриотично съдържание, представят природни пейзажи и светски настроения.

Така през последните, десетилетия преди Освобождението и в областта на гравюрата се забелязват набе-

лязаните тенденции. В творчеството на новите художници и специално в това на Н. Павлович се осъществява преходът от църковната щампа към гравюрата с историческа тематика, създават се многобройни произведения, които, макар и примитивни, вълнуват възрожденеца с темите си, докосващи българската историческа слава.

* * *

След Кримската война се осъществява по-нататъшната диференциация на жанровете и направленията в изкуството. Появяват се нови самостоятелни области, непознати в миналото.

Полагат се основите на българския театър. Неговите наченки трябва да се потърсят в тържествените годишни актове на класните училища, на които учениците представяли малки сценки, диалози, хумористични и скечове. Първото градско театрално представление се е състояло през 1856 г. в Шумен. На публиката била представена комедията на учителя Сава Доброплодни „Михал" (Мишкоед). През същата година в ломското читалище българите плакали над патилата на „Многострадална Геновева" – мелодрама, внесена още през 40-те години в България от католическите мисионери, заела първо място в репертоара на възрожденските сцени.

Важно място в историята на възрожденския театър се пада на групата на Д. Войников, която близо десет години давала представления сред българите емигранти в Румъния. Театрални представления били устройвани в Цариград, Болград (Бесарабия) и други емигрантски центрове. През 70-те години като центрове на българския театър се оформят Шумен, Русе, Търново, Велес.

Възрожденският театър, макар и на примитивно равнище, носел патоса на епохата. Той вълнувал българската общественост с патриотично-романтични драми, като „Стоян Войвода" и „Райна княгиня", „Покръстването в Преславския двор", „Иванко, убиецът на Асеня I" и др., с безсмъртните комедии на Молиер и на други големи майстори. С новите си

хуманистични идеи театърът дълбоко импонирал на естетическите и духовни потребности на българското възрожденско общество.

Успоредно с театъра се развивала и модерната българска музика. Преживяло истински разцвет през ранните робски векове, народното музикално и поетично творчество престава през Възраждането да бъде основен тип художествена култура. То се запазва предимно в селата, но и там е значително повлияно от новите условия. Главното през този период е появата на мажорни оптимистични нотки в песента, а също така на революционно–хайдушки епични произведения, както и на нови мотиви, които отразяват съзрялото и укрепнало национално съзнание. Широко се разпространява през XIX в. градската фолклорна песен, било като преработка на стари народни мотиви, било като българска интерпретация на сръбски, гръцки или европейски любовни, хумористични и други песни. Възрожденският подем ражда бунтовната песен и революционните химни.

Главният център на възрожденската музикална култура става град Шумен. Там в края на 40-те години унгарски и полски емигранти, под палката на Михаил Шафран, основават първия в нашите земи оркестър за европейска музика. След него се появява и български оркестър. Използвайки традициите отпреди войната, учителят Д. Войников започнал да преподава през 60-те години в Шуменското класно училище пеене по ноти, като създал и първата ученическа духова музика. До Освобождението в Шумен били образувани още два оркестъра, ръководени от Атанас Пенчев и Атанас Стоянов.

Втори център на музикална култура станал Русе. През 1871 г. русенци учредяват Певческо дружества, което създало хор за църковна музика, изпълнявало и светски песни. Хор направил и учителят Мустаков в Свищов.

В края на робството се множат градските песни, в които се утвърждава Ботевата и Чинтуловата линия, патриотичните мотиви, многобройни маршови мелодии, както и сантименталната градска музика. Много популярни са любовно-лиричните песни, а във връзка с честването на 11 май – празни-

към на просветата, и училищни маршове. Изявен композитор на училищни песни и маршове е Петър Златев Груев, автор и на първия учебник по нотно пеене и солфеж. Големи са заслугите в тази област и на Д. Войников.

В края на Възраждането се появяват и български музиканти – професионалисти, подготвени в чужбина. Като пръв български композитор на църковна музика и – на текстовете, и на мелодията, се смята Антон Панов, известен повече в историята на румънската църковна и светска музика. Друг професионален музикант е Никола Мутев, изучавал музика в Неапол и Милано и в Римската консерватория. Има сведения, че Мутев е автор на две композиции: „Българска рапсодия" за малък оркестър и четири песни в български народен стил за висок глас и пиано. Н. Мутев е създател и на филхармонично българско дружество в Болград.

През XIX в. промени настъпват и в църковната музика. Окончателно се утвърждава така наречения български роспев, въпреки споровете върху него, предизвикани от смесицата на български народни мотиви с руски черковни песенни традиции. Типично за българския роспев е, че опростява черковното пеене чрез емоционално и образно претворяване на живи битови интонации, поради което в него ясно се долавя присъствието на ориенталски елементи. На тази основа през Възраждането окончателно се осъществява разграничаването от дамаскинския канон, особено в някои от търновските манастири, пък и в селските черкви.

Така и в областта на музиката се наблюдава преход от средновековни форми, от фолклора към модерното изкуство. Но точно в тази област най-директно могат да се напипат мъчителните трудности на раждането на новата българска култура. За близо два века едва покълват няколко нови музикални форми. Доминираща остава селската народна песен. Липсват професионални музиканти и известни състави, липсва дори и един подготвен композитор. Най-завършената музикална форма, до която се достига, това е светската песен, при това в повечето случаи заета отвън и пригодена към българския музикален вкус.

* * *

Културната обнова и особено промените в областта на изкуството постепенно коригират основните черти и характеристики и на народобитовата културна традиция, поддържана векове от селската патриархална общност.

Радикалната промяна идва от окончателното отделяне и обособяване на градската култура, свързана със строежа на модерни жилищни домове, с оформянето на градските публични места за общуване, с навлизането на образованието в ритъма на градския живот. Постепенно започва да прониква буржоазният лукс във вътрешната уредба на дома, в облеклото, в накитите. Променят се и начините на общуване, светските маниери за поздрав, за ръкуване и за общуване на публични места. Старата празнична система е обновена и обогатена.

Обликът на градския възрожденски бит, окончателно оформен през 50–70-те години, се определя от новите стандарти в чорбаджийската фамилия, в еснафската къща и в буржоазния дом. Поновому се систематизират общуванията в семейството, махалата, града и в обществото, междуличностните отношения. В бита и ежедневието прониква буржоазната мода в „европейски", „виенски", „парижки" или „цариградски" стил. Променят се градското облекло, начинът на частен живот, в който навлизат приемите, соаретата, журфиксите, маскенбаловете и други забавления. Започват да се строят вили в околностите на градовете. Жената се освобождава от оиенталската привързаност към дома, появява се на публични места. Ражда се ново самочувствие у човека от голямото и динамично селище.

Всички тези промени са подбудени от могъщото движение за европеизация на ориенталския бит и стил на живот, намерило израз в лудото увлечение по европейската мода. Но веднага трябва да се уточни, че европеизацията на ежедневието среща упоритата съпротива от страна на традицията, на селския консерватизъм. Ето защо много често нововъведенията се изграждат в карикатурни форми, известни като стил „алафранга".

Новата култура, макар и бавно, навлиза и в селския живот. Всекидневният живот на селската маса е вече възбуден от проникването на парата и на модата, на градското облекло, от появата на училището и на другите обществени институции. Селянинът започва да напуска обиталищата на вековната си патриархална усамотеност и да тръгва по света. Всичко това постепенно отслабва локалните етнографски белези и изгражда някои общи черти, валидни за народната култура и бита в цялата страна. Отмират, макар и бавно, старите родови и териториални връзки.

Но когато се констатират промените в градското ежедневие, началните процепи във вековната селска патриархалност, не бива да се пропуска фактът, че наблюдаваните процеси в града, а особено в селото са крайно бавни и повърхностни. Както беше отбелязано, чак до Освобождението в народния живот продължава да господства патриархалната традиция, т.е. селската култура. Други времена, и то много по-късно, осъществяват промяната в тази област, без да могат никога да унищожат традиционните напластявания, донесени от традицията в новата българска култура.

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА
ВСЕНАРОДНО ДВИЖЕНИЕ ЗА ЦЪРКОВНА НЕЗАВИСИМОСТ ПРЕЗ 50–70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

НОВА ПРОГРАМА НА НАЦИОНАЛНО-ЦЪРКОВНОТО ДВИЖЕНИЕ

По време на Кримската война църковното движение затихнало в повечето български провинции. Вниманието на българското общество през 1853–1856 г. било отклонено от по-важните проблеми, предизвикани от военната обстановка.

През 1856 г. национално-църковно движение избухва с невиждана дотогава сила, за да обхване за кратко време всички български провинции и емигрантски центрове и да се превърне във всенародно. Силен подтик на движението дават новите условия в Турция след войната, както и измененията в международните отношения.

Парижкият мирен договор от 1856 г. показал на българите, че те не могат да разчитат на непосредствена промяна в политическото статукво и че отново трябва да съсредоточат усилията си за постигане на културно-духовна самостоятелност. От друга страна, движението било подбудено

и от обещанията за църковни реформи, провъзгласени от Високата порта в Хатихумаюна, където изрично се подчертавало, че султанът ще зачита привилегиите и имунитетите на църковните общини, както и че ще извърши реформи в Патриаршията.

Важно значение за бъдещето на църковното движение имал и опитът от довоенния период, и по-специално програмните начертания на Неофит Бозвели, както и наличието на национален ръководещ център на църковната борба в Цариград, създаден през 1849 г. Църковната борба била подбуждана и от засилващия се интерес на Великите сили към българския въпрос, както и от непрекъснато изострящите се турско-гръцки отношения.

В тази обстановка веднага след обявяването на Хатихумаюна през 1856 г. цариградските българи поискали от Портата да се проведат избори за граждански и църковни български представители, които да предложат на султана имената на българи, достойни да заемат административни служби в империята. Така се ражда нова национална програма, в която за разлика от 40-те години се настоява вече за църковна автономия, а не само за подмяна на гръцките владици с българи. Новата програма предвиждала официалното признаване на българите като отделен народ в империята.

В името на тези искания Цариградската община призовала през декември 1856 г. градските общини от всички провинции да изпратят до Високата порта петиции в духа на новата национално-църковна програма и да изберат свои пълномощници, които да се съберат в Цариград, за да защищават българските искания. В отговор на тази покана през 1857 г. в турската столица пристигат 20 представители на градовете, които заедно с 40 местни общественици подават до Високата порта над 60 молби. Така се оформя първото българско народно представителство, избрано от общините. Този факт, независимо от неуспеха на акцията през 1856–1857 г., имал огромно психологично и политическо въздействие. Със своята акция Цариградската община окончателно се наложила като общобългарски център, а това утвърдило хегемонията

на търговската либерална буржоазия в национално-църковното и културното движение.

Инициативата на Цариградската община буквално възпламенила цялата страна. През 1857–1860 г. движението срещу гръцките владици обхваща почти всички български провинции. Наред с Търново, Стара Загора, Враца, Ловеч, Пловдив, Т. Пазарджик, Хасково, Самоков, Шумен, се надигат и Силистра, Видин, Кюстендил, Пирот, Враня, Одрин, Кукуш, Щип, Г. Джумая, Банско, Неврокоп, Струга, Охрид, Велес, Прилеп и Скопие. В хода на това масово движение, ръководено от общините, кристализира идеята за самостоятелна българска църква. В подкрепа на тази идея енергично се застъпва и емиграцията от Русия и Дунавските княжества, за нея работели и българите, пръснати из разни европейски градове.

Гръцката духовна власт остро реагирала срещу българското движение. В свикания по нареждане на Високата порта през 1858–1860 г. патриаршески събор в Цариград гръцкият духовен клир отказал да приеме дори умерените искания на българите, формулирани още от Н. Бозвели.

Така поради упорството на Патриаршията всички възможности за разбирателство пропаднали. За българите станало ясно, че не ще постигнат целите си по пътя на компромиса и от края на 50-те години се подема акция за изгонване на гръцките духовници, за признаване на ръкоположения през 1858 г. български владика Иларион Макариополски за водач на българската църква. Като център на новото надигаме в този момент изпъква Пловдив, където българите, въоръжени изгонват гръцките духовници, заемат последователно църквите и налагат църковнославянското богослужение. Новото надигане, в което се използват вече и радикални средства за борба, показва, че е дошъл часът на окончателно скъсване с Патриаршията.

ОТХВЪРЛЯНЕ НА ДУХОВНАТА ВЛАСТ НА ЦАРИГРАДСКАТА ПАТРИАРШИЯ

В обстановката на всенародно движение срещу гръцките духовници съзрява идеята за формално скъсване с Патриаршията. След продължителни обсъждания и многобройни консултации с представители на Високата порта и на чуждите посолства, в началото на 1860 г. Цариградското представителство решава да извърши формалния акт на отделянето от Патриаршията.

Така се стига до великденската демонстрация на 3 април 1860 г., когато по време на тържествената литургия в цариградската българска църква „Св. Стефан" Иларион Макариополски не произнесъл името на патриарха. Според църковния канон това означавало, че българите отхвърлят патриаршеската власт. Многобройната българска колония, която присъствала на службата, бурно одобрила акта на скъсването и бързо разнесла вестта по цялата страна.

След великденската акция национално църковното движение навлиза в завършващата си фаза. Отново се надигат почти всички български градове. Пробужда се и селската провинция. Наред с традиционните центрове, в движението се включват вече и изостаналите македонски и южнотракийски райони, както и черноморските градове. Остри конфликти избухват в Скопие, Охрид, Прилеп, Велес, Кукуш, Варна и на други места. Така църковнонационалното движение през 60-те години очертава етническите граници на българската нация. В цялата страна гръцките владици и свещеници били прогонени, дори някои от тях, като Паисий Пловдивски, преминали на българска страна. Българските общини признали официално Иларион Макариополски за върховен български църковен началник. Високата порта била обсипана с аналогични искания. Тази акция укрепва общините, довежда до създаването на нови общински самоуправления в градовете на Македония, Южна Тракия и Черноморието, където все още силно се усещало гръцкото влияние. Начело на общините с оглед на новите нужди били избрани градските първосвеще-

ници. Най-активна сила в тях остават еснафите, търговците и местната интелигенция. С проблемите на църковното движение в този период много активно се занимават еснафските организации.

Налагането на градските общини като ръководители на движението и всенародната подкрепа затвърдили влиянието и властта на Цариградското представителство, сред което като първа фигура изпъква д-р Стоян Чомаков, постоянен представител в Цариград. През 60-те години като народен водач се налага и Иларион Макариополски – безкомпромисен патриот, преминал през всички уловки на чуждата политика, отстоял с твърдост идеите на църковната независимост.

След акцията на 3 април и прогонването на гръцките владици в началото на 60-те години, движението временно утихнало. То било спряно от гръцкото противодействие, от двуличната позиция на Високата порта, в която се отразявал натискът на Великите сили. През 1861 г. владиците бунтовници били заточени и Цариградското представителство било разпуснато. Вниманието на българските дейци било отклонено от започналото униатско движение. При това положение през 1862–1863 г. въпросът бил пренесен в безплодните дискусии на смесената гръцко-българска комисия.

Но към средата на 60-те години, когато избухнало въстанието на остров Крит, когато бил извършен държавният преврат в Букурещ, когато империята се задушавала от непрекъснатите конфликти в Близкия изток и когато се появяват български чети в Стара планина, Високата порта взема курс за окончателно уреждане на гръцко-българските църковни отношения.

Най-напред българските владици и Цариградското представителство по внушение на великия везир Али паша подновяват преговорите с Патриаршията. За дълго време църковният въпрос, решен от народното движение в провинциите, останал в сферата на смесените комисии и безплодните преговори с Али паша, патриарха и чуждите дипломати.

В тази обстановка се обнародва проектът на патриарх Григорий VI от 1867 г., изработен със съдействието на генерал Игнатиев. В него се предвиждала църковна автономия за

българите, но само в рамките на Дунавска България и Нишко. Българските представители обаче и този път отхвърлили патриаршеските проекти, като настоявали да се зачитат историческите и етническите права на българската нация. Това окончателно показало на Високата порта, че друго решение няма да бъде възможно.

Така през 50–60-те години гръцко-българските църковни разпри се превърнали в един от главните въпроси на турската политика. Те привлекли вниманието на Великите сили, конкуриращи се на Изток. Църковният въпрос заел важно място в ходовете на европейската дипломация.

БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС В ПОЛИТИКАТА НА ВЕЛИКИТЕ СИЛИ

Най-активно в гръцко-българските отношения и след Кримската война се намесва руската дипломация, която продължавала да се придържа към архаичния канон за единство на християните в Турция под върховенството на Цариградската патриаршия. В една официална записка от 1858 г. са посочени основните начала на руската източноцърковна политика: Русия защищава навсякъде Цариградската патриаршия, тя не ще допусне в никакъв случай независими и отделни от Патриаршията църкви в Европейска Турция. В същото време записката предвижда да се окаже съдействие на славяните да подготвят свой духовен клир. В новата обстановка тезисът за православното единство влязъл вече в остро противоречие с националния принцип. По този начин царската политика се противопоставила на българските национални домогвания, а това силно накърнило нейното влияние в България и дало възможност на западните държави да засилят религиозно-прозелитичните си действия в Ориента.

След акцията от 3 април 1860 г. руските дипломати и политици разбрали, че се отива към окончателен разрив между

Патриаршията и българите. Именно поради това те започнали да търсят компромисни решения. Сред официалните среди в Санкт Петербург и Москва се оформят три възгледа за похода към българския църковен въпрос. Славянофилите и някои по-далновидни духовници, уплашени от униатското движение, настоявали да се заложи на българите. Една група начело с княз Горчаков смятала, че трябва да се следва пътят на помирението и компромиса. Но и през заключителния етап на църковното движение все още най-силно влияние имали прогръцки настроените консерватори начело с обер-прокурора на Светия Синод граф Д. Толстой.

При тази постановка на българския църковен въпрос сред руските политически върхове, през 1864 г. за посланик в Цариград бил назначен генерал Н. П. Игнатиев, за който един френски дипломат пише, че Русия едва ли би могла да намери по-способна и енергична личност, която да защитава нейните интереси на Изток. Новият руски посланик възприел по църковния въпрос курс на помирение чрез компромис между двете враждуващи страни, като се придържал към старата доктрина за единството на християните. Неговите отстъпки пред българските искания, когато движението придобивало силен размах или когато българите обръщали очи на Запад, плод на помирителната му линия, са резултат от промяната на тактиката, а не на източноцърковната доктрина.

Главната грижа на Игнатиев била да ограничи западното религиозно влияние в България, което повече от всичко плашело руските политици. В тази област били съсредоточени средствата и дипломатическите усилия на руския генерал.

И така чак до решаването на българския въпрос през 1870 г., пък и след това, царската дипломация в Цариград не могла да излезе извън рамките на традиционната си политика.

От слабостите на царската дипломация се възползвали западните държави: Англия, Франция и Австро-Унгария, които сметнали, че българо-гръцкият църковен конфликт им предлага удобен случай да откъснат българите от руското влияние, за да предотвратят евентуалните усложнения, които биха заплашили целостта на Османската империя. Най-точно е определил целите на западната църковна по-

литика граф Андраши. Според него приобщаването на българите към католицизма би изменило коренно аспектите на Източния въпрос.

В българо-гръцкия спор активно се намесила английската дипломация. Нейните действия се определяли от генералната английска стратегия – запазване на целостта на Турция. От друга страна, те имали за цел да подпомогнат разпространението на протестантските мисии в Ориента.

Непосредствено след войната английските дипломати разглеждали българския въпрос в духа на Хатихумаюна. Но когато през 1860 г. българското движение заплашило вътрешния мир в Турция, английският посланик в Цариград Хенри Булвер поискал категорично от Високата порта да удовлетвори българските искания, за да се предпази от опасни усложнения. Независимо от интимните съображения на английската политика Англия единствена от големите сили подкрепила радикално българските искания. При нейното господстващо влияние в Цариград това имало решаващо значение за определяне на турската позиция и за благоприятното разрешаване на българския въпрос.

Английската дипломация за разлика от френската разбрала също и безсмислието на прозелитизма сред православните християни на Изток. Именно заради това тя не залагала така острастено на протестантските мисии, както Франция на католическите. Но все пак с нейно съдействие след войната в България се настанили първите протестантски мисионери. Те успяват да създадат няколко малки общини в Шумен, Търново, Пловдив, Стара Загора, София, Битоля, Самоков, Банско. През 1863 г. протестантите открили в Цариград прочутия Робърт колеж. Протестантски училища за момичета и момчета били отворени в Пловдив, Ст. Загора, Солун, Битоля. Със средствата на Евангелийското дружество в Цариград били издадени голям брой книги на български език, предимно с религиозно-етично съдържание. В продължение на десет години протестантският мисионер Баингтон редактирал и разпространявал в. „Зорница". Но българите, предани на своята вяра, останали равнодушни към протестантските пропо-

веди, като в същото време се възползвали от протестантските училища, за да получат по-модерно образование.

След Кримската война много дейно в източноцърковните отношения се намесва католическият Запад, и преди всичко Франция. Политиците на Франция се блазнели от мисълта, че чрез католическите мисии в Турция може да закрепи влиянието си в Ориента и да изтласка Русия.

Главното оръдие на тази политика остават католическите мисии и основаната в Париж няколко дни след Парижкия договор „Фондация на източните училища".

След войната бързо се увеличават броят и средствата на католическите мисии, главно от ордена на лазаристите, предназначени за действие в България. Това са традиционните мисии в Цариград и Солун и откритите през 50–60-те години мисии на лазаристите в Битоля, на асомисионистите от Ним в Одрин и Пловдив. Тези мисии заедно с многобройни женски благотворителни групи, поддържани от Франция, си поставили за цел да привлекат български младежи и девойки и да ги подготвят в своите училища като бъдещи мисионери. В същия дух действали и мисиите под австрийско покровителство в Пловдив, София, Никопол, както и полската мисия на ордена „Възкресение Христово", настанена в Одрин през 1863 г.

Наред с мисионерското действие, още в хода на войната лазаристите, ръководени от енергичния пастор Еужен Боре, започнали тайно да подготвят бъдещата уния. По тяхно внушение през 1854–1856 г. в Цариград се сформирал кръг от българи начело с Драган Цанков, който поема пътя на униатството.

През 1859 г. в Цариград със средства на лазаристите била открита униатска печатница. Под редакцията на Др. Цанков започва да се издава в. „България", орган на българските униати. Около редакцията на вестника се оформя униатска община. Така били създадени организационните предпоставки за започване на униатското движение.

Пръв опит за уния, нещо като проба и генерална репетиция, се прави в Кукуш и Дойран през 1859 г. Като използ-

вали острите противоречия на местните общини с гръцкия владика, католическите мисионери успели да привлекат неколкостотин българи, които отправили искане до папата да ги приеме в лоното на римската църква, но като се запазят източният обряд и българският език на богослужението.

Кукушкият успех накарал мисионерите и водачите на унията да преминат към действия в цялата страна. На 18 декември 1860 г. около 120 българи начело с Драган Цанков подписали от името на 3000 свои сънародници акт за преминаване под духовната власт на римската църква. След акцията на 18 декември били създадени няколко униатски общини в Одрин, Пловдив, Кукуш, Битоля, София, Казанлък и други градове, които през 1860 г. успели да привлекат около 15 000 привърженици.

Начело на българската униатска църква папата ръкоположил още през същата година архимандрит Йосиф Соколски.

Първите успехи на унията в България предизвикали големи надежди сред европейския католически свят. В Париж бил създаден „Комитет за подкрепа на българската уния". В Италия е открита подписка за нейното финансиране. През 60-те години на Запад били издадени няколко книги, посветени на България. В Цариград бил учреден координационен съвет по въпросите на унията начело с апостолическия викарий Брюнони, който имал за задача да ръководи непосредствено униатското движение в България.

Френската политика, без да се меси пряко, подкрепяла движението с всички средства. Под предлог, че защитават свободата на съвестта, френските дипломати в Цариград склонили Високата порта да признае официално българската униатска община. Пловдивският вицеконсул Шампоазо се заел да ангажира някои от известните български владици като Иларион или пък авантюристите Доротей Софийски и Хрисант Одрински, за да ги постави начело на движението.

Но надеждите и усилията на френската дипломация отишли напразно. Много скоро поради енергичната съпротива на българското духовенство начело с Иларион Макариополски, поради контрадействието на Русия и поради грешките на мисионерите униатското движение угаснало. Непоправим удар на

това движение нанася „аферата Соколски", т.е. отвличането на примата на българските униати в Одеса през лятото на 1860 г.

След този акт въпреки усилията за спасяване на унията с назначаването на Рафаил Попов за глава на българските униати, през 1866 г. движението постепенно замира. Католицизмът в България претърпял неуспех. Отново, както и преди унията, останали само традиционните католически гнезда на павликяните в Пловдивско и Никополско.

Официалната френска позиция в българо-гръцкия църковен спор се съобразявала с интересите на униатското движение През 50–60-те години френските дипломати в Цариград държали за запазване на властта на Патриаршията и поради това, макар и по различни съображения, те действали съвместно с руското посолство. Целта на френската дипломация в случая е ясна – като разгаря противоречията между българите и Патриаршията, да разчиства терен за униатството, което се проявявало не като осъзнато религиозно движение, а като реакция срещу гръцката неотстъпчивост.

Но от средата на 60-те години френската и австрийската дипломация променили своята позиция и макар и колебливо, застанали на българска страна. Към това ги подтикнали провалът на католическата пропаганда и стремежът им да дискредитират Русия, която все още продължавала да се придържа в тезиса на православното единство. Промяната във френската и австрийската позиция показва още веднъж, че политиката на Великите сили във всички случаи се съобразявала единствено със собствените си интереси. Българските водачи трябвало да лавират в сложните лабиринти на тази политическа джунгла и след многобройни компромиси да се домогват до крайната цел.

Така през 50–70-те години на фона на могъщото църковно движение се заражда и българската национална политика, израстват първите признати представители на българската нация, които трябвало да регулират нейните отношения с Турция и Цариградската патриаршия, с европейските Велики сили. От този пръв пряк контакт на българите с „голямата

политика" кристализират окончателно различните течения и партии в националното-църковно движение.

Първата, най-силна и влиятелна групировка в църковното движение е „партията" на националното действие. Тя има двама големи водачи – Иларион Макариополски сред духовниците и д-р Стоян Чомаков сред гражданските лица. Опирайки се на спонтанно изразената народна воля, тази партия защитавала отначало докрай българските интереси. Тя отхвърлила категорично както тезата за единството, така и прозелитичните домогвания. Националната партия се ползвала с подкрепата на цялата нация, на общините, на радикално настроената българска интелигенция, на революционната демокрация. Силно влияние върху нейните схващания оказвала екзалтираната патриотична позиция на Г. Раковски, защитавана на страниците на в. „Дунавски лебед", намерила израз в неговия химеричен план за създаване на „Българска национална християнска държава", откъсната както от Източната, така и от Римската църква.

Втората групировка е на умереното действие. Тя застъпва тезата, че българският въпрос трябва да се реши чрез преговори и отстъпки, като се избягва разривът с Патриаршията. По същество това течение отразява компромиса между българските домогвания и руската политика и представлява русофилската партия в национално-църковното движение. Начело на „умерените" стоят проруски настроените български дейци, като Н. Геров, Т. Бурмов, за известен период и Ал. Екзарх. Привържениците на това течение са ръководителите на Одеското българско настоятелство и на Добродетелната дружина. Към него гравитира и П. Р. Славейков, макар че много често той се проявява и като привърженик на партията за независимо национално действие.

Третата групировка се представя от туркофилите – Г. Кръстевич, братя Тъпчилещови, Иван Хаджипенчович, редактора на в. „Турция" Н. Генович и др. Те също са за независима българска църква, но смятат, че целта трябва да се постигне чрез умерени, легални действия, които да покажат на Високата порта, че срещу верноподаничеството българите

имат право на компенсация. Това фактически е една „политическа опашка" на противоречивите начинания на Али паша и на Високата порта.

Четвъртата групировка е на западняците. Те смятали, че българският въпрос може да се реши най-удачно със съдействието на Запада (униятите на Франция и Австро-Унгария, протестантите на Англия и САЩ). В тактическо отношение те са привърженици на прозелитичното действие. В тези среди има много противоречиви настроения. Само малка част от тях били искрени привърженици на католицизма или на протестантството. Повечето смятали, че чрез унията може да се упражни ефикасен натиск върху руската и патриаршеската неотстъпчивост и да се ускори църковната независимост.

Но всички течения в църковното движение се обединявали от българския патриотизъм, от желанието да решат църковния въпрос в интерес на българската нация. Но въпреки това разделянето на българските политици и на интелигенцията в националното-църковно движение има отрицателни последици, породили борбата между „филите" и „фобите" в новата българска история.

В случая обаче нито намесата на Великите сили, нито борбата между различните течения, нито противодействието на Патриаршията и интригите на Високата порта можели да спрат национално-църковното движение. Неговата съдба, може би един от малкото случаи в нашата история, била решена от българския народ.

УЧРЕДЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ

Тридесет и две години след първите надигания в Търново, през 1870 г. българското църковно движение достига своя щастлив завършек. На 27 февруари (11 март) бил издаден султански ферман за учредяване на Българска екзархия. Според фермана Екзархията е независима от Патриаршията. По

гражданските въпроси тя кореспондира директно с Високата порта и сама урежда своето вътрешно управление. Член 10 на фермана определя и духовната юрисдикция на Българската екзархия, която обема 15 епархии: Русенска, Силистренска, Шуменска, Търновска, Софийска, Врачанска, Ловчанска, Видинска, Нишка., Пиротска, Кюстендилска, Самоковска, Велешка, Варненска (без град Варна и някои села), Сливенски санджак, Созополска каза, Пловдивска епархия (без Пловдив, Станимака и някои села). За останалите области със смесено население се предвиждало да се проведе народно допитване, за да се определи съгласно предпочитанията на населението под чия власт то ще премине.

След издаването на фермана борбата между българите и Цариградската патриаршия избухва с нова сила. Висшият гръцки клир се противопоставил категорично на отделянето на българите в самостоятелна църква. Започнало грубо и безцеремонно преследване на екзархистите в смесените македонски епархии. Патриархът заплашил, че ще свика събор и ще обяви отцепниците за схизматици. Българите обаче, които решавали не толкова един църковен, колкото един изключително националнополитически въпрос, не се уплашили от гръцките интриги и нападки. Те не се поддали и на апелите за помирение, а се заловили незабавно да изградят в съответствие с фермана Българската екзархия. През 1871 г. в Цариград бил свикан църковно-народен събор, който приел екзархийския устав и определил основните начала, върху които трябвало да бъде уредена българската църква. Тези начала предвиждали съборно управление и изборност на управителните църковни органи. В съответствие с устава на 16 февруари 1872 г. за пръв български екзарх бил избран видинският митрополит Антим I (1816–1888). Истинският водач на българската църква Илариои Макариополски бил отстранен от поста, който логиката на обществената борба естествено му отреждала поради позицията на Високата порта, внушена ѝ от Великите сили, които не искали да имат работа с такава ярка, предана на нацията влиятелна личност.

Създаването на Българската екзархия предизвикало бурна реакция от страна на Патриаршията. Тя свикала събор, който

на 16 септември 1872 г. обявил българската църква за схизматична, т.е. за отлъчена от православието. Оттук нататък вече борбата била пренесена в смесените епархии на Македония.

През 1874 г. съгласно фермана в Скопско и Охридско било проведено допитване до народа. Установило се, че в Скопска епархия от 8698 християнски къщи само 567 пожелали да останат под властта на Гръцката патриаршия, а останалите 8131 изказали желание да минат под духовното ведомство на Българската екзархия. В град Охрид и околността му пък само 139 души поискали да бъдат към Гръцката партиаршия, а 9387 фамилии категорично се обявили за Екзархията. В резултат на плебисцита турското правителство издало берати за назначаване на български владици в двете епархии. Така завършила борбата на българите за национално-духовна и културна еманципация.

Създаването на Българската екзархия е едно от най-крупните събития в новата българска история, плод на всенародно движение, в което участвала цялата нация. В резултат на продължителните и организирани борби за духовно обособяване, след близо пет робски века българите били признати за самостоятелен народ. В общи линии това признание съответствало на историческите права на българската нация. Ферманът и проведените плебисцити включили под властта на Екзархията почти всички български земи от Дунавска България, Тракия и Македония, където през Средновековието и вековете на робството живеели българи, хора, говорещи български език, където се бяха създали главните центрове на българската култура.

Българската екзархия е първата международно призната национална институция, изиграла изключителна роля в новата българска история. Като обединила българите духовно, политически и религиозно, като се противопоставила на чуждите посегателства срещу националното културно-историческо наследство, като застанала на стража в защита на езика и вярата на българите, Екзархията способствала във висша степен за запазване и развитие на българската нация.

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА
ФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ

НЯКОЛКО ПРЕДВАРИТЕЛНИ ДУМИ

Главният резултат от развитието на възрожденските процеси през XVIII–XIX в. е създаването и утвърждаването на българската нация. И затова, за да се разбере смисълът на възрожденската епоха, трябва да се изучи и изследва процесът на формиране на нацията, който отразява като във фокус цялото многообразие и сложната динамика на историческото развитие, дълбоката същност на новата българска история.

Формирането на нацията е процес, предопределен от историческата съдба на всеки народ, от неговото място в световната култура и цивилизация, от неговата историческа география, от неговата раса, племенна принадлежност, език и култура. Формирането на една нация зависи преди всичко от народностния субстрат. Но то се влияе от природната и географската среда, от обстоятелството, дали даденият народ живее далеч или близо до центровете и пътищата на световната цивилизация, дали се намира на световни кръстопътища или в далечната периферия.

От изключително значение са и условията на материалния живот – дали нацията се формира при класическия феодализъм или в състава на централизираните източни импе-

рии, дали живее върху богата или бедна земя, дали се движи с темповете на световното стопанско развитие или се намира в изостаналите зони на света.

Върху процеса на формирането на нацията определено въздействат и условията на духовния живот, културно-историческата и религиозната традиция. Сложната динамика в еволюцията на духовния живот, който се базира върху религията, езика, писмеността, способността за творчество, често във взаимодействие с другите фактори и условия може да се окаже решаваща.

В последна сметка не е без значение количеството на етническата маса и нейното историческо битие върху една или върху различни територии. Очевидно не протича по един и същи път процесът на националното самоопределение и при големите, и при малките народи, които разполагат с различен стопански, социален и духовен потенциал, както и при нациите, разпокъсани териториално.

Следователно нацията е сложна и противоречива социална категория, съставена от разнородни елементи и индивиди, проявяваща се при различни природни, географски и исторически условия, и нейното обяснение с някаква четиризначна формула винаги крие опасността от теоретична недостатъчност. Затова може би най-сигурният научен подход към това сложно явление е конкретноисторическият.

В българската история образуването на нацията в основни линии съвпада с възрожденската епоха. В това отношение България не се отличава от европейския свят, в който националнообразуващият процес също се извършва за повечето страни през XVIII–XIX в. Фактически националната идея се утвърждава в Европа през XVIII в. Войните и освободителните движения възпламеняват националните чувства на народите. Но едва към средата на XIX в. принципът на националното самоопределение, идеята за свободната нация достигат до своя триумф. Следователно, ако Българското възраждане по отношение на европейското е закъснял исторически процес, то формирането на българската нация съвпада хроноло-

гично с общоевропейския процес и с формирането на нациите в развитите зони на другите континенти.

В основата на процеса на формирането на българската нация стои българската народност с нейната сложна и превратна историческа съдба.

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ В НАВЕЧЕРИЕТО НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Българската народност се образува през Ранното средновековие (IX–X в.) главно от два етнически компонента – славянския и прабългарския. В този процес участват и други племенни групи. Отделните елементи имат различен и все още неустановен точно социално-психичен принос в българската народова структура.

През Средновековието обединителните звена, които свързват в едно цяло разнородните етнически групи, са държавата, религията и етническата култура. Тяхното регулиращо въздействие довежда дотам, че през X в. в земите, заемащи централната част на Балканския полуостров – древните провинции Мизия, Тракия и Македония, се оформя една трайна народностна групировка с общ език, вяра и съзнание за племенна принадлежност, известна в историческите извори като българска народност. Този процес се извършва в рамките на една силна и централизирана държава, която по това време играе важна роля в източноевропейските отношения.

Българската народност и българската държава преживяват епохи на подем и епохи на падение. Те имат сложна историческа съдба, свързана с непрекъснати войни през средните векове. Невралгичният пункт, който българите населявали, непрекъснатите войни и набези на чужди сили много често откъсвали големи части от българската земя и от българското население. В началото на XI в. за близо два века българите попадат под византийска власт. После следват няколко века

на самостоятелно държавно съществуване, белязано отново от непрекъснати войни и вътрешни междуособици.

При тези условия през Средновековието българският етнос остава недостатъчно консолидиран. Неговата политическа и духовна знат се намирала твърде често в орбитата на византийското влияние. Народните низини се обединявали главно от езика, от народните говори и от вярата. Но народният език бил различен от официалния църковнославянски език. Единството на народността се смущавало от болярския сепаратизъм през XIII–XIV в., от непрекъснатите войни, при които населението от териториите, преминаващи в границите на други държави, губело своя език, накърнявало чувството си за племенна принадлежност.

Това се отразявало върху народната психика. Върхушката, набирана по родовия принцип, макар и да имала ясно изразено народностно-държавно съзнание, продължавала да бъде в плен на византизма. Духовната сурогатност и политическата схватливост са два разнородни, но типични и обединени белега в характеристиката па българската средновековна аристокрация.

Социалната психика на народните слоеве се определя главно от християнския морал и от родовата принадлежност. Но християнската основа дълго е смущавана от остатъците на езичество. Бавната консолидация се дължи и на силните ересни движения, на консерватизма, пуснал корени в първичния начин на живот, а също и на откъснатостта на масите от духовната култура, както и на редица кръстопътни смущения.

При това положение в края на XIV в. България пада под турска власт. Точно тогава, когато на Запад кълнели семената на Ренесанса, българското общество било лишено от нормални условия за стопански живот, от собствена държава и църковна йерархия, от възможности за културно и духовно творчество. Както вече беше посочено, чуждото завоевание прекъсва естественото развитие на българското общество, за да забави с няколко века процеса на формирането на българската нация. То нанася смъртоносни удари върху снагата на българската народност, като унищожава част от демографския потенциал и цялата аристокрация. Социалната деграда-

ция, довела до огромни деформации в народността, връща българите към бога и вярата, към семейната битова и родова изолация на базата на традицията – единствените опори на народността от XV до XVIII в.

Турското завладяване обединява в едно цяло българските земи, за да послужат по-сетне като естествена териториална база, върху която ще се формира българската нация.

Но териториалното обединение не спира процесите на етническата деградация. През XV–XVII в. една макар и малка част от българите, заселени по главните стратегически пунктове на полуострова, били потурчени. Потурчва се и част от оцелялата средновековна върхушка, за да получи служебни титли и привилегии. Трета част от българите започнала в духа на средновековната традиция да се приобщава към по-високата гръцка култура. Четвърта част, не успяла да понесе режима на робството, започва да се изселва. От XVII в. насетне са отбелязани няколко поредни емиграции на българи, които напускат страната и се заселват във Влашко, Русия, Австрия и Сърбия. При това положение през XV–XVIII в. се формират нови черти на българската народностна душевност. Липсата на обществен живот и новият стопански ред увековечават селската консервативна затвореност в рамките на рода и семейството. Това разхлабва общите връзки, осъществяващи народното единство.

Социалната изравненост на населението пък, от своя страна, за дълго време лишава българите от народни водачи, отнема възможностите за организация, за обществена инициатива.

Силно отражение върху народността оказва робската психика, която се проявява в страх, в безропотност, в чувство за отмъстителност, в нагаждане, скъперничество, в отбягване от обществения живот. В тези условия се ражда н толерира от завоевателите предателството.

Въобще вековете на робството са период на небивала деградация.

Но всички тези процеси не успели да унищожат ядрото на българската народност. Чак до XVIII в. благодарение на консерватизма на селската провинция, съхранила езика, бита и традициите на народа, благодарение да християнската вяра

и на църквата, българите успяват да се запазят като етническа общност.

Твърденията на някои изследвачи, че в навечерието на Възраждането българският народ бил почти напълно стопен, не отговарят на истината. Българската народност продължавала да живее, да се усеща като едно цяло, въпреки деформацията на основните елементи – език, народностно чувство и племенна солидарност. Тази деформация се усеща много ясно в областта на езика.

Поради обстоятелството, че народният език бил разпокъсан в многобройни диалекти и говори, поради това, че не се развивал по естествения път на литературното творчество, той лесно се поддавал на чуждите влияния. Силно въздействие върху народните говори оказва официалният език на империята. При това положение естественото развитие на българския език било силно затормозено. Народните говори значително се деформирали. В тях проникнали голямо количество чужди заемки, главно от турски и гръцки произход. По силата на своите стопански и културни нужди издигащите се търговски среди често забравяли своя род и език и говорели или на турски, или на гръцки.

Такова било, най-общо очертано, положението на българската народност до XVIII в., когато започва епохата на Възраждането, а заедно с нея и процесът на формирането на нацията. Изходните начала на този процес става българската народност с нейния език, бит, етнографски и фолклорни традиции и територия, населявана от българи, обединени в рамките на Турската империя. Тази народност след кланетата през XV в. постепенно се съвзема, по силата на природните биологични закони започва ускорено да се размножава и в навечерието на Възраждането възстановява своя демографски потенциал, наброявайки около 1,5 милиона души. Те са най-голямата етническа група в Европейска Турция, плътно населяващи споменатите три провинции. Техните поселения се спускат към Цариград, към брегове на Бяло и Мраморно море, към Адриатика, Тесалия и Морея. Като етническа маса те доминират изцяло на територията между Дунава и Балкана,

Черно море и Ниш и в Тракия. Те са главният етнически елемент в Източна Тракия и в Македония.

В тези територии чувството за племенна принадлежност е живо, общи са езикът и културата, народната традиция и народното творчество, музиката, обичаите, нравите, етнографските и битовите стандарти.

МАТЕРИАЛНА И СОЦИАЛНА ОСНОВА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ОБЩНОСТ

В рамките на една централизирана империя, без фактическо закрепостяване на основните производители, като че ли съществуват предимства за ускорено консолидиране на националните общности, щом започнат да действат законите и механизмите на буржоазните отношения.

Но тези предимства в Османската империя са само привидни поради бавното и сурогатно развитие на производителните сили, което за цели векове се крепи върху традицията, върху отношенията, благословени от шериата, върху патриархалната изостаналост. Ако към тези стопански условия се прибавят и липсата на културни традиции, и доминиращата власт на силни антисоциални тенденции в политиката на империята, ще стане ясно защо процесите са така бавни, темповете така убийствени, резултатите толкова анемични.

Но въпреки бавното развитие на имперската икономика през XVIII–XIX в. се извършват промени, които подпомагат образуването на нацията. Миграционните движения разместват етническия състав, довеждат до създаването на по-големи селища, в които българите усещат по-добре своето единство.

Ликвидирането на спахилъка освобождава селяните от местната ограниченост. Те излизат на пазара, където установяват стопански и духовни връзки с града, с близката про-

винция, с цялата страна, със стопанските постижения на понапредналите страни. Така селячеството от един затворен патриархален слой се превръща, макар и бавно, в социално динамичен елемент, който участва активно в изграждането на новата стопанска структура.

Изключително значение за оформянето на стопанската общност има градският живот. Градовете и особено центровете на отделните стопански райони, като Пловдив, Одрин, Русе, Търново, София, Скопие, Битоля, Серес, Ниш, образуват гръбнака на единната икономика. Те осъществяват връзката между хората от отделните провинции с цялата страна, на цялата страна – с пазара на империята и с чуждия свят.

Освен чрез функцията си на свързващи динамични звена, с компактното си и по-издигнато население, с новия бит и нужди, с буржоазния ритъм на живот градовете също радикализират общественото развитие. Градският жител, занимаващ се с промишленост, търговия или с духовна дейност, не може да живее с регионалните представи. Поле на неговата дейност стават всички български земи. Той е свързан със света, откъдето освен чужди стоки донася нова култура и нови идеи. Всичко това ускорява развитието по посока на обединяването на цялото общество.

Оформянето на българската стопанска общност обаче се реализира в областта на търговията чрез седмични, сезонни и годишни пазари и панаири, чрез създаването на търговски пътища и на канали на интензивна обмяна по суша, по реки и морета. Така през XVIII и XIX в. производителите от всички краища на българската земя обменят продуктите на своя труд, а заедно с това разместват различните говори и диалекти, обогатяват културните си и битови навици, връщат се към историческия спомен.

Тази обща стопанска система се свързва с балканските земи, с Изтока и Запада и по пътя на търговския и духовния обмен се докосва до продуктите на съвременната цивилизация, които започват също да активизират социалните отношения. Постепенно българското общество се приобщава към буржоазния свят, към неговите материални постижения. То придобива нови духовни импулси, навици и умения.

Пред него се разкриват широки хоризонти, т.е. точно това, което е необходимо, за да почне компактната българска маса да се усеща като едно цяло и като част от света. Всичко това подравя селската патриархална затвореност, регионалната ограниченост, социалната изолация. Получава се нова динамична обществена система, споена здраво на национална основа.

Радикалният социален елемент в тази нова система е буржоазията. Нейната промишлена, търговска, посредническа и духовна дейност образува видимите и невидимите нишки, които обединяват народността. Тя става носител на революционните идеи, на политическия радикализъм, на модерните културни стандарти и в последна сметка, най-важното в случая, на националната идея.

Без буржоазията и нейната социална изява не може да се образува онова цяло, което се нарича нация. Поради това степента на развитието на буржоазията има определящо значение за стопанската динамичност и духовната интензивност на националните процеси. Както вече беше установено, българската буржоазия се създава като икономически слаба търговско-посредническа група, разполагаща с малки капитали, лишена от корабоплаване и модерен транспорт, от дръзка стопанска инициатива, търгуваща главно с колониални стоки. В същото време поради условията на робството тя е политически недодялана, без традиции, без дипломация, без сериозни контакти с европейския делови свят. Всичко това оставя плътен отпечатък върху манталитета, върху стопанската и духовната характеристика на българската нация.

И така, изграждането на стопанската общност и на нейните връзки със света и появата на новите обществени сили, преди всичко на буржоазията, създават материалната основа за обединяването на българската народност в една трайна обществена система, важно условие и предпоставка за образуване на българската нация.

КУЛТУРНИЯТ ПРОЦЕС И ОБРАЗУВАНЕТО НА НАЦИЯТА

Тук преди всичко възниква въпросът, дали може да се говори за културно възраждане, както например в Италия, или за възобновяване на средновековните културни ценности, както във Франция и други страни.

И в това отношение България следва свой път, различен от страните на класическия Ренесанс. У нас не може да става дума освен най-условно за възстановяване и възраждане на старата култура. Средновековната култура поради историческата съдба спира за дълъг период през XV–XVIII в. своето нормално развитие, за да остане допотопно консервативна и остаряла, непригодна за нуждите на Новото време.

Но в развитието на културно-националните процеси тя не е елиминирана. Тя участва в културното възраждане преди всичко чрез езика, с елементите на християнската и църковнославянската традиция, с постиженията на народната култура, съхранена през дългите векове на робството.

Възрожденската култура има три градивни начала: езикът, традицията и чуждите влияния. Езикът е базата, основата, върху която се изгражда новата култура. Оформеният през XIX в. книжовен език създава основата на възрожденската литература, книжнина и изкуство. Новият език обновява духовния свят на народа. Той е определящият белег на националната култура. Именно поради това възрожденската култура през XVIII–XIX в., създадена в земите на Мизия, Тракия и Македония, е българска култура.

Традицията поради посочените причини участва като второстепенно градиво. Това се дължи главно на средновековната консервативност на източното християнство, което за разлика от католицизма и протестантството бавно се пригажда към системата и структурата на буржоазното общество. При това в периода на формирането на новобългарската култура българите нямат национална църква, а се намират под гръцка духовна власт, която след раждането на „мегали идея" става смъртен враг на тяхното развитие. Поради тези

две обстоятелства българската възрожденска култура, макар и християнска по своята същност, е освободена от духа на клерикализма. Тя се изявява като гражданска, светска култура.

Традицията участва в градежа на новобългарската култура и чрез църковнославянския език. Но след като този език отстъпва на говоримия, неговите функции на културно-творческа сила отпадат.

Традициите на народната култура внасят в новия духовен живот аромата на миналото. Тяхното участие в културното възраждане е много сложно и противоречиво. Те оцветяват възрожденската култура с типично български черти и по този начин съдействат за нейното обособяване, но оказват и продължителна съпротива на новия духовен градеж чрез рутината, вътрешната затвореност, чрез обичайната система, чрез средновековното мислене.

Чуждите влияния в българската възрожденска култура, все още неизучени достатъчно, имат изключително значение за възрожденския духовен процес. Възрожденската култура изпитва силни и противоречиви въздействия от страна на буржоазна Европа, на Русия, на славянския свят, на балканските култури. В тази сложна система от въздействия решаващо се оказва влиянието на европейската култура и цивилизация. То се откроява ясно в областта на идеите, в развитието на литературата и изкуството, в образованието и педагогическата мисъл, в архитектурата и градоустройството, във всички сфери на духовно-строителната дейност на възрожденска България. Твърде силни са европейските влияния и в областта на материалния и всекидневния живот – върху бита, вкуса и модата на градското население, върху облеклото, върху светските маниери, обноски, поведение в обществото и т.н.

Прегледът, който беше направен на българското културно развитие през XVIII–XIX в., не оставя съмнение, че България заимства от буржоазна Европа всичко, което има стойност за нейното духовно развитие, за нейните усилия да компенсира вековната си изостаналост.

Наред с европейските въздействия, поради връзката с Изтока, поради географския фактор и традицията, поради

обстоятелството, че Възраждането се извършва в рамките на Османската империя, българската култура е повлияна силно от културата на съседна Гърция, от която до средата на XIX в. приема преработени продукти на европейската цивилизация и чрез която осъществява историческата си връзка с античността. Освен това Гърция внася в българската възрожденска култура и някои средновековни елементи, продукт на византизма и на ортодоксалното православие в балканската сфера. България изпитва въздействието и на турската култура, главно върху езика и битовата практика, общува културно със Сърбия, Влашко и Молдова и с другите народи, населяващи империята.

Силно влияние върху българското духовно възраждане упражнява славянският свят, и преди всичко Русия. Руското влияние въздейства благотворно върху нашето духовно развитие с идеите и естетиката на голямата руска литература на XIX в. Но и в него, подобно на гръцкото, се забелязват течения и пластове със средновековен характер, които намират, проявление в православната ортодоксалност, противопоставена на модерната наука, философия и литература.

Българската възрожденска култура има широки кръгозори, което подхранва един космополитен интерес и осигурява въздействието на духовните постижения на още редица други страни и народи.

И така, в епохата на своето възраждане България изпитва силни културни влияния. Но нейната култура е закърмена преди всичко с просвещенските, рационалистичните, хуманистичните и революционните идеи на буржоазната епоха. Това определя България като част от европейската културна област. Опитите на източните въздействия да я изведат от тази сфера поради културната изостаналост на Ориента и на Азия остават нереализирани. Но тези въздействия не минават без последици. Те се забелязват ясно в народната култура, те са отпечатани върху душевната структура на нацията, върху манталитета на новобългарската интелигенция. Те оцветяват българската душевност с белезите на ориентализма, елементи, които дълго време ще спъват свободното и пълнокръвно развитие на българската култура.

Тези бележки показват, че националната култура се формира върху една народностна основа на базата на българския език, при участието на християнската културна традиция, обогатена, облагородена и наново пресъздадена под влияние на европейската буржоазна цивилизация.

Националната култура през епохата на Възраждането въздейства върху широки среди на българското общество чрез училището, литературата и печата, моделира българското национално съзнание, бита, душевността и психичния стереотип на българина.

КУЛТУРНО-ПСИХИЧНИЯТ СТЕРЕОТИП НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ БЪЛГАРИН

Във формирането на национално-психичния стереотип, освен вечните фактори на природата и живота, участват също обществените отношения, религията и културата. Но този процес се осъществява сложно в цяла система от микро- и макросоциални структури чрез социалните институции.

Към микроструктурите трябва да се отнесат семейството, селото, градът, всекидневният начин на живот; към макроструктурата – държавата, църквата, националните културни и революционни организации. Какъв е приносът на тези елементи?

Семейството. Българското семейство е, общо взето, бедно, многолюдно и предимно селско. Условията на живот са го запазили дълго време като основна стопанска и социална клетка на обществото. Те са моделирали и неговите духовни параметри. В българското възрожденско семейство доминират бедността, пуританството, пестеливостта, трудолюбието, почитта към традицията и възрастните, относителното равенство на половете. Семейството органично е сраснало със старата родова система. Чрез нея то се свързва с хората от селището, от близката околност и с обществения живот.

С напредъка на процеса на обуржоазяването през XIX в. семейството постепенно, макар и бавно, се освобождава от патриархалната традиция, от родовите връзки. Новият жизнен стандарт променя битовата култура, а новият политически и духовен живот – празничната семейна система. Тези изменения се наблюдават предимно в градовете, където урбанизацията ги ускорява. Но селската традиция е силна и консервативна и поради това често се стига до карикатурни сурогатни форми на обуржоазяване. През XIX в. в градовете се появява вече и нов тип семейство – фамилиите на големите търговци и собственици, които започват да изграждат семейния живот на европейски начала в стил „алафранга".

Възрожденският българин прекарва голямата част от своя живот в лоното на семейството. Почти всички наши и чужди пътешественици са отбелязали семейната привързаност на българите, явление, което се е отразило чувствително върху националния стереотип, което е въздържало публичния обществен живот.

Селото. Заема изключително място сред микроструктурата поради характера на възрожденското стопанство. Въпреки въздействието на буржоазните отношения, и през XVIII–XIX в. българското село остава общо взето затворена система. Това се дължи както на бавното развитие, така и на регионалната изолация.

Най-яркият белег на тази затвореност са запазването на говори, характерни за няколко или дори само за едно село, откъснатостта на българските села и на отделните махали от другите народности и главно от турците.

Върху селския бит и душевност оказват изключително въздействие земеделският труд и природната среда. Различни са българските селяни от равнините и от планинските райони. Балканджията се отличава по дух, навици, обичаи и облекло от полския селянин.

Селата са устроени на родов принцип. През XIX в. обаче родовата уредба отмира. На изчезване е и селската община. Образуват се нови връзки на базата на стопанските и социалните отношения. Променя се постепенно и манталитетът на селяните поради нахлуването на парите и на културата в села-

та. В духовния свят на селото обаче традицията дълго доминира в семейния морал, в стремежа към земя и богатство, в консервативните схващания за света, в липсата на ясна представа за постиженията на цивилизацията. Родовопатриархалната идилия и през Възраждането е все още много силна.

Градът. Българският възрожденски град, с малки изключения (Одрин, Пловдив, Русе) е едно голямо село в условията на паричните отношения. Манталитетът на неговите жители се определя от професионалното въздействие на занаятчийската работилница и търговския дюкян. Основа на градския морал е еснафлъкът, белязан със стремеж към сигурност, пестеливост, почтеност в стопанските и обществените работи. При еснафството липсват ясно изразен буржоазно-меркантилен дух, стремеж към риск и инициатива. За разлика от селото градът има свои обществени места и публичен живот, който протича на улицата, около кулата на чаршията, в училището, читалището и църквата. Градският живот се ръководи от общината – една школа за демократизъм.

С развитието на буржоазните отношения еснафският живот бавно започва да се обновява. Слага се началото на организирани културни и обществени изяви, въвеждат се нови професионални и национални празници, появява се съзнание за принадлежност към националната общност и бурно увлечение към образованието. Градът става център на новата битова култура. Всичко това моделира облика на новия гражданин, различен от своите селски прадеди.

Държавата. Възрожденският българин няма своя национална държава. Турската власт за него е не само чужда, но и враждебна. Той гледа на нея като на експлоататор и политически насилник. Това обстоятелство е породило политически нихилизъм, враждебност или неангажираност с официалните институции. В отношението на българина към държавата трябва да се търсят корените на неговия демократизъм.

Църквата. Почти до края на възрожденската епоха църковната власт се упражнява от чужденци. Само непосредственото управление на селските и на някои градски черкви е в български ръце. Това е една от главните причини за неуважението към църковната институция, за антиклерикалните настроения

в националното мислене и в българската култура. Това, разбира се, не е накърнявало вярата, а само е изменило начина на нейното изповядване, често пъти вън от молитвените домове.

Националната организация. Независимо от нейния характер (културно-просветен или революционен), тя е играла през XIX в. ролята на стимулатор при изграждането на националното съзнание и на обществените привички на възрожденския българин. В училището, в настоятелството, в общината, в читалището, в революционния комитет българинът се е освобождавал от своята патриархална затвореност, излизал е на попрището на обществените борби, набирал е умение да управлява и ръководи, да се реализира като социална личност. Именно поради това, че обществеият живот през Възраждането протича в национално самоорганизиращи се тела, а не в традиционните държавни и клерикални институции, българинът е закърмен с демократизъм, със свободата за обществена самоизява.

Така в условията на новото буржоазно развитие на българското общество през XVIII–XIX в. чрез духовната обнова, осъществена от новата културна и социална структура, в условията на политическо робство и инородна църковна опека, при общуване с много чужди страни, култури и цивилизации, се формира българският културно-психически стереотип, отлагат се онези белези и черти на националния характер, които отличават българите от другите народи, от другите нации.

Кои са най-ярките черти и белези на българския национален характер, формиран през възрожденската епоха?

Демократизъм. При липсата на национална държава и църква, на традиционна аристокрация, на големи имуществени различия и на дълбоко разделение на социалните пластове българската нация се оформя със стабилни демократични принципи. Тези принципи намират израз в свободата, с която българинът общува с хората – без условности и ритуални предразсъдъци, свобода, която се проявява както в семейството, така и в рода, в селото и в града, в училището и църквата, в обществения живот.

Демократичните принципи на възрожденския българин намират израз в усещането за равенство и достойнство в обществото. Те се материализират в равноправното, достъп-

ното, без всякакви привилегии или съсловни ограничения национално образование, в църковния храм, където няма скъпо плащани специални места за богатите и знатните, в читалището, където всеки може да получи книга или вестник. Демократизмът ярко се проявява в широката изборност на представителите в общинските, културните и политическите организации. Оттам той е преминал като основен принцип в българската национално-политическа идеология, доведена до най-завършена форма у В. Левски.

Демократизмът на възрожденската епоха се проявява в толерантността между хората, в техните ежедневни обноски, в облеклото, в нравите, обичаите, поздравите, ръкуването, общуването на обществени места. Той е велико завоевание на възрожденската епоха, трайна основа на българския обществен живот, израз на българското свободолюбие. Възрожденският демократизъм е бил смущаван от патриархалната селска традиция, но в сблъсъка с нея предимствата и бъдещето са се оказали на негова страна. При все това той остава робски демократизъм.

Религиозност. Българинът през Възраждането е умерено религиозен. Бедността, опасностите на всекидневния живот, несигурността, безпросветността и силата на традицията са го свързали с вярата, проявена по-скоро като надежда и упование. Българинът не е мистик, не е екзалтирано предан на църковния канон, той не прави от религиозния ритуал публична демонстрация, като изключим ктиторската дарителност и хаджилъка, отразили нарастващото самочувствие на новите богаташи. Най-ярък израз на умерената религиозност на възрожденския българин е неговото отношение към манастирите. Те не са места за отшелничество, за религиозна екзалтация, а за национална просвета и култура, за благотворителност и дори за развлечения.

Поради границата, която възрожденското национално съзнание тегли между вяра, религия и църква, много рано в това съзнание се проявяват белезите на волнодумство и атеистично свободомислие, широко проявени във възрожденската литература и изкуство, изведени до драстичност в публицистиката на Хр. Ботев.

Природосъобразност. Възрожденският българин е дълбоко сраснал се с природата и земята. Той води първичен, природосъобразен живот по полята, в горите и планините, край реките и по морския бряг. Природата има силно въздействие върху неговата душевност, и на първо място Балканът, хвърлил плътна сянка върху националното усещане, свързан с песните, приказките, легендите, родени от народната фантазия.

Българинът има пасивно-съзерцателно отношение към природата. Той взема по традиция от нея всичко, което тя му предлага, но бавно я изменя. Българинът предпочита отседналостта. Типично свидетелство за това е отношението му към морето. Той има дълъг морски бряг, живее по крайбрежията на три топли морета, но не става моряк, корабоплавател или пират. Той не напуща земята, която му дава сигурност, родния край, свързан с традицията, с гробовете на дедите, с целия му живот. В този случай се проявяват патриархалната инертност, селският страх от света, от риска, природосъобразният и локален патриотизъм – останки от традицията или плод на робските условия на живот.

Отношение към чуждия свят. Условията на живот и дългото общуване на балканския кръстопът с много народи са породили у българина толерантност към чуждия свят, към културата и постиженията на близки и далечни страни. В тази толерантност има, разбира се, и елемент на примиряване със съдбата на изостаналост, която подхранва чувство на възприемчивост по отношение на чуждите постижения, преклонение пред по-напредналите. С това може да се обясни обстоятелството, че възрожденският българин гледа света с отворени очи и като преодолява смущението си от първия досег с цивилизацията, започва бързо да пренася и адаптира в своята земя нейните постижения.

Толерантността и уважението към другите народи са основата на българската солидарност, която през Възраждането намира израз в участието на българите в освободителното движение на съседите дори тогава, когато България е в попритеснено стопанско и политическо положение.

Националното съзнание. През епохата на Възраждането то избухва като силно, ярко чувство. Особено драстично се проявява в областите със смесено население като Македония и Южна Тракия. Експлозията на националното чувство е своеобразна реакция срещу робството, срещу чуждата духовна власт, срещу културно-политическата и религиозната инвазия на Великите държави.

Но това силно крайно чувство не получава солидна вътрешна спойка. Условията на живот са предизвикали значителни деформации в съзнанието, проявени в широко манифестираното през различните периоди гръкоманство и туркофилство. Тези деформации са особено силни в периферните области и сред емиграцията, където части от българската народност се стопяват, загубват белезите на националността– език, култура и съзнание. Националната деформация, плод на национално-психичния стереотип, резултат и от трагичната историческа традиция, е родила „филството" и „фобството" в българската история.

ДЕМОГРАФСКИ ПОТЕНЦИАЛ, ЕТНИЧЕСКИ И ГЕОГРАФСКИ ГРАНИЦИ НА БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА НАЦИЯ

Сведенията за демографския потенциал на българската нация през епохата на Възраждането са многобройни, но твърде противоречиви, при това почти всички се отнасят само за XIX в. За съжаление досега няма нито едно сериозно проучване върху този важен въпрос. Не са изследвани турските документи и по-специално т.нар. салнамета, не са проучени внимателно пътешественическата литература и дипломатическите източници. Поради това документалните свидетелства се използват преднамерено в чуждата и особено в балканската историография.

Сравнително по-точни данни за демографския потенциал има след 30-те години на XIX в., когато се извършват първите преброявания на населението в Европейска Турция и когато са извършени серия чужди проучвания върху демографията на нашите земи. Но и тези сведения са противоречиви. Според едни наблюдатели българите са около два милиона. Според други те надхвърлят 4 милиона. Адресът, изпратен до султана през 1856 г., е подписан от името на 6 милиона и 400 хиляди българи. Във възрожденската преса често се напомня за седеммилионния български народ.

Най-вероятната цифра, която доминира в основните източници и която се отнася за средата на XIX в., е 4,5 милиона. Това население е групирано в компактни поселения в Дунавска България, с изключение на Добруджа, където преобладава турският елемент; в Тракия – поречията на Марица, Тунджа и Арда, в Македония – по долините на Струма и на Вардар. То населява полите на Стара планина, Средна гора, Рила, Родопите и Шар планина. Едно от първите и най-сериозни проучвания, направено през 1833–1834 г. от французина граф Боальоконт, дава следната картина:

Българите населяват плътно Дунавска България, като черноморските градове се състоят предимно от гърци. Изцяло български са селищата по пътя от Търново за Одрин и по долината на Тунджа. Българите доминират също така в горната част на долината на Марица, между Одрин и Пловдив. Около устието на самата река по-голямата част от населението е също българско. „Българската нация – продължава Боальоконт, е разпространена върху цялата Източна Македония и образува основата на населението по долината на Струма". Те са преобладаващата маса в трите пашалъка – Видински, Нишки и Софийски. Македония като цяло е единствената турска провинция със силно смесено население – според Боальоконт. Гърците заемат Солун, бреговете на морето и селата близо до Солун. Малко сърби има в района на Прищина, Враня, Скопие, които са непознати на населението. Албанците живеят в района на Охрид. Българите населяват долината на Струма, Вардар, Бистрица, района на Воден и вътрешните части на провинцията.

Тази картина се допълва от данните на Сиприан Робер от 1842 г., който констатира плътни български селища в Одринска Тракия, по бреговете на Бяло море (особено в устието на Марица), в Южна Македония, чак до Тесалия и до албанското адриатическо крайбрежие. Тя е потвърдена от В. Григорович при неговото пътуване през българските земи през 40-те години на XIX в. Демографската карта на балканските провинции се очертава много ясно в дипломатическите (руски, английски, френски и австрийски) документи от средата на XIX в. насам, които не оставят никакво съмнение за българския характер на земите от Дунавска България, Тракия и Македония.

Следователно както обективните данни за стопанското развитие, за църковните борби, за разпространението на езика и културата, така и всички демографски източници са категорични, че процесът на формирането на българската нация обхваща земите на Дунавска България от Черно море до Ниш, на Тракия до егейското крайбрежие, на Македония до Охрид, Дебър и Струга. В цялата световна документация не може да се намери нито едно свидетелство, което да показва, че на базата па славянското население в тези земи през XVIII–XIX в. се е появило друго, не-българско съзнание, друга, не-българска култура, че се е говорил друг, не-български език, че е доминирала друга, не-българска традиция.

Процесът на формирането на нацията в основни линии завършва към 70-те години на XIX в. Създаването на Екзархията през 1872 г. означава официално международноправно признаване на българската нация в нейните естествени етнически и географски граници.

Разбира се, не може да се отмине незабелязано обстоятелството, че в различните райони и провинции национално-образуващият процес се развива твърде неравномерно. През първата половина на XIX в. югозападните български земи и южните тракийски райони, особено българските поселения от крайбрежието на Егея, изостават в своето стопанско и културно развитие. Значително са забавени и темповете по Южното Черноморие. Това се дължи преди всичко на разнородния етнически състав на тези райони, на силната гръц-

ка културно-религиозна репресия и на някои особености на икономическото развитие. Но след Кримската война, с изключение само на най-южните райони на Македония и Егейска Тракия, изоставането в тези области било преодоляно. През 60–70-те години на XIX в. всички български земи започнали да живеят в общия ритъм на националното възраждане.

И така, преодоляла огромни трудности по пътя на естествено-историческото си развитие, възродила своите национални ценности, приобщила се към европейската култура и цивилизация, призната официално от турската власт и от меродавните в Европейския Югоизток сили, след Кримската война българската нация стъпила здраво на краката си и настойчиво започнала да се домогва към политическа самостоятелност.

ГЛАВА ПЕТНАДЕСЕТА

ПОЛИТИЧЕСКИ БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 50–60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

ПРЕХОД КЪМ ОРГАНИЗИРАНО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ. Г. С. РАКОВСКИ

До Кримската война националноосвободителното движение се развивало предимно в мирната културна област. Въоръжените борби за политическо освобождение имали стихиен характер. Те се проявявали като спонтанни актове на самозащита или като действия, предизвикани от чужда намеса. Лишени от политическа идеология, от единна ръководна концепция и от сериозно подготвен ръководител, тези движения били обречени на неуспех.

След войната положението се изменя. Възрожденският процес в българските земи бързо се задълбочава. Оформилата се българска нация изявява своите исторически претенции. Тя не можела повече да робува под политическия диктат на разложената Турска империя, която я лишавала от реални условия за стопански и духовен прогрес. Българската нация непреодолимо се насочвала към своето политическо освобождение.

Реформите, извършвани в Турция след Кримската война, не могли да спрат процесите на разложение. Както вече беше отбелязано, Турската империя преживявала неизличима стопанска, политическа и международна криза. Лишена от национална буржоазия, попаднала под зависимостта на западния капитал, турската държава продължавала да се гърчи в условията на ориенталските и азиатските отношения, които въздържали развитието на капитализма. В остра криза се намирала и турската политика. Всички опити за реформи, несъобразени с духа на времето, завършвали с провал. В същото време надигащото се национално движение на балканските народи минирало окончателно целостта на империята. Борбата на периферните свободни или зависими държави против Турция ускорявала процеса на нейното разпадане. Поради това Дунавските княжества и Сърбия станали естествена база за развитието на българското националноосвободително движение.

Обстановката след Кримската война революционизирала всички среди на българското общество. И буржоазията, и селяните, и занаятчиите, и националната интелигенция били заинтересовани да ликвидират робството и да възстановят българската държава. Цялото българско общество уверено се насочвало към политическите борби.

Началото на организираното националноосвободително движение през 50–60-те години на XIX в. е свързано с името и делото на Георги Стойков Раковски. Раковски е роден през 1821 г. в град Котел – селище с будно национално съзнание, дало на Българското възраждане плеяда дейци и мислители. В политическата дейност на Раковски се очертават два периода – първият от 1841 г. до Кримската война, и вторият – след войната до неговата смърт през 1867 г.

През първия период Раковски няма ясно изразени възгледи относно българското освободително движение. Това е времето на бурно и противоречиво формиране на бъдещия водач на революцията. Израснал в Котел, учил при Р. Попович в Карлово, след това в Цариград, участвал в Браилските бунтове, ненадейно отпътувал за Франция, намесил се после в разприте между котленските еснафи и чорбаджии, прекарал

няколко тежки години в цариградските зандани, постигнал след това положението на крупен търговец, участвал в борбите на българите през 40-те години в Цариград за самостоятелна българска църква, направил опит да организира по време на Кримската война въстание в България, Раковски изживява през младостта си неспокоен път, винаги по талвега на националното движение, натрупва огромен житейски опит и големи за времето си познания. През този период той определя завинаги своята жизнена позиция на патриот и революционер.

След Кримската война Раковски вече е напълно убеден, че българското освобождение ще премине „през пресата и сабята". През 1855 г. той напуска Котел, престоява близо година във Влашко и през Белград се озовава в Нови Сад (Австрия). Тук със съдействието на сръбския публицист д-р Д. Медакович започва да издава в. „Българска дневница", а през 1857 г. отпечатва и революционната си поема „Горски пътник".

Изгонен от австрийските власти, през 1858 г. Раковски се озовава в Одеса, където престоява до януари 1860 г. Тук той желае да се заеме с публицистика, но среща пречки от царската цензура и затова се отдава на исторически, езиковедски и етнографски изследвания. През 1858 г. Раковски се заема да обобщи своя опит на революционер, като разработва първия си план за освобождението на България. „Мечом са българите своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият" – заявява вече опитният революционер мислител. В този план Раковски обосновава своята идея за общо българско въстание, в което трябва да участва целият народ – богатите с парите, учените със своите трудове и всички народни синове с цената на своя живот. Тази идея става основно ядро на националноревюлюционната идеология, политика и стратегия. Общото народно въстание според Раковски трябва да се организира от единен център, да бъде съчетано с освободителните борби на другите балкански народи, да си осигури подкрепата на Великите сили.

Достигнал до тези първи догадки, широко осведомен за положението в Турция и за политиката на Великите сили

в Европейския югоизток, през 1860 г. Раковски заминава за Белград, за да се заеме с подготовката на бъдещата революция. През 1860–1861 г. там той издава приготвените в Русия книги и започва да печата своя знаменит вестник „Дунавски лебед", който бързо се превръща в общонационална трибуна. Чрез своите кореспонденти Раковски поддържа връзки с всички части на българската земя, с емиграцията от Цариград, Влашко, Русия и Австрия. Той печата стотици дописки върху българския живот, разработва проблемите на националноцърковното движение и международните аспекти на българския въпрос, увещава, подтиква, съветва и организира дейците на българското освободително дело. „Дунавски лебед" се разпространява широко и в чужбина – Сърбия, Австрия, Дунавските княжества, Русия и Франция. Затова Раковски започва да печата част от материалите на френски език, което превръща вестника в първата международна трибуна на българското освободително движение. Така към началото на 60-те години на XIX век Раковски се налага като признат ръководител на българската революция, като популярен в чужбина народен водач.

В началото на 60-те години у Раковски все повече съзрява идеята за радикални въоръжени действия за освобождението на България. Обстановката му предлага благоприятни възможности и той веднага се заема да осъществи своите намерения.

След възшествието на княз М. Обренович на сръбския престол, през 1861 г. между Сърбия и Турция назрява военен конфликт. Сръбското княжество се стремяло да се освободи от турските гарнизони, останали на негова територия. Раковски преценява, че трябва да използва този конфликт и в края на 1860 г. разработва нов план за освобождението на България. Планът предвижда да се организира въоръжено въстание. Вътре в страната духовете да бъдат подготвени от революционни комитети. На сръбска територия да се създаде един добре обучен и въоръжен полк от 1000 бойци, който в хода на сръбско-турската война ще развее знамето по билото на Балкана, ще вдигне народа от двете страни на Стара планина и като овладее главните стратегически пунктове и полу-

чи военна подкрепа от румънската емиграция, ще достигне Търново и там в столицата на Асеновци ще провъзгласи освобождението на България.

Начело на въоръженото въстание Раковски предвиждал да застане „Привременно българско началство", устава на което той разработил през 1862 г. В хода на въстанието българското началство, ръководено от самия Раковски, трябвало да придобие функции на революционно правителство, действащо координирано със сръбските княжески власти.

В духа на своите начертания Раковски отправя апел към революционната младеж в България. На неговия призив се отзовават близо 600 млади българи, между които Иван Кулин, Ильо Марков, Цеко Войвода, Ст. Караджа, В. Левски, Иван Кършовски, много прославени вече воеводи и бъдещи организатори на националната революция. Използвайки този наплив от бунтовен елемент в Белград, с разрешението на сръбското правителство Раковски образува през 1862 г. Първата българска легия. Така било формирано бойното ядро на бъдещата освободителна армия, усилено подготвяна от Раковски и от сръбски офицери за предстоящия бой с Турция.

На 15 юни 1862 г. легията получила своето бойно кръщение. Тя участвала в боевете между турците и сърбите при белградската крепост. Успоредно с подготовката на легията се организирало и въстание в Търновско, начело на което застава изпратеният от Раковски хаджи Ставри Койнов. По време на белградските сражения хаджи Ставри излязъл със 70 души в Балкана, но неговата чета била скоро разпръсната.

И по-нататък събитията се развивали неблагоприятно. По решение на конференцията в Калинджи Сърбия била принудена да спре започналите действия, да оттегли войските си и да разпусне чуждите военни формации. Така българската легия, която трябвало да даде сигнала за българското въстание, е разтурена.

Белградските събития през 1861–1862 г. послужват като урок за Раковски. Той разбира късогледството на ограничения национализъм, който разделя балканските народи пред лицето на общия им противник и интригите на Великите сили, но не се отказва от своите идеи за балкански или християнски

съюз срещу Турската империя, тъй като схваща, че самостоятелното въоръжено действие на българите през този период е още невъзможно.

Именно поради това, преглътвайки горчивините от белградската несполука, през 1863 г. Раковски се поставя на разположение на М. Обренович. Натоварен с дипломатическа мисия от сръбското правителство, той се заема с нов прилив на енергия да работи за обединяването на балканските народи. С тази цел през пролетта на 1863 г. се озовава в Атина, където прави усилия да спечели гръцките власти за създаване на общ християнски съюз срещу Турция. Но неговата мисия, срещнала отново съпротивата на балканския национализъм, не успяла. Със същата задача той пътува след това и до Черна гора.

Върнал се в Белград, Раковски премисля историческия опит на освободителното дело и като стига до извода, че балканският национализъм е непреодолима преграда срещу мечтания от него балкански освободителен съюз, напуска завинаги Белград. През есента на 1863 г. той се установява във Влашко, където, с изключение на кратките си пътувания до Русия, остава до края на живота си. Тук прави последен опит за балканско единодействие, този път с румънските политици. Сближава се с княз Куза и с министър-председателя Когълничану. С тяхно съдействие и с помощта на българската емиграция започва да издава в. „Будущност“ и скоро се намесва в политическата криза, предизвикана от надигането на опозицията срещу Куза. Поради това той се сблъсква с дейците на Добродетелната дружина, които подкрепяли чокойската олигархия. Изолиран от българската консервативна емиграция, останал без средства, той е принуден да спре „Будущност“ и да направи последен опит за издаване на политически вестник. Но новият му вестник „Бранител“ не можал да издържи и няколко броя. Тогава през 1865 г. той отпечатва първия и единствен брой на отдавна замисленото от него списание за литература и изкуство, за история и древност „Българска старина“.

В същата 1865 г. в Букурещ е извършен преврат срещу Куза. Раковски се опасява от новата власт и за известно време се укрива в Русия, където се опитва да закупи оръжие за бъдещите въоръжени акции. След нормализиране на политическото положение в Румъния той се връща в Букурещ. Именно сега у него, като плод от тежки несполуки и горчиво разочарование, назрява мисълта, че българското освобождение може да разчита само на собствени сили. И затова посвещава остатъка от своя живот за работа сред многобройната българска емиграция. Главната му грижа през този период е да създаде българска революционна армия, която да излезе в открит бой срещу Турция. Тези свои намерения Раковски разработва в последния си програмен документ „Привременен закон за народните горски чети за 1867-о лято", писан на 1 януари 1867 г. Привременният закон отразява опита и мъдростта на големия идеолог, политик и стратег на националната революция. Раковски предвижда да се създаде национална четническа армия, начело на която ще застане Върховно народно българско тайно гражданско началство като суверенен орган на националното движение, неангажиран с чужди сили и правителства. Революционното движение според закона не се поставя вече в зависимост от случайни обстоятелства, то разчита на организираната въоръжена народна сила. Четите, ръководени практически от един главен войвода и политически от Върховното началство, няма да бъдат оръдия на никоя чужда политика.

По този начин Раковски изтъква на преден план самостоятелното революционно действие вместо комбинираните усилия на балканските страни. В края на живота си той стига до идеята за самостоятелност и независимост на българската революция. Но тези негови прозрения остават като завет за бъдещите дейци, тъй като още през същата 1867 г., проядан от туберкулоза, той умира.

Г.С. Раковски е изключително явление в българската национална история. Неговата разностранна и талантлива дейност като идеолог, стратег и организатор на националната революция, като пламенен публицист, като фолклорист, историк, поет и писател, неговата кипяща енергия в една велика

епоха са го запазили в националното съзнание като символ на възраждащия се български дух.

Преди всичко Раковски е идеолог на националната революция. Той пръв между своите съвременници прозря историческата необходимост от революционно разрешение на българския въпрос чрез организирана освободителна борба. Той стигна до идеята за въоръженото въстание, което, съчетано с действията на българската революционна армия, създадена и подготвена в съседните балкански държави, може да доведе освободителното дело до победен край. Не освобождение чрез чети или само с чети, както твърдят някои, а чрез въоръжено въстание Раковски се надява да доведе докрай своите революционни замисли. Той разработва и въпроса за характера и организацията на предстоящата революция. Виждайки, че зреещият революционен конфликт ще бъде една националноосвободителна акция на целия народ, Раковски смята, че всички обществени слоеве трябва да се организират в армията на революцията. Начело на тази армия той поставя общ ръководен или координационен център, който през различните етапи на неговата дейност получава различни наименования – Тайна канцелария (1858), Привременно българско началство (1861) или Върховно българско началство (1867). Наред с революционната армия, Раковски предвижда също да се създаде и Вътрешна организация от революционни комитети, която да подготви духовете за часа на въстанието. Ясно е, че неговите политически замисли са силно повлияни от хетеристката тактика на Гръцката освободителна революция и от примера на станалия вече легенда Джузепе Гарибалди.

Огромни са заслугите на Раковски като политик на националната революция. Той успя пръв да прозре, че българският въпрос е част от Източния въпрос, че българите трябва да използват противоречията между Великите сили, за да осъществят своите политически домогвания. Раковски разбира отлично руската политика. Той се надява, че „север нам ще ни помогне", тъй като между руската политика и българското освободително движение съществуват много общи интереси. Но в същото време Раковски има ясна представа за политиката на руския царизъм. Затова той се обявява против изселва-

нията, остро атакува доктрината за единството на източните християни.

Ярка национална позиция Раковски има и по отношение на политиката на западните Велики сили. Той смята, че българите трябва да се възползват от реформените стремежи на Запада, но като не забравят, че Западна Европа е крепител на „турското варварство". Неговата политическа концепция предполага да се използва всичко, което е благоприятно за българската кауза, и да се отхвърли всичко, което заплашва българските интереси. В това отношение Раковски е една от най-ярките фигури на българската възрожденска политика. Заедно с принципната позиция по отношение на политиката на Великите сили, той блестящо разработи идеята за балканска солидарност, за балканско единодействие, като в края на живота си съзря ограничеността на балканския национализъм и достигна до идеята за самостоятелно действие на българското освободителна движение.

Цялата дейност на Раковски, всички негови идеи и трудове са облъхани от ярък възрожденски патриотизъм. Към края на своя живот той пише топло и непредубедено, че грижата за народното освобождение винаги е била в неговото сърце язва неизцелима.

В историческата литература идеологията на Г. С. Раковски е получавала различни тълкувания и преценки. Едни го смятат за последователен революционен демократ, други, като вземат неговите тактически ходове и широкото амплоа на дейността му за отклонение, се опитват да го представят като нещо средно между революционер и просветител. Трети го наричат идеолог на четничеството, четвърти го изтъкват като представител на селяните и занаятчиите и т.н.

Раковски е носител на буржоазнодемократичните освободителни идеи на своето време. Революционният демократизъм е най-яркият белег на неговата идеология. Идеолог на една освободителна национална революция, той защищава интересите на цялата нация – и на буржоазията, и на селяните, и на занаятчиите, и на интелигенцията. Така неговата буржоазнодемократична платформа става идеология на цялата нация.

Раковски има огромни заслуги в българската история. Той е пръв водач на националната революция, неин идеолог, политик и организатор. Той подготвя плеяда революционери, които след него отстраняват ранните заблуди и колебания и издигат националното движение на по-висока степен в организационно и идейно отношение. Наред с това Раковски е изключително надарен, страстен публицист. Той има големи заслуги като теоретик на българското просвещение, за развитие на движението за новобългарска просвета и за национална църква, за българската книжнина, фолклористика, етнография и историография.

ПОЛИТИЧЕСКИ ГРУПИРОВКИ СРЕД ЕМИГРАЦИЯТА ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ

Успоредно с дейността на Г. С. Раковски, през 60-те години се раздвижва и българската емигрантска буржоазия във Влашко, Южна Русия и Цариград, която, наред с участието си в културното възраждане и в църковните борби, започва да се приобщава и към политическите движения за национално освобождение.

Националните движения сред емиграцията били подбудени от измененията, които настъпват в политиката на Великите сили и от прякото влияние на балканските събития от 60-те години. Провъзгласеният от Парижкия мир принцип „равновесие на силите на Изток" постепенно бил изоставен. През 1866 г. избухва войната между Австрия и Прусия, която укрепва Германия като нова велика сила в Европа и обръща нейните погледи на Изток. От друга страна, неуспехът на Австрия довежда до победа на дуализма. Създава се дуалистичната монархия Австро-Унгария, която активизира своята политика сред балканското освободително движение.

След реформите от 1861 г. и след разгрома на Полското въстание от 1863 г. на източната сцена се връща и Русия.

Изработена е нова руска концепция по Източния въпрос, която се базира на руско-германското сътрудничество, насочено срещу Австрия и евентуално срещу другите Велики сили. Тази политика предвижда временно толериране на Турция.

Прегрупиранията на Великите сили в света активизират балканските движения. В началото на 60-те години избухва споменатият сръбско-турски конфликт. В 1866 г. пламва въстанието на остров Крит, подкрепено от балканската и европейската революционна общественост. През същата година е извършен превратът срещу Куза в Румъния. Сърбия отново почва да се готви за война с Турция с оглед на голямата сръбска мечта да превърне сръбското княжество в славянски Пиемонт на Балканите. Новите политически движения в Европейския югоизток и намесата на Великите сили в тях активизират българското движение. Най-непосредствен и силен отзвук тези събития наминат сред емиграцията във Влашко и Южна Русия. В началото на 60-те години признаци на нов политически живот започва да проявява кръгът на едрите български търговци в Букурещ, групирани около създадената през войната Епитропия. До този момент Епитропията, една типично проруска формация, била настрана от политическия живот поради временното оттегляне на Русия от източноевропейската сцена след Парижкия мир.

В 1862 г. Епитропията излиза от своята летаргия и се появява под ново име – благотворително дружество „Добродетелна дружина", известна още и под публицистичното наименование „Комитет на старите". Начело на организацията застават богатите търговци Христо и Евлоги Георгиеви, Хр. Мустаков, Г. Николопуло, д-р П. Протич, митрополит Панарет Рашев, д-р Н. Василиади. С нея е свързана преди всичко едрата търговска буржоазия от Румъния, намираща се под влияние на руската политика. В един свой доклад от 1867 г. Найден Геров характеризира дейците на дружината по следния начин: „Този комитет се състои, както и преди, от хора, известни на императорското главно консулство със своята преданост към нас [към Русия – *б.а.*]. И в действителност главното, което характеризира политиката на „старите", е, че

те следват внушенията и ходовете на руската дипломация в Европейския югоизток, разглеждайки тази политика като единствено средство за уреждането на българския въпрос. Именно поради това до средата на 60-те години, когато Русия е изолирана от Балканите, Добродетелната дружина не проявява особена политическа активност. Но през 1866 г. тя се раздвижва, за да приведе в изпълнение едно ново начинание на руската дипломация. Става дума за идеята на руския посланик в Цариград генерал Игнатиев да създаде от България и Сърбия голяма югославянска държава, която под влиянието на Русия да стане преграда срещу домогванията на западните сили в Европейския югоизток.

За осъществяването на тази цел в началото на 1867 г. Добродетелната дружина съвместно с Одеското българско настоятелство изработва „Програма за политическите отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или на тяхното сърдечно отношение". Програмата предвиждала да се създаде федеративна държава, която ще се нарича Българо-Сърбия или Сърбо-България. На 5 април 1867 г. в Букурещ било свикано събрание на българските първенци, в което участвали и одески представители, за да обсъдят подготвения проект. По нареждане на Игнатиев по това време в Букурещ пристигнал Н. Геров – руски вицеконсул от Пловдив, за да направлява работата.

Букурещкото събрание одобрило идеята за създаване на югославянско царство на федеративни начала под върховенството па династията на Обреновичите, което да се състои от Сърбия и България, като в България влизат Мизия, Тракия и Македония.

Сръбското правителство обаче отказало да подпише предложения от българите протокол, въпреки че министър-председателят Гарашанин съобщил па букурещките дейци, че и те работят в тази насока. В писмото си той подканил българите да се заемат с подготовката на въстание в България, което сърбите разглеждали като една допълнителна военна акция, както в началото на 60-те години, с оглед наново подготвената война срещу Турция. Очевидно подтикнати към това и от Русия, „старите" изпратили в страната богатия търговец

Маринчо Бенли със задача да основе комитети в по-големите градове. Със средства на Дружината през 1867 г. отвъд Дунава били прехвърлени и две малки чети.

Опитът на „старите" да създадат брожение в българските земи през 1867 г. завършил без успех поради сръбския отказ и главно поради промяната в концепциите на руската политика, която започнала да прилага тактиката на сътрудничество с Турция, за да може да обезличи постановленията на Парижкия мир. Тогава Добродетелната дружина възприела новата идея на руската политика – да търси решение на българския въпрос в една дуалистична българо-турска държава, приятелски настроена към Русия. Тази нова идея била манифестирана на свиканата по инициатива на Русия Парижка конференция по Критския въпрос през януари 1869 г., до която „българските нотабили" изпратили своя дуалистичен проект, подписан от двайсетина известни търговци от Влашко. След този свой жест Добродетелната дружина изчерпала политическия си кредит. Тя се обявила против надигащото се революционно движение в края на 60-те и началото на 70-те години поради това, че Русия още не била готова да го подкрепи.

Линията на помирение с Турция изолирала „седемте старци" от освободителното движение и ги превърнала в главна прицелна точка на революционния печат. Тази изолация накарала „комитетът на старите" да съсредоточи от края на 60-те години вниманието си в мирната пропаганда. За тази цел през 1869 г., когато бил приет уставът на организацията, който я определял като благотворителна, започнал да излиза в. „Отечество", поставил си за задача да сближава южните славяни и да защитава руските интереси. През 70-те години със съдействието на Дружината били изпратени на учение в Австро-Унгария и Русия няколко десетки български младежи. С активното участие на Евлоги и Христо Георгиеви били създадени Българското книжовно дружество, българско читалище и букурещкото българско училище. С това се изчерпват и последните прояви на Добродетелната дружина. Тя изчезва от емигрантския политически живот, за да се появи отново чак след Априлското въстание.

През 50–60-те години успоредно с Добродетелната дружина действала и втора русофилска формация – Одеското българско настоятелство. Непосредствено след завършването на Кримската война одеските дейци се опитали още веднъж, както по време на войната, да се наложат като ръководна сила сред емиграцията. През 1856 г. те лансират идеята за общ емигрантски фронт между българските колонии от Южна Русия, Дунавските княжества, Бесарабия и Цариград. Тази инициатива би имала голямо значение за бъдещите политически действия, но тя не била подкрепена от руската дипломация, която преценявала, че поради постановленията на Парижкия мир не може да се ангажира с активни политически действия на Балканите. Пак по същата причина руското правителство дълго време не давало съгласието си за съществуването на настоятелството на руска територия.

Едва в 1858 г. Одеското българско настоятелство било утвърдено с императорски указ под названието „Настоятелство на одеските българи, събиращи дарения в империята за бедните български православни църкви и училища". Функциите на Одеското настоятелство били определени от една инструкция на Светия Синод на руската църква от 1860 г., която поставяла настоятелството под ръководството на херсонския епископ и неговия викарий и му предписвала главно благотворителни задачи.

Така Одеското българско настоятелство било превърнато в благотворителна културна организация без самостоятелен статут, без право на политическа инициатива. Поради това, както вече беше посочено, през 60-те години то се занимавало главно с обучението на българските младежи в Русия, като със съгласието на Азиатския департамент се грижело за техния подбор и възпитание и за връщането им в България като учители и свещеници.

За разлика от Добродетелната дружина обаче, Настоятелството не се изолирало от засилващите се политически движения. Кога тайно от руските власти, кога с тяхно съгласие, то се намесвало в най-важните акции на политическата емиграция.

Одеското българско настоятелство поддържало активни връзки с Г. С. Раковски. Те датират още от времето на войната, когато Н. Хр. Палаузов съобщил, че Раковски приел да служи като турски шпионин, за да работи в полза на едно българско въстание. През 1856 г. между одеските дейци и Раковски били установени преки контакти, които по време на одеското пребиваване на Раковски стигат до конфликт поради различни схващания по въпроса за преселването на българи в Русия. Но въпреки конфликта, Одеското българско настоятелство, и преди всичко Н. Тошков подпомогнали парично Раковски да създаде Белградската легия.

Одеското българско настоятелство се намесва активно в подготовката за създаване на югославянската държава през 1867 г. Н. Тошков и В. Рашеев участват в букурещкото събрание на 5 април 1867 г. Настоятелството определя специален посредник между Букурещ и Одеса – П. Грамадов, и започва да събира средства за подкрепа на акцията. То се обърнало с молба до генерал Игнатиев в Цариград да съдейства на българското освобождение. В подготовката за събитията през 1867 г. одеските дейци сформирали отред от 200 българи, готов да замине през лятото за България.

Неуспехът на акцията от 1867 г. разграничил Одеското българско настоятелство от Добродетелната дружина. Докато „старите" от Букурещ се заели с проекта за дуализъм, внушен от руската дипломация, одеските дейци се свързали с Таен български централен комитет (ТБЦК), подкрепили неговата дейност и издаването на в. „Народност". Това показва един широк политически възглед, който през 70-те години довежда одеските дейци до продължителни контакти с В. Левски и революционната организация в България, както и с Българския революционен централен комитет (ТБЦК) и Л. Каравелов в Букурещ. Връзката с Левски била поддържана от воеводата Филип Тотю, пребиваващ по това време в Одеса. Продължителните контакти докосвали три големи въпроса: за въоръжаването, за тактиката и за международните отношения на българската революция. В тези контакти Левски постепенно започнал да нарича Одеското настоятелство нашия комитет в Одеса. Този комитет бил дори поканен да участва със

свой представител на общото събрание на БРЦК в Букурещ. Одеското българско настоятелство се ангажирало и с новите начинания на БРЦК през 1873 г., подкрепило опита за въстание през 1875 г., като установило връзки с изпратения в Одеса Хр. Ботев. По-късно одеските патриоти активно се подготвяли за участие в Априлското въстание. Вследствие на това през есента на 1875 г. и пролетта на 1876 г. Одеса се превърнала в център на революционната емиграция от Русия, който събирал средства, оръжие и хора за предстоящата акция.

След разгрома на въстанието Настоятелството организира помощна акция в полза на 1500 български емигранти от България, подпомага работата на Българското централно благотворително общество и в доброволческото движение по време на Сръбско-турската война през 1876 г., по-късно се включва в подготовката на Българското общество за участие в Освободителната война през 1877–1878 г.

Политическата биография на Одеското българско настоятелство е много показателна за общата характеристика на буржоазията и нейната роля в националноосвободителното движение.

Наред с русофилските формации, Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство, през 50– 60-те години сред емиграцията се забелязват тенденции за свързване на българското освобождение с политиката на западните Велики сили. Особено широк кръг от прозападно ориентирани политици се оформя сред лагера на църковните дейци в Цариград. Така например Драган Цанков смятал, че българският политически въпрос може да се уреди чрез Франция, стига да успее униатското движение. Подобни настроения в отделни моменти, само че по отношение на Англия, имал д-р Ст. Чомаков. Силни прозападни тенденции се проявявали сред туркофилските среди начело с редактора на в. „Турция" Никола Генович.

Тези настроения били разпалвани от политическата агитация на полските емигранти от аристократичния лагер на „Хотел Ламбер", които пребивавали в Цариград и в големите български градове, служели на турското правителство, участвали дейно и в българския културен живот. Те били подхран-

вани и от непоследователната руска политика в гръцко-българските църковни отношения.

През 60-те години се появява нова политическа формация, различна по дух и разбирания от двете русофилски организации – Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство, както и от цариградските политически кръгове. Това е основаният през 1866 г. в Букурещ Таен български централен комитет (ТБЦК).

Корените на ТБЦК трябва да се търсят в продължителната революционна пропаганда, водена сред емиграцията от Раковски и неговите съратници. Но непосредствените подбуди за учредяване на комитета идват от промяната в румънския политически живот през 1866 г., когато в Съединените княжества Влашко и Молдова се извършва превратът срещу княз Ал. Куза, а Турция и Русия се обявили против промяната. Румънските либерали, готвейки се за евентуална война с Турция, потърсили Г. Раковски за съвместни действия. Първоначално той се съгласил да организира отряд от 5000 души, но като не получил сигурност, че след уреждането на кризата българите няма да бъдат излъгани както навремето при М. Обренович, отказал да сътрудничи на румънските либерали. Румънското правителство наредило на полицията да арестува Раковски и потърсило съдействието на други, по-малко претенциозни партньори. Започнали преговори с помощника на Раковски Ив. Касабов. Стигнало се до споразумение да се създаде една „свещена коалиция" между българи и румънци, като се учредят тайни български комитети в Букурещ и Сърбия. Целта на тези комитети била „да подготви умовете за общо въстание против общия неприятел на християнските народи на Изток", като сигнал за това въстание ще се даде от Централния комитет в Букурещ, в съгласие с румънските власти, и то ако въстанието избухне едновременно в Румъния, Черна гора, Херцеговина, Епир и Албания. Посочените страни заедно с България щели да съставят автономна и независима държава под формата на конфедерация. С оглед подготовката на въстанието се предвиждало да се изпращат четнически дружини в Балкана.

Съглашението за съвместна борба, в което румънците търсели възможност да реализират своята мечта за една Влахо-българска държава или поне да намерят съюзници за войната срещу Турция, а българите разглеждали като средство да осъществят своето освобождение, скоро било изоставено, тъй като Европа признала превратa, опасността от война преминала и българите вече не били нужни на румънската политика. Но независимо, че „свещената коалиция" се разпаднала, още преди да бъде създадена, Тайният български комитет, подпомаган финансово от одеските дейци, продължил да съществува самостоятелно. Комитетът учредил свои подразделения в по-големите румънски градове, съставени главно от дребни и средни български търговци. През октомври 1867 г. ТБЦК започнал да издава в. „Народност", излизал в продължение на две години под редакцията на Ив. Богоров, Ив. Грудов и Ив. Касабов. Във вестника било отпечатано „Основното законоположение на народните тайни комитети", което определя целите и структурата на организацията. Според законоположението началата и целта на комитета „са освобождението на Отечеството с кой да е начин и средство, т.е. чрез възстановяване на Българското царство независимо, чрез възстановяване на Българското царство самостоятелно или под зависимост на Портата или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи". Предвиждало се да се формират чети от главни комитети в България, Румъния, Сърбия и Русия и местни комитети, които трябвало да подготвят духовете за предстоящото освобождение.

В своята външнополитическа ориентация ТБЦК бил обърнат на Запад. Той разчитал на западната политика за реформиране на Турската империя, за да постигне своите цели. Именно поради това комитетът отделил много внимание за спечелване на европейското обществено мнение в полза на българите. За тази цел през 1867 г. той се обърнал за помощ към френския император Наполеон III, установил контакти с френското консулство в Букурещ, както и с някои представители на полската емиграция в Турция и в Съединените княжества.

Външнополитическата ориентация на ТБЦК намира най-ярък израз в неговия главен политически документ – мемоарът, адресиран до султан Абдул Азиз през 1867 г. В този документ Тайният комитет предлага да се създаде по подобие на Австро-Унгария една дуалистична турско-българска монархия начело със султана. България да се обособи като отделно царство и да се управлява от един султански наместник християнин. Тя да има политическа конституционна автономия и самостоятелна църква.

След публикуването на мемоара в ТБЦК настъпили силни смущения и той скоро се разпаднал. Но неговите дейци не се отказали от своите намерения. През 1868–1869 г. те продължили дейността си под наименованието „Българско общество". Печатан орган на организацията продължавал да бъде в. „Народност", редактиран през този период от Ив. Касабов. Под влияние на идеите на Раковски и специално на неговия „Закон за горските чети", дейците на Българското общество организирали през 1868 г. четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, която оставила трайна следа в освободителните борби. Наред с това те се опитвали да поддържат контакт с вътрешността на страната, като създадат тайни комитети. Част от тези дейци, начело с Ив. Касабов, Т. Райнов и други, установили връзки с мацинистката „Млада Европа", като създали през 1868–1869 г. революционен кръг „Млада България". Така, колебаейки се между революционното действие и политическите комбинации, утвърждавайки идеята за революционните комитети като органи на освободителната борба, през 1869 г. ТБЦК и неговите издънки престанали да съществуват.

През 60-те години на XIX в. в България окончателно се оформят главните обществени групировки и идейни течения в националноосвободителната революция. Общественият живот по това време намирал израз в две главни направления – в движението за културно-духовно обособяване на нацията и в политическите борби за нейното политическо освобождение. Тези две направления естествено разделяли дейците на просветители-черковници и на политици-революционери. Но това разделение е само условно, тъй като и в

едното, и в другото течение се срещали и реформисти, и революционери. Главният проблем, който като индикатор определя обществените позиции на различните партии и дейци, бил освобождението на България. Всички дейци, обединени от тази идея, били участници в националноосвободителната революция, независимо от това, дали работели в областта на просветата или в политическите и обществените организации. Техните позиции зависели не толкова от социалнокласовото им положение, колкото от това, дали живеели във вътрешността на страната или извън нея, от чуждите политически влияния, под които попадали, и в последна сметка от различни чисто случайни обстоятелства. Сложните политически отношения в България и в Европейския югоизток, както и зависимостта на българското движение от чужди сили често отвеждали дейците от една и съща социална група в различни и противоположни политически лагери. Именно поради това формирането на партиите и идейните направления в българската революция не може да се изведе механично само от чисто социалната мотивировка на техните действия, тъй като в случая става дума за национална революция, осъществявана под въздействието на силни чужди влияния.

При това положение през 60-те години на XIX в. в националноосвободителното движение се оформят три главни направления.

Първото, представено от Г. Раковски и неговите последователи, е революционно-демократичното. То отразява настроенията и стремежите на революционната буржоазия и най-широките среди на българското общество за радикално решаване на българския въпрос чрез всеобща национална революция. През 50–60-те години това течение все още има само идеен характер. То е лишено от организация, от военна сила, не е напълно обособено от общобалканските политически действия. То не е изработило ясна концепция за бъдещата политическа уредба на България, освен най-общо изразените схващания на Раковски за една буржоазнолиберална държава.

През 60-те години се появява втората линия в българското революционно движение, представена от ТБЦК и негови-

те продължения. Това е линията на буржоазния либерализъм. Тя изразява настроенията на широките среди на емигрантската буржоазия за решаване на българския въпрос с всички възможни средства – чрез революция или политически комбинации. Политическият конформизъм на ТБЦК очертава и диапазона на неговите действия – от дуалистичния мемоар от 1867 г. до четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г. Типично за това направление е колебанието между революционните действия, политическата комбинация и патриотичната пропаганда. Но въпреки тези колебания, буржоазнолибералното течение е революционна струя в освободителните борби, само че ненапълно осмислена, недостатъчно последователна.

Третото течение изразява тежненията на българския политически консерватизъм – Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство и др. То няма оформена идеология. Неговата политическа стратегия предполага освобождението на България да се уреди с чужда помощ. Представителите на това течение са или принципни противници на революционното действие (Добродетелната дружина), или поддръжници на революционните акции (ОБН), без ясно изразена концепция. В лагера на политическите консерватори се наблюдават различни външнополитически предпочитания: русофили, франкофили, англофили и т.н.

Тези най-общи бележки за политическите организации и направления през 50–60-те години показват, че през този период националноосвободителното движение е идейно, политическо и организационно разпокъсано. Всяка от трите тенденции търси реализацията на българското освобождение в различни посоки. В политическо отношение българското движение е подчинено на чужди сили. Неговите действия зависят от политиката на Сърбия или на Русия, на Румъния или на Запада. В организационно отношение националното движение е безпомощно. През 50–60-те години липсва организация, способна да мобилизира националната енергия за радикални освободителни действия. Именно поради това реалните усилия за българското освобождение се ограничават само в действията на няколко чети, преминали в България, за

да загинат за нейната свобода пред погледа на неподготвения за революционна акция български народ.

ЧЕТНИЧЕСТВОТО ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX в.

Идеята за освобождението на България чрез чети, действията на които да се съчетават с въстанически надигания във вътрешността или с някои благоприятни международни обстоятелства, става по-популярна още през първата половина на XIX в. От тази идея са вдъхновени споменатите браилски бунтове. Опити за четническа борба се правят в хода на Кримската война и непосредствено след 1856 г.

Но четническото движение като военна сила за политическо действие е използвано едва през 60-те години на XIX в. Неговата идейна и политическа платформа, разработена от Г. С. Раковски, е заета от колективния опит на европейското освободително движение.

Първият организиран опит в тази насока бил направен през 1862 г. със създаването на българската легия в Белград. Пак в Белград през 1867 г., под влияние на революционната агитация на Раковски, бил формиран революционен комитет начело с Л. Каравелов, който също си поставил за цел да се бори за освобождението на България чрез чети, изпращани от сръбска територия. Но и двата белградски опита останали нереализирани.

Първата четническа акция била проведена през 1867 г., когато в Румъния били формирани две чети – първата, водена от Панайот Хитов, втората начело с Филип Тотю. Четите били въоръжени със средствата на Добродетелната дружина, която по това време, намирайки се в преговори със сръбското правителство, търсела възможност да повдигне духовете в България. Подтиквайки хъшовете към Балкана, Комитетът на „старите" обаче поискал от техните воеводи да избягват въоръжените сблъсквания с турците, а чрез своя марш по би-

лото на Стара планина да докажат на Сърбия, че българите са готови да изпълнят нейните условия.

Четата на Панайот Хитов, състояща се от 30 души, между които като знаменосец бил и карловският младеж В. Левски, преминала Дунава при Тутракан на 29 април 1867 г. След като прекарала известно време в Сливенския балкан и изпълнила нарежданията на председателя на Добродетелната дружина Хр. Георгиев, четата се оттеглила в Сърбия.

На 17 май 1867 г. в България преминава и четата на Филип Тотю, наброяваща 35 души. Придвижвайки се от Свищов към Стара планина, четата била открита от турските власти. При с. Върбовка – Севлиевско, се завързва люто сражение. Голяма част от четниците били разпръснати или избити. Воеводата успява да се измъкне само с 12 души. Докато се добере до Балкана и се слее с четата на Хитов, Филип Тотю останал само с четирима бойци, които заедно с четниците на Хитов през август 1867 г. се оттеглили в Сърбия. През 1867 г. се формират български чети и на сръбска територия. Една от тях е четата на Н. Войводов и Цв. Павлович, създадена от български емигранти в Зайчар. Тя направила опит да премине на българска територия, но била разпръсната от сръбските власти. Създават се дори чети вътре в България – в Тулчанско и в Стара планина. Но широко замислената четническа акция, плод на българо-сръбските преговори, завършила неуспешно.

Все пак тя послужила като средство за набиране на доброволци за Втората белградска българска легия. Новата легия била създадена през есента на 1867 г. въз основа на едно споразумение между Добродетелната дружина и сръбското правителство за откриване на българско военно училище в Белград с оглед подготовката на военни специалисти за проектираното българско въстание. Средствата за училището били дадени от руското правителство. Обучението се водело от сръбски кадрови офицери. В легията били привлечени много младежи от вътрешността на България и от хъшовската емиграция в Румъния.

Но едва създадена, Втората легия преживяла същата зла участ, както Първата през 1862 г. Зреещият конфликт между Турция и Сърбия отново бил уреден по дипломатически път. Заплашена от Критското въстание и от надигащото се движение в Гърция, Турция изтеглила своите военни гарнизони от сръбските градове. Новото сръбско правителство начело с Йован Ристич, дошло на власт през есента на 1867 г., започнало да води помирителна политика спрямо Турция. Българските легионери отново се оказали ненужни за Сръбското княжество. Но този път легията не била разтурена брутално както през 1862 г., тъй като сръбското правителство не искало да влиза в конфликт с Русия, която беше внушила идеята за сръбско-българско сближение и сама финансирала легията. Използвайки се постепенно от влиянието на руската дипломация, правителството на Ристич създало ненормални условия за съществуването на легията и през април 1868 г. тя се саморазпуснала. Прогонването на легионерите не може да се обясни само с променилите се военни обстоятелства. То било резултат от надигащия се сръбски национализъм, който се блазнел от мисълта да използва притесненото робско положение на България, за да загради нейните западни и югозападни земи. В резултат на тази политика в края на 60-те години започва сръбската културна експанзия в западните български земи и в Македония, а през 1867 г. сръбското правителство сключва таен договор с Гърция за подялба на българските земи. При тези условия българското освободително движение се превърнало в играчка в ръцете на Великите сили и на балканските националисти, без да може да постигне своите цели. Но събитията от 1867–1868 г. послужили като урок и предупреждение към дейците на българската революция. Както ще се посочи понататък, това имало важно значение за бъдещата политическа стратегия на националното движение.

Провалът на Втората легия не довел обаче до непосредствено преодоляване на четническата тактика. През 1868 г. „Българското общество" в Букурещ организирало нова чета. Легионерите, преминали от Белград в Румъния, образува-

ли ядрото на четата, която наброявала 127 души. За воеводи били определени Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Организирайки четата, „Българското общество" си поставя за цел да принуди Турция да стане по-отстъпчива към проектите на Тайния комитет за решаването на българския въпрос и като използва трудните условия, в които империята се намирала, да предизвика намесата на Великите сили.

Срещу акцията на младите революционери обаче се обявила Добродетелната дружина. Следвайки новия курс на руската политика за сближение с Турция, „старите", след като не могли да наложат волята си над емиграцията, уведомили руския и френския консул в Букурещ. Но въпреки намесата на „старите" и на Хитов, който се опитал да отклони Хаджи Димитър от поетия път, четата била подготвена и на 6 юли 1868 г. преминала Дунава близо до устието на р. Янтра.

Четниците били посрещнати от турски войски още при Свищов. След това последвали серия сражения при с. Караисен, Патреш и Вишовград. В тези кървави битки загинали почти половината от четниците. Съдбоносното сражение става в местността Канлъдере, Севлиевско, където загиват още 28 бойци, а воеводата Стефан Караджа бил тежко ранен, заловен от турската потеря и откаран в русенския затвор, където умира от раните си.

Останалите 40 живи четници начело с Хаджи Димитър се добрали до връх Бузлуджа на Стара планина. На 18 юли те били обградени от многобройна турска армия. Три часа и половина храбрите българи отблъсквали турските набези. Накрая почти всички от тях, начело с войводата, загинали.

Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа има важно значение в историята на въоръжените борби за освобождението на България. Независимо че тя не била последвана от общо надигане на страната, нейният подвиг засилил кризата в Турция, принудил Високата порта да уреди бързо църковния гръцко-български спор в полза на българите. Дипломатическите документи от тайните посланически канцелории на Франция, Англия, Австро-Унгария и страниците на европейския печат, който съчинявал легенди за подвига на

четата, са свидетелство за широкия международен отзвук на това събитие.

Гибелта на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа послужила като урок за бъдещите ръководители на освободителното движение. Постепенно те разбрали, че без предварителна подготовка вътре в страната четите не ще могат да решат проблемите на освободителното дело. Именно поради това водачите на националната революция Левски и Каравелов подхвърлили на критична преоценка идейните и политико-стратегическите концепции на четническия период. Критичните преоценки на четничеството, направени от съвременниците, са дали основание на някои изследвачи да стигнат до неверни заключения за четническия период, да констатират, че „четническата тактика осъждала борците на явна смърт без изгледи на успех" и че „четите показали всичката несъстоятелност на четническата тактика".

Тези антиисторически характеристики би трябвало да се отхвърлят като несъстоятелни. Преди всичко трябва да се посочи, че четническият период е естествен и закономерен етап в развитието на организираното националноосвободително движение след Кримската война. Този етап е обоснован в политическата идеология на Г.С. Раковски. През 50–60-те години на XIX в. в България още липсвали условия за масова народна борба, организирана вътре в страната. Именно поради това основите на революционната организация били поставени сред емиграцията в чужбина. Революционната емиграция първа вдигнала знамето на националното освобождение. Тя разполагала с материални възможности да организира въоръжени отряди на революцията. При това положение четничеството било единствената възможна форма за въоръжена борба. Освен това то се налага като доминираща тактика и поради общия стремеж на балканските народи за съвместна борба срещу Турската империя. Четничеството било подсказано на българските революционери и от практиката на европейските освободителни революции, и преди всичко от примера на Джузепе Гарибалди – една от най-влиятелните фигури в европейската революция през втората половина на

XIX в. По блестящ начин то било изпробвано в гръцката и сръбската освободителна борба.

Цялата история на освободителните национални революции от XIX в., пък и от по-ново време показва, че четничеството, съчетано с народното надигане вътре в страната, е могъщо оръжие на националноосвободителните революции. Друг е въпросът, защо четничеството в България не можа, както например в Италия или Гърция, да послужи като ефикасно оръжие на една победоносна революция. Причините за това трябва да се търсят в обстоятелството, че българското освободително движение през 50–60-те години не беше самостоятелно, че то зависеше от балканските правителства и от капризите на Великите сили, че често то беше една пришивка към действията на чужди държави и разчиташе на тяхното благоволение. В условията на надигащия се балкански национализъм и на острата борба между Великите сили, конкуриращи се в Европейския югоизток с оглед на собствените си политически домогвания, българското национално движение не можеше да разчита на успех, а неговата главна въоръжена сила – четите, се превръщаха в играчка в ръцете на чужди сили.

Именно поради това историята на четите и техния героичен край насочи българското освободително движение към нови пътища, към нова организация и политика.

ГЛАВА ШЕСТНАДЕСЕТА
ПОДЕМ НА НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

СЪЗДАВАНЕ НА БРЦК В БУКУРЕЩ. Л. КАРАВЕЛОВ – ЖИЗНЕН ПЪТ И ИДЕЙНА ЕВОЛЮЦИЯ

След разпускането на Втората българска легия и трагичната смърт на Хаджидимитровата чета в българското освободително движение, тласкано напред от обективните условия в страната и от международната обстановка, започнал процес на преоценка на старите идейни и организационно-политически доктрини. Съратниците на наскоро починалия Раковски, дейците на ТБЦК и на „Българското общество", бившите четници и легионери се събирали около читалище „Братска любов" в Букурещ, за да търсят нови пътища за освобождение на България. Постепенно съзрявала идеята за създаване на единна революционна организация, която да изкове ефикасни оръжия на политическата борба. В този важен момент на преоценки и търсения на сцената на освободителното движение се появява голямата фигура на Л. Каравелов.

Л. Каравелов е роден през 1834 г. в Копривщица, в заможно бегликчийско семейство. На седемгодишна възраст той

постъпва в местното килийно училище, за да срича години наред „малко и велико повечерие, Давидовите псалми и множество други молитви и тропари". През 1850 г. Любен Каравелов се озовава в Пловдив, където известно време се учи в прочутото гръцко училище. Тук в големия град, арена на остри национални и социални конфликти, той определя своята жизнена позиция на борец и патриот. Напуснал училището, той помага на баща си в търговските работи, учи абаджийство в Одрин, обикаля обширната Турска империя в момент, когато българското общество било напълно пробудено за нов стопански и духовен живот.

През 1857 г. Каравелов заминава за Русия и след като не успява да влезе във военно училище, постъпва като доброволен слушател в Историко-филологическия факултет на Московския университет. В Русия той заварва нагорещена атмосфера на остри социални и политически борби. Мужиците се надигали срещу крепостничеството. Руското общество преживявало небивал духовен подем. Младата разночинска интелигенция се вълнувала от идеите на революционните демократи. След неуспеха на Кримската война славянофилският свят преоценявал своите предишни тези. В тази обстановка Каравелов установява и поддържа продължителни контакти с водачите на славянските комитети – М. П. Погодин, Ив. С. Аксаков, Вл. И. Ламански и др., запознава се с техните идеи, започва да сътрудничи на славянофилските вестници и списания – „Ден 6", „Москва", „Голос" и „Московски ведомости". Наред с това той изучава трудовете на революционните демократи, и по-специално съчиненията на А. И. Херцен.

Така под влияние на руската действителност Каравелов постепенно и многопланово оформя своя светоглед и израства като публицист, писател и учен. През руския период той се проявява като славянофил и просветител, понякога се поддава и на казионните настроения на панславизма, но много често се вълнува и от идеите на революционната партия. Политическото формиране на Каравелов в Русия е сложно и противоречиво. Опитите той да бъде причислен или към лагера на славянофилите, или към революционнерите демократи са несполучливи. Каравелов отива в Русия като офор-

мен патриот. Той общува с всички обществени среди, които могат да подпомогнат българското дело. И затова понякога се проявява като краен славянофил, после като противник на Аксаковия лагер, вълнува се от философските и естетическите възгледи на революционерите демократи, но се страхува от техния радикализъм.

След десетгодишен престой в Русия в началото на 1867 г. Каравелов заминава за Белград като кореспондент на славянофилския вестник „Голос". По-близо до България го привличали надигащите се освободителни борби на българите, както и проектите на граф Игнатиев да създаде югославянска държава.

През едногодишния си престой в Белград Каравелов се сближава практически с освободителното движение. В очакване на сръбско-турския конфликт през 1867 г. и под влияние на Раковски и на четническите движения, подбудени от букурещката емиграция, той основава Български комитет в Белград, който крои планове за подготовка на въстание в България чрез изпращане в страната на чети от сръбска територия. В същото време Каравелов се опитва да издава свое списание.

Много скоро неговите начинания в сръбската столица са прекъснати. Той е изгонен от княжеството и в началото на 1868 г. се установява в Нови Сад (Австрия). Но заподозрян като участник в убийството на княз Михаил Обренович, той е арестуван и затворен в будапещенската тъмница.

В Сърбия и Австрия Каравелов продължава да оформя своя светоглед, духовно и политически сближен с партията на либералите и Сръбската омладина. Окончателно кристализират възгледите му за южнославянската федерация, която той схваща като съюз между България и Сърбия. Според него федерацията имала за цел да постигне народно единство, племенна солидарност и да защити принципа на свобода.

И през сръбско-австрийския период от своето идейно и политическо съзряване Каравелов изучава и асимилира идеите на европейската литература, публицистика и философия. Запознал се с трудовете на Бокл, Джон Дрепер, Огюст Конт,

Дарвин, Алексис дьо Токвил, Каравелов е дълбоко обладан от идеите на европейското Просвещение и на либералния XIX в. Под влияние на тези идеи той постепенно избистря своите възгледи. „Съвременното човечество се ръководи в живота си от две идеи – пише той през 1869 г. – идеята за „правата на човека" и идеята за „правата на народа". Изникването на съвременните въпроси за народността като двигател на политическия живот започва със свободомислещите начала на XVIII в." Изобщо през сръбско-австрийския период, независимо от опитите му за революционно-практическа дейност, Каравелов остава привърженик на възгледа, че просветата е главният фактор на обществения прогрес. „Ние не ще погрешим, ако кажем, че просвещението води след себе си политическата свобода, а не политическата свобода – просвещението", ще отбележи той през 1869 г.

Важна роля в идейното съзряване на Каравелов играе будапещенският затвор. 203 дни в „мъртвия дом" Каравелов може да премисли целия си живот. Плод на тези размисли е неговото обръщение-верую „Мои братя". „Ние желаем пълна свобода – пише Каравелов – и затова не щем да ни се покоряват и робуват други, така също не щем и ние да се покоряваме и робуваме другиму". Отхвърлил илюзиите си по отношение на руския царизъм и на сръбската династия, до голяма степен свободен от славянофилските мечтания, Каравелов по-определено подхваща идеята за освобождение, което според него минава през просветата, през националното обединение и през сраженията с турските потисници и гръцките фанариоти.

С такъв идеен и политически багаж той се озовава сред българската емиграция в Букурещ през есента на 1869 г., където е поканен от Добродетелната дружина, за да редактира нейния вестник „Отечество". Христо Георгиев и неговите съмишленици очевидно са виждали у Каравелов стария славянофил, затова след много търсения се спират на неговата кандидатура. Но Каравелов е вече значително разграничен от възгледите на „старите". И той скъсва с тях, за да посвети своя ум, политически опит и публицистично перо на българското революционно движение.

Попаднал в атмосфера на бунтовни настроения, Каравелов бързо се сродява с младите дейци, които търсели нови пътища за революционно действие. На 7 ноември 1869 г. той започва да издава в. „Свобода". Около редакцията на вестника се сформирала група от революционни дейци, от която в края на 1869 г. е съставен Българският революционен централен комитет в Букурещ. Начело на този комитет застават Л. Каравелов и група представители на ТБЦК начело с Д. Ценович. Така комитетът става естествено продължение на Тайния комитет и на четническото бунтарство, вдъхновявано от идеите на Г. Раковски. В него се сливат двете течения на революционното движение, за да отговорят на историческата потребност от създаването на единен център на националната борба.

През началния етап на своето съществуване БРЦК се развива изключително под влияние на идеите на Л. Каравелов, широко пропагандирани на страниците на в. „Свобода", където Каравелов подлага на убийствена критика обществените отношения в Турция, показвайки ги като недостоен анахронизъм за Европа, и турското правителство като главен враг на свободата и прогреса на балканските народи. Той отхвърля реформистките дуалистичии опити на ТБЦК и стъпка по стъпка налага мисълта за революцията като единствено средство за решаване на българския въпрос в духа на буржоазнолибералните идеи на XIX в. Националната революция Каравелов разглежда като част от освободителното общобалканско действие, а сътрудничеството с другите балкански народи – като гаранция за успеха на българското дело.

Идеите на Каравелов в началото на 70-те години се намирали в непрекъсната и спонтанна еволюция. Плод на тази еволюция е първата програма на Комитета, обнародвана на 1 август 1870 г. в народоволческото списание „Народное дело", издавано в Женева. Програмата определя двата неприятеля на българския народ: турското правителство и гръцкото духовенство. „Нашата свещена обязаност (т.е. задължение, дълг) се състои сега само в това – четем в програмата – да очистим своята земя от правителствената, чиновническа нечистотия и да обезпечим своята народна, политическа и обществена

свобода." Програмата предвижда да се създаде „избираемо правителство, което да изпълнява волята на самия народ", да се учреди „Южнославянска" или „Дунавска" федерация на свободни земи от типа на Швейцарския съюз, при зачитане на историческите и културните права на всеки народ. Тези цели според програмата ще се постигнат, като срещу турското правителство се употребят „такива също мирни средства, каквито бяха употребени против гръцкото духовенство, само в най-крайни случай ние ще да употребим против тях оръжие, огън и нож!"

Идеите на първата програма на БРЦК Каравелов разработва публицистично в брошурата на „Български глас", издадена също през 1870 г., където той стига до заключението, че свободата може да бъде завоювана само ако народът се надява на своите мишци и не чака да дойде „Наполеон III, Александър II, Пий IX или Виктория да го освободи", само като „прежали живота си, па се заеме за пушка, за сабя, за пищов, револвер, нож, шиш, топор, коса, сопа, кой с каквото може и каквото има, и да откупим свободата си и отечеството си", а след това наредим „своята държава според най-добрите наредби у просвещените народи, т.е. у американците, белгийците, швейцарците".

За постигането на тези цели Каравелов предвижда да се създаде широка народна организация, да се съчетае българското освободително дело с борбата на другите балкански народи, за да се лее по-малко кръв. Той отхвърля четничеството, за да може делото да бъде „захванато извътре".

„Български глас" илюстрира зигзагите в идейната еволюция на Л. Каравелов. Каравеловата програма, както и публицистиката му от 1869–1870 г. показват твърде големи колебания, типични за либералното революционно течение в българската национална революция.

Тези колебания определяли линията на поведение на БРЦК. В резултат на тях през 1869–1870 г. той не предприема радикални практически действия, с изключение на започналите преговори с Обединената сръбска омладина за съгласувани въстанически опити в България, Босна и Херцеговина при евентуална война между Сърбия и Турция. Комитетът и

неговият председател се задоволявали предимно с революционна пропаганда. При това тази пропаганда била твърде противоречива. Каравелов все още преживявал силни колебания в своя избор между просветата и революцията. Ако веднъж на страниците на вестника той уверявал, че просветата е великият демиург на човешкото развитие, следващият път патетично декларирал, че „свободата не ще екзарх – иска Караджата". БРЦК и Каравелов не били достигнали до идеята за самостоятелност на българското движение. Те поставяли българската революция в зависимост от общото балканско действие. Все още над Каравеловите разбирания продължавало да тежи старото славянофилско наследство за историческата предопределеност на българо-сръбския съюз.

Всичко това сковавало дейността на БРЦК и бързо довело до политическо разграничаване на неговите привърженици. Тези, които били изстрадали неуспехите на четническия период, които били разбрали безсмислието на политическите комбинации в условията на надигащия се балкански национализъм, постепенно се отделяли от Комитета, за да потърсят по-радикални средства за политическото освобождение на България. Начело на тази група дейци застанал В. Левски.

ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ. БРЦК (ПРИВРЕМЕННО ПРАВИТЕЛСТВО) В БЪЛГАРИЯ. В. ЛЕВСКИ – ИДЕОЛОГ, СТРАТЕГ И ОРГАНИЗАТОР НА НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Васил Иванов Кунчев, останал в българската история под името Васил Левски, е роден на 6 юли 1837 г. в Карлово, в семейството на влиятелен майстор от бояджийския еснаф. На 14-годишна възраст Васил остава сирак и заедно с майка си поема грижата за прехраната на многобройното семейство. Заедно с това той се учи в Карловското взаимно училище, израства в будната възрожденска среда на просперирашия

подбалкански край. Но скоро поради липса на средства той постъпва като прислужник при вуйчо си Васил – таксидиот на Хилендарския манастир. С негово съдействие той учи в Старозагорското класно училище – едно от най-добре уредените училища в България по това време. Завършил втори клас с отличен успех, Васил напуска училището и се подстригва за дякон под името Игнатий. В това време той е вече 24-годишен младеж, страстно желаещ да се посвети на народното дело, да му служи до смърт и да работи по народната воля, както сам се изразява. И точно тогава, през 1861 г., до манастира долитат апелите на Г. С. Раковски, призоваващи българската младеж в белградската легия. Левски не се колебае. На 3 март 1862 г. той заминава за Белград. Оттук нататък неговото развитие се осъществява под влияние на революционните идеи и на обаятелната личност на Г.С. Раковски. След разтурването на легията през пролетта на 1863 г. Левски се завръща в Карлово и захвърля калугерското расо, за да се отдаде на учителска дейност. Близо две години той учителства в с. Войнягово, Карловско, след това в добруджанското село Еникьой. От Еникьой Левски заминава за Яш, където отново търси връзка с Раковски, за да се постави в услуга на революцията. Четири години след Първата легия – през 1867 г., той постъпва като знаменосец в чета на П. Хитов. През 1868 г. отново е легионер в Белград.

След разтурване на Втората легия поради тежко заболяване Левски остава за известно време в Зайчар. Оттук той изпраща своето знаменито писмо до Панайот Хитов, в което, след като му съобщава, че е намислил да извърши нещо голямо в полза на отечеството, заявява: „ако рече бог,... за което, ако испечеля, печеля за цял народ, ако изгуба, губа само мене си".

Тази крилата фраза на Левски изразява намеренията му да потърси нови пътища за освободителното дело. С тези мисли през пролетта на 1868 г. той заминава за Букурещ, където намира подкрепа сред дейците на „Българското общество", получава от тях средства и на 11 декември. 1868 г. се отправя за Цариград, за да предприеме оттам първата си обиколка из

България, която свършва към март на следващата година. На 1 май 1869 г. след двумесечен престой в Букурещ, този път от Никопол, Левски тръгва за втори път по градовете и селата на България. През втората обиколка той носи революционна прокламация от името на Привременното правителство в Балкана, съставена от Ив. Касабов, и поставя началото и на Вътрешната комитетска организация. Той посещава Плевен, Ловеч, Карлово, Калофер, Казанлък, Пловдив, Пазарджик, Сопот, Чирпан, Стара Загора, Сливен, след това отново се връща в Северна България, отбива се в Трявна, Габрово, Севлиево, Търново. В някои от тези градове като Плевен, Ловеч, Карлово, Пловдив, Перущица, Пазарджик, Стара Загора, Сливен, Левски създава първите революционни комитети.

На 26 август 1869 г. Левски се завръща в Букурещ, където в края на 1869 г. заедно с Каравелов участва в създаването на БРЦК. Главната идея на комитета да подготви освобождението на България чрез вътрешна революционна организация безспорно била възприета вследствие на опита, придобит по време на двете обиколки, които Левски извършва в България през 1868– 1869 г.

Близо цяла година В. Левски се опитва да убеди емиграцията в необходимостта да пренесе центъра на движението вътре в страната и да се залови за непосредствена подготовка на общо въстание. Но той не може да преодолее нейното колебание между фразата и делото, наивната ѝ вяра в чуждата помощ, без която тя не виждала възможности да се организира победоносно българско въстание. Отвратен от безплодието на споровете, от „тия комедии", както сам се изразява, на 26 май 1870 г. Левски напуска Букурещ и се завръща в България, за да завърши своето голямо дело. Под негово ръководство в продължение на две години в страната се създават революционни градски и селски частни комитети, броят на които все още не е установен. Хиляди български търговци, занаятчии, селяни, учители и свещеници са въвлечени в революционната организация. Комитетът в Ловеч е обявен за БРЦК, наричан още Привременно правителство. Като първи помощници на Левски от Букурещ пристигат Димитър Общи и Ангел Кънчев.

Създаването на Вътрешната организация е радикално постижение на българското освободително дело. За пръв път в историята на освободителните борби народът сам поема съдбата на България в свои ръце. Самочувствието на В. Левски като водач на революцията бързо укрепва. Той си поставя за цел да обедини под ръководството на ВРО емигрантските сили. За представител на ВРО в чужбина Левски определя търговеца Данаил Хр. Попов от Турну Мъгуреле. Чрез него той обявява на емигрантските дейци от Румъния и Русия, че който иска да бъде полезен за отечеството, трябва да се постави в услуга на ВРО. Чрез Данаил Попов и Филип Тотю Левски координира дейността с Одеското българско настоятелство. В същото време той категорично разобличава непоследователността на БРЦК в Букурещ. „Като се поразгледате в миналото – пише той до тези дейци, – от края в работите си досега във Влашко, кой с кого се е турил на работа, та от кой ден до кой е вървяло като жаба през угар, после пък еди-кой си води сръбска политика, та не бива с него да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародвание из вестниците, ту тоя оногози, онзи тогова, най-после даже и на дуел да се поканят, срещу такова нашите българи го казват говна и помия".

Създаването на ВРО като център на освободителното движение кара В. Левски да се заеме с разработката на нейната идеологическа и политическа платформа, за да обоснове основните начала на предстоящата революция. Изходното начало в политическата идеология на В. Левски е неговата безкрайна вяра в „естествената сила на народа". Оттук той извежда своя постулат за самостоятелно, суверенно развитие на революционното движение. Проанализирал робската действителност и последиците от надигащия се балкански национализъм, Левски отхвърля политическите комбинации с чужди сили, донесли на националното движение само неуспехи и страдания, и властно настоява за политическата еманципация на българската революция. В едно писмо до П. Хитов от септември 1871 г. той категорично предупреждава емиграцията, че тя не може да води преговори с чужди държави от името на българското движение, че революцията може да разчита само на силите на народа. „Трябва най-нап-

ред да си наредим работите извътре, че подир да им се молим за по-голямото" – пише той. Все със същите мисли Левски отхвърля предложението на Н. М. Тошков от Одеса да се търси помощта и на руския император.

Предстоящата революция Левски разглежда като едно всеобщо народно въстание, съобразено с постиженията на съвременното военно-въстаническо изкуство. В революцията, националноосвободителна по своя характер, според Левски трябва да участва целият народ. Израз на това негово разбиране е и съставът на комитетите, които той изгражда. От една непълна статистика за комитетите се вижда, че от 1001 комитетски членове 286 произлизат от средите на търговско-промишлената буржоазия, 7 са едри буржоа, 271 селяни, 15 души чираци и калфи, 17 чиновници, 96 учители, 95 свещеници и монаси и 214 с неопределен социален произход. Наред с организирането на революционните сили, Левски предвижда да се мобилизират и материалните средства на чорбаджиите по пътя на революционния терор. В своите писма до чорбаджиите той категорично им заявява от името на революционната организация, че те или ще подпомогнат делото, или ще бъдат унищожени като опора на чуждата власт.

Очертал характера и организационната структура на революцията, посочил състава на нейните движещи сили, създал нейната материална и духовна основа, Левски определя и голямата цел на освободителната борба. В Проектоустава на революционната организация, разработен от Левски през 1871 г., се посочва крайната цел – „с една обща революция да се направи коренно преобразуване на сегашната държавна деспотско-тиранска система и да се замени с демократска република (народно управление)". Републиканските си идеали Левски защищава ярко в една дописка до в. „Свобода", в която пише, че „там, дето живее българинът – в България, Тракия и Македония", ще има „света и чиста република". Бъдещата демократична република, според Левски, ще осигури гаранции за човешката личност, свобода на мисълта и словото, на печата и организацията. В бъдещата българска държава – пише той, „българи, турци, евреи и пр. щат бъдат равноправни във всяко отношение, било във вяра, било в народност, било в

гражданско отношение, било в какво било. Всички щат спадат под един общ закон, който по вишегласие от всичките народности ще се избере".

Така Левски застъпва радикални буржоазнодемократични възгледи, близки до идеалите на крайните революционни течения в европейската освободителна революция, облъхнати от идеите на хуманизма, от идеите за политическото и националното равенство, за социалния прогрес.

Към края на 1871 и началото на 1872 г., когато Левски разпраща Устава проект до комитетите, той вече не само е признат водач на най-авторитетната сила в българската национална революция – ВРО, но и за гениален идеолог и стратег на освободителното движение.

ОБЕДИНИТЕЛНО СЪБРАНИЕ НА БРЦК ПРЕЗ 1872 г. ПОДЕМ В РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

След създаване и укрепване на ВРО през 1870– 1871 г. в българското революционно движение се оформили два центъра – вътрешният, начело с В. Левски, който изразявал радикалните тежнения на българското общество към свобода и независимост и провеждал своята дейност в духа на революционния демократизъм, и букурещкият, начело с Л. Каравелов, който се занимавал с революционна пропаганда и се люшкал в непоследователност, характерна за либералното крило на революцията. И двата центъра обаче имали една и съща задача – да ратуват за освобождението на България чрез национална революция. Но те се различавали в разбиранията си за организацията и тактиката на революционното действие. Тези различия в подхода към революцията през 1870–1871 г. значително разграничили БРЦК в Букурещ от ВРО. И двата центъра си оспорвали правото на върховен контрол върху революционното движение.

През 1871 г. обаче започва да надделява стремежът към обединение, към общо действие. В. Левски и ВРО ясно разбирали, че без да използват силите и средствата на емиграцията, нейните възможности за легална пропаганда, за закупуване на оръжие, не ще могат да завършат подготовката за бъдещето въстание. БРЦК в Букурещ пък се убеждавал, че без силата и влиянието на ВРО не може да се превърне в реална политическа сила. В резултат на това общо съзнание противоречията между ВРО и БРЦК постепенно се претъпявали. Левски сам пише до в. „Свобода" и до Л. Каравелов, наричайки го „чист и свободен вестникар български". Л. Каравелов,, от своя страна, бърза да помести неговата дописка от името на „сичките наши български юнаци, които познават своите длъжности и разбират що е свобода".

Така към края на 1871 г. двата центъра, изразяващи революционните тежнения на българското общество, се сближават и започват да търсят пътища за координиране на своите действия. Тенденцията към обединение била засилена и от призива на сърбите и черногорците за съвместна борба срещу Турската империя.

В началото на 1872 г. започнали подготвителните работи за общо събрание на двете организации. Емигрантските дейци предложили събранието да се състои в Букурещ и от България за него да дойде само В. Левски. Левски категорично отхвърлил това предложение: „Чудя ви се на умовете – писал той. А какво по-гламаво от това вие там да се съберете 20–50, нека и 500 души, пък из Българско, гдето ще се пролива кръв, викате мене един, та да се решават работи". По конспиративни съображения Левски приел събранието да се проведе в Румъния, но наредил на комитетите да изпратят в Букурещ свои представители, които заедно с емигрантските дейци да решат въпросите на бъдещото развитие на революционното движение.

Общото събрание се състояло в Букурещ от 29 април до 5 май 1872 г. На него присъствали 25 представители от България, Влашко и Бесарабия (Болград), някои от които имали повече от един мандат. Така вътрешните дейци разполагали с 33 гласа, а емигрантските – със 17. На първото заседание била избрана комисия в състав Л. Каравелов, В.

Левски, Киряк Цанков и Тодор Пеев, натоварена да подготви програмата и устава на БРЦК. Още на следващия ден комисията представила своя проект за програма, предварително подготвен от Л. Каравелов и одобрен от В. Левски преди събранието. Според този проект, приет от събранието, главната цел на БРЦК е освобождението на България чрез революция: „морална и с оръжие". Програмата предвиждала да се създаде федерация „на свободни земи" на базата на доброволното обединение, при зачитане на историческите, етническите и политическите права на всеки народ. В Балканската федерация можели да влизат всички народи, включително и гърците, стига да се откажат от своите панелинистични домогвания. Програмата повтаряла Каравеловия тезис за чорбаджиите като народни предатели. За разлика от проектоустава на В. Левски, програмата не уточнявала бъдещата форма на управление. Това щяло да стане след победата на революцията.

Така в новата програма надделели възгледите на Л. Каравелов. Нейните основни положения повтаряли програмата на БРЦК от 1870 г. Значителни промени били направени и в проектоустава („Наредата"), представен от вътрешните дейци. Събранието решило да се създаде общ Централен комитет със седалище в Букурещ. И по този пункт Левски отстъпил от старите си разбирания, че „БРЦК е в България" и че всички трябва да се съобразяват с неговата воля. Срещу това била учредена нова институция – комисия на представителите на частните комитети, която щяла да упражнява надзор над БРЦК.

На 5 май за председател на БРЦК бил избран Л. Каравелов. Той предложил следния състав на комитета: К. Цанков – подпредседател, Олимпи Панов – секретар, Д. Ценович – касиер, П. Хитов и В. Левски – членове.

Решенията на общото събрание в Букурещ като че ли дават предимство на буржоазнолибералните идеи на емигрантските дейци, начело с Л. Каравелов. Но това е само на пръв поглед. Левски отстъпил пред емиграцията по редица пунктове, но запазил главното – необходимостта от незабавно революционно действие. Освен това съгласно член 2 на

устава всеки от членовете на комитета, „дето и да бъде, може да представлява" всичкия централен комитет, ако само той има в ръцете си пълномощно писмо". След завършването на събранието Левски получил специално „упълномощие", което му дало право „да представлява Българския централен комитет във всичко и действията му са неограничени, разбира се, в пределите на устава". Така Левски бил утвърден „за главен апостол на цяла България, Тракия и Македония", вследствие на което той успял да запази върховния контрол над ВРО, главната сила в освободителното движение.

На 1 юни 1872 г. В. Левски се завърнал в страната и се заел да подготви предстоящото въстание. Съобщавайки на вътрешните дейци решенията на събранието още в първото си писмо от юли 1872 г., той ги призовал да се съобразят стриктно с колективно изразената воля на БРЦК, да изпълняват „буквално неговите заповеди". „Нашето дело върви напред и ще се надяваме, че с божието име за нас ще настанат ония щастливи минути, които очаква всяко българско сърце" – писал той до комитетите. В същото време Левски възнамерявал да свика общо събрание на ВРО, за да даде отчет пред него и да предложи план за подготовката на предстоящото въстание.

С оглед на ускоряване на революционната подготовка той се заел да преустрои организацията, като привлякъл нови борци и разширил комитетската мрежа. Тъй като работата се разраствала, той и неговите пълномощници учредили през септември-ноември 1872 г. окръжни центрове – голямоизворски, пазарджишки, старозагорски, сливенски, търновски, ловчански. За общ контрол върху дейността на комитетите и за разузнаване на врага била създадена тайна полиция. Формираната тайна поща, снабдена с кодове, пароли и псевдоними, осигурявала разрастващите се връзки между комитетите.

Левски наредил на революционните дейци да започнат да събират средства, да закупуват оръжие, да изготвят мобилизационни планове. Влязла в сила практиката на революци-

онния терор по отношение на богатите българи, които отказвали доброволно да сътрудничат на освободителното дело.

Левски полагал специални грижи за подготовката на военни ръководители за предстоящото въстание. Той поискал от Л. Каравелов да помоли сръбското правителство да приеме 150–200 млади българи в Белградското военно училище.

Така през лятото и есента на 1872 г. цялата страна започнала да живее в предреволюционен подем. Вътрешната революционна организация обхванала в мрежата си почти цялата страна и насочвала към непосредствена подготовка на общонародното българско въстание.

Но в условията на този подем се проявили някои признаци на разложение. Първият помощник на Апостола – Димитър Общи, започнал да оспорва неговата власт, да интригува, да сее раздори между комитетите. Общи успял да настрои срещу Апостола някои организации. Така единството на ВРО било заплашено. Левски поискал от БРЦК да отстрани Общи от поста пръв помощник, но неговите думи не били послушани от Букурещ.

В тази обстановка на 22 септември 1872 г. въпреки забраната на В. Левски, Д. Общи организирал обир на турската поща в прохода Арабаконак. Полицията попада в следите на групата и арестува Д. Общи и неговите другари. И за да представят пред света своето дело като политически акт на една революционна хетерия, а не като разбойнически обир, Общи и сътрудниците му започнали да разкриват комитетите и дейците, които познавали. Турското правителство, което не знаело дотогава за огромния размах на движението, засилва полицейско-разузнавателните органи, разкрива много комитети, унищожава или неутрализира първокласни революционни дейци. ВРО като всяка конспиративна организация, ударена в центъра, започва да се разпада.

Ударът заварил Левски в Южна България. Той веднага предупредил комитетите за опасността и тръгнал за Букурещ, за да обсъди заедно с другите членове на БРЦК създалото се положение. В Сливен до него пристига писмо от Л. Каравелов, писано на 2 ноември 1872 г., в което се препоръчва незабавно „повдигане на революцията". „Трябва да се върви на бой – настоявал председателят на БРЦК, без да губим ни минут-

ка. На сичките тадявашни юнаци са писа и щат да заминат отсреща и надяваме се на помощ от Сърбия и Черна гора".

В. Левски обаче отказва да изпълни заповедта на БРЦК, защото за него революцията трябвало да доведе до освобождението на България, а не до ненужно проливане на българска кръв. Разбиранията на Левски, че не може да се прави въстание, преди да се подготви народът за победоносна борба, и че не бива да се разчита на чужда помощ, „преди самички да изтъчем платното", са споделяни и от много вътрешни дейци и комитети. Далновидността на В. Левски в този критичен момент става още по-очевидна, като се вземе предвид, че след разкриването на ВРО посланиците на западните държави побързали да предложат на Високата порта военна помощ, ако конспиративната българска организация започне въстание.

Часът е съдбоносен и Левски решава бързо да се придвижи до Букурещ, за да защити своите разбирания. На 25 декември 1872 г. на път към Дунава той пристигнал в Ловеч, но поради полицейските предохранителни мерки не можал да се срещне с председателя на местния комитет поп Кръстю, а се задоволил само да прибере архивата на комитета, книжата, които, ако попаднели в турски ръце, можели да разкрият напълно народната организация. През следващата нощ Левски останал в с. Къкрина, за да пренощува в ханчето на доверения комитетски човек Христо Цонев Латинеца. Но тук той бил заловен от турската полиция. От Къкрина е откаран в Ловеч, после в Търново и София, където заедно с групата на Д. Общи бил изправен пред специален съд, пред който защитил мъжествено историческите права на българската нация. Съдът го осъдил на смърт. На 6 (18) февруари 1873 г. В. Левски бил обесен в околностите на София.

Така завършва своя живот най-великият син на България – гениалният организатор, политик и идеолог на българската национална революция. Образът на В. Левски отдавна е запечатан в българското национално съзнание. Той е останал като пример на всички поколения със своята патриотична всеотдайност, със своето очарование на горд и смел водач на революцията, с обаянието на човек, който е прежалил себе си

в името на народа, който иска да види отечеството свободно, пък „ако щат го нареди да пасе и патките".

Левски е останал в българската история обаче преди всичко с безсмъртието на своите прозрения. Когато се изгражда неговият образ, традиционно се акцентува върху човешките му добродетели. Те безспорно правят Левски истински обичан син на народа. Но главното не е в това, че той е бил безумно смел, че е държал сметка за всеки похарчен лев на организацията, че бил фанатично обречен на делото на революцията. Този сантиментален образ на Левски закрива действителното величие на неговото дело.

Преди всичко В. Левски е велик народен водач – организатор. Като никой друг в българската история, и то в условията на робски страх, униние и тотална диктатура, той успява да създаде могъща народна организация, която пробужда и най-дремещите народни низини, да ги организира в името на една велика идея. У Левски България през 70-те години на XIX в. открива онзи дух, който ѝ беше липсвал цели векове, у Левски нейната народна сила намира своята най-висша и благородна изява.

В. Левски е гениален политик на революционна България. Неговите прозрения за независимост и самостоятелност на българското движение, развиващо се сред хаоса на Източния въпрос, добре разбрани и осмислени, имат почти непреходно значение в българската история. Дръзкото отхвърляне на политическата опека на чуждите сили е изстрадан исторически урок, дълбоко анализиран и осмислен в политическата идеология и революционната практика на В. Левски.

Левски е велик и със своите идеи за бъдещия свят – свят на народното равноправие и на човешката свобода. Макар и да е заел своите идеи из аналите на европейската буржоазнодемократична мисъл, той ги пречиства през своята кристална душа, за да създаде от тях платформа и знаме на народната пробуда, на националното движение.

Със своята политическа идеология, със своите качества на гражданин на новия свят, със своята гениалност на организатор и политик Левски изпреварва българското развитие

с цели десетилетия. И може би са прави онези познавачи на неговото дело, които смятат, че ако беше живял в някоя по-голяма страна и ако беше писал на някой по-популярен език, той щеше да бъде известен на света като един от най-големите мъже на XIX в.

КРИЗА В ПОЛИТИЧЕСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ 1873–1874 г.

Смъртта на В. Левски предизвиква дълбока криза в българското революционно движение, проявила се в идеологическата, политическата и организационната област.

В идеологическо отношение отново настъпва раздвоение сред дейците на организацията. У Л. Каравелов, както и у редица други водачи пропълзява неверие в силите на народа, в революционното разрешение на българския въпрос чрез самостоятелно действие. Отново изплува на повърхността разликата между последователния революционен демократизъм и колебанията на либералната групировка, лутанията между революцията и просветителството.

Тези идейни смущения изправят революционната организация пред безпътица. През 1873 г. Търновският комитет си присвоява правата на Централен комитет и обявява, че ще подготви въстание. За тази цел без съгласието на БРЦК и на Л. Каравелов търновци изпращат делегация при сръбското правителство, за да уговорят условията за съвместна борба. Против Централния комитет открито се обявил и старият четническн воевода П. Хитов. Така отново били възстановени двата центъра в движението, но този път не на принципна основа, а на базата на анархията и неподчинението.

БРЦК се опитал да спре започналия процес на разложение. На 11–12 май 1873 г. Л. Каравелов свикал общо събрание в Букурещ, но от вътрешната организация се явили само двама души. Без да може да ограничи надигащата се анар-

хия, събранието отменило устава на БРЦК и по този начин ликвидирало идеята на В. Левски за строга централизация и дисциплина в движението. На събранието било решено да се изпрати чета в България, която да изпробва народното настроение с оглед на предстоящото революционно действие. Това решение на събранието поставило под съмнение и другото основно положение на В. Левски за организираното отвътре въстание и разтворило вратите на старата четническа тактика.

Букурещкото събрание от май 1873 г. фактически ликвидирало властта на БРЦК, обезличило го като ръководен орган на революцията. Вътрешните комитети, и особено най-дейните от тях – Търновският и Русенският, престанали да се съобразяват с мнението на букурещките дейци. В стремежа си да се поставят над БРЦК, през август 1874 г. тези комитети, подкрепени от П. Хитов, свикали ново събрание в Букурещ.

Събранието избрало Централен комитет, в който влезли Л. Каравелов, Кирияк Цанков, Олимпи Панов, Тодор Пеев и Хр. Ботев. Русенският комитет получил права на Централен комитет за вътрешността. Събранието го натоварило да стегне вътрешната организация. БРЦК избрал за заместник на Левски хасковския учител Атанас Узунов, но скоро той бил заловен и изпратен на заточение. След него за апостол на цяла България бил определен Ст. Стамболов, който положил много усилия да спре процеса на разложение.

Кризата, обхванала революционната организация, засегнала дълбоко чувствителната природа на Л. Каравелов. След смъртта на Левски и неуспешния опит да вдигне въстание в края на 1872 г., Каравелов започнал да не вярва в революционните възможности на българското общество, подложил на ревизия основните концепции на революционното движение, изработени по времето на В. Левски, и отново заложил на чужда, главно на сръбска помощ. Поради това през 1873 г. той заминава за Белград, за да търси споразумение със сръбското правителство. Все със същата цел малко по-късно спира и в. „Независимост", тъй като сръбските политици не били доволни от основното направление на вестника като орган на самостоятелно българско революционно движение.

В желанието си да наложи новата политическа ориентация, да преодолее съпротивата на последователите на В. Левски, през 1874 г. Каравелов започнал да се домогва към еднолични диктаторски пълномощия.

При тази обстановка в организацията отново се очертали двете основни течения – революционно-демократичното и буржоазнолибералното. Начело на първото застанал Христо Ботев, второто се ръководело от Л. Каравелов. Либералното течение смятало, че българската революция не може да победи без външна помощ. Групата на радикалното действие останала вярна на заветите на В. Левски, че българският въпрос трябва да се решава чрез революция, разчитаща главно на силите и възможностите на народа. Тези две течения си дали среща на третото след смъртта на Левски събрание на БРЦК, свикано в Букурещ през декември 1874 г. Събранието отхвърлило исканите пълномощия от Л. Каравелов и избрало нов състав на БРЦК, в който влезли Л. Каравелов, К. Цанков, Ив. Адженов, Т. Панталеев и един представител на комитетите от България. По-късно на мястото на Т. Панталеев бил привлечен Хр. Ботев. Избрана била и комисия, на която било възложено да подготви ново събрание през март следващата година. Но комисията начело с Каравелов потънала в бездействие и от края на 1874 г. букурещкият БРЦК, ръководен в продължение на пет години от Л. Каравелов, фактически се саморазпуснал.

Каравелов обявил своя отказ от революционното движение няколко дни преди събранието, когато в последния брой 52 на в. „Независимост", излязъл на 12 декември 1874 г,, декларирал: „Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна своите досегашни занятия!" От 1875 г. Каравелов започва да издава просветителското списание „Знание", за да се върне към старите си разбирания, че „физическото благосъстояние е тясно свързано с умственото развитие, следователно знанието е предтеча на всяко едно прогресивно движение, т.е. всяко щастие и добро". Така бившият революционер утихва в лоното на просветителството. Противоречивият и сложен път на Л. Каравелов, неговата мъчителна еволюция от просветителство към буржоазния революционен либерализъм и

оттам отново към просвещението са предизвиквали остри и продължителни спорове в оценката на Каравеловото дело и наследство.

Едни виждат у Каравелов само рицаря на революцията. Те се мъчат на всяка цена да го поставят в калъпа на революционния демократ. Други пък сочат само неговата непоследователност, моментите на духовна отпадналост. Трети се опитват да комбинират двете крайности. Тези противоречиви характеристики произтичат от безкрайно сложната и противоречива натура на Каравелов, съчетала като у никой друг духа на големия патриот и революционер със страстния публицист, талантливия писател със спокойния и мъдър енциклопедист и кабинетен учен. Противоречивите оценки на Каравелов са плод и от ненаучната характеристика на буржоазния либерализъм като нереволюционно течение в българското освободително движение.

Но така или иначе Каравелов изпъква на фона на възрожденската епоха като убеден революционен деец и мислител, носител на либералните и националноосвободителните революционни идеи на XIX в. През целия си живот той се изявява като безкомпромисен противник на тъмните сили на Средновековието, ратува за нов, прогресивен буржоазен строй, за човешка и политическа свобода. Именно тези негови идеи го издигат на гребена на революционната вълна и въпреки непоследователността му го очертават като една от най-колоритните фигури на българската национална революция.

Наред с това Каравелов е един от най-талантливите публицисти и вестникари на възрожденска България. Издаваните от него вестници „Свобода“ и „Независимост“ са възторжени трибуни на свободата. Те разнасят революционните идеи, вдъхновяват хиляди борци и будители, консолидират българското съзнание. Както вече беше посочено, Каравелов е талантлив писател, учен-етнограф, библиограф, фолклорист, литературен критик и мемоарист. Огромни са заслугите му за оплодотворяване на българската действителност с постиженията на европейското просвещение и образованост. Цялата многостранна и талантлива дейност на Каравелов оставя плъ-

тен отпечатък върху духа на Българското възраждане, върху формиращия се облик на българската нация, импулсира революционната борба за свобода и независимост.

КУРС КЪМ НОВО ВЪСТАНИЕ. ХР. БОТЕВ – ИДЕОЛОГИЯ И РЕВОЛЮЦИОННА ДЕЙНОСТ

От края на 1874 г. революционното движение в България започва да изпитва силното влияние на радикалните идеи на Хр. Ботев.

Христо Ботев е роден на 25 декември 1848 г. в Калофер в семейството на известния възрожденски учител Ботьо Петков. След като завършил трети клас на местното училище, баща му го изпраща на учение в Одеса, където през 1863 г. той постъпва във Втора гимназия. Ученето на младия Христо в Русия обаче не било успешно. Скоро той е изключен от гимназията, но остава в Русия още три години. През този период под влияние на възгледите на Херцен, Белински, Огарьов, Чернишевски, Добролюбов и Писарев се формират основите на неговия светоглед. Върху неговия неспокоен дух силно влияят и западните социалисти-утописти, както и бунтарските идеи на М. Бакунин.

През есента на 1866 г. Ботев става учител в с. Задунаевка (Бесарабия), а през пролетта на следващата година се завръща в родния си град. Тук за известно време замества баща си в училище, но скоро се сблъсква с местните първенци и според някои спомени заради пламенната реч, която произнася на празника на Кирил и Методий на 11 май 1867 г., той бил принуден да напусне страната, за да остане чак до края на живота си политически емигрант в Румъния.

Революционната атмосфера, която царяла сред румънската емиграция в края на 60-те години, спомага на младия революционер бързо да се ориентира в проблемите на националноосвободителната борба, да участва заедно с нейните

водачи в процеса на съзряване и преориентация на освободителното движение, окончателно да оформи своите възгледи. Очевидно върху неговото революционно възпитание трайна следа оставя В. Левски, с когото живее през зимата на 1868–1869 г. в една запустяла вятърна мелница край Букурещ.

След тежката зима, след много лутания да търси препитание, след като опитва перото си в областта на поезията и публицистиката, през 1868 г. Ботев става учител в Александрия и по-късно за година и половина и в Измаил. По това време той се сближава с руския революционер Сергей Нечаев, който го запознава с руското революционно движение и по този начин съдейства за неговото по-нататъшно идейно съзряване.

Преминал и тази допълнителна революционна школа, през лятото на 1871 г. Ботев започва да издава в, „Дума на българските емигранти" – един от най-радикалните български революционни вестници. Още в уводната статия на вестника Ботев отхвърля реформизма като главна язва на българското национално движение и апелира в името на революцията „да се сплотим, да мислим, да думаме и да работим". На страниците на вестника Ботев публикува своите най-съвършени поетични творби, пропагандира идеите на революционната демокрация, остро атакува съглашателството и реформизма, ратува за „народната революция, радикалния преврат, които са триумфални врата за всеки народ, особено за нашия, който няма преминало, няма настояще, а има само бъдеще и бъдеще светло, защото с другите славяни той ще има що да каже на света, що да внесе в човещината". Наред с радикалните възгледи за революцията, Ботев за пръв път се опитва да систематизира своите социално-утопични мечтания, заимствани от руските и западните социалисти. В статията „Народът вчера, днес и утре", публикувана в първите два броя на в. „Дума", Ботев пише: „Нашият народ има свой особен живот, особен характер, особена физиономия, която го отличава като народ – дайте му да се развива по народните си начала и ще видите каква част от обществения живот ще разбие той, дайте му или поне не бъркайте му да се освободи от това диво варварско племе, с което той няма нищо общо, и ще видите как той ще се устрои. Или не видите семето, зародиша в неговите

общини без всяка централизация, в неговите еснафи, дружества, мъжки, женски и детински? Или не видите в него и това, що казахме по-горе?"

Тези утопични идеали за бъдещето на българското общество Ботев свързва с интернационалното братство на поробените, с общата борба на народите за социална справедливост. Именно поради това във втория брой на „Дума" той обнародва памфлета „Смешен плач", блестяща възхвала на Парижката комуна, а през април 1871 г. отпечатва „Символверую на българската комуна".

Достигнал до гениални догадки и до радикални заключения, чрез „Дума на българските емигранти" Ботев можеше да влее нова идейна сила в националноревюлюционното движение, но много скоро поради липса на средства прекъсва издаването му. След това в продължение на две години той сътрудничи на Каравеловия „Свобода" и води хъшовски живот. През 1873 г. издава няколко броя от новия си в. „Будилник", който има почти същата политическа линия. В него сътрудничи полският художник Х. Дембицки. После Ботев отново сътрудничи на Каравеловите вестници, пише безсмъртните си стихове, които издава през 1875 г. заедно със стихотворните опити на Стефан Стамболов, прави преводи на чужди книги, съставя една аритметика за основните училища.

От 1874 г., в условията на дълбоката криза на БРЦК, Ботев излиза на революционното поприще. На третото общо събрание на БРЦК от 20 и 21 август той е избран за член на БРЦК. От края на 1874 г. започва да играе първа роля сред революционно-демократичното крило. Неговите възгледи намират място на страниците на в. „Знаме", който като орган на БРЦК заменя в края на 1874 г. Каравеловия в. „Независимост". Във в. „Знаме" Ботев подлага на рязка критика либералните колебания на Л. Каравелов, отхвърля споделяното от Каравелов сръбско предложение за преместване на БРЦК в Сърбия и се заема да пропагандира радикални възгледи за освобождението и бъдещето на България.

На страниците на в. „Знаме" Ботев разработва платформата на националноосвободителното дело. Отхвърляйки

илюзиите на просветителството, той продължава да уверява, че само революцията, и то „революция народна, незабавна, отчаяна", може да доведе до политическото освобождение. Подобно на своя велик предшественик В. Левски, Ботев смята, че освободителното дело, макар и да зависи от сложния и оплетен Източен въпрос, „лежи единствено върху широките плещи на нашия немалочислен народ". Именно поради това той се обявява против интригите на Великите сили, категорично отхвърля дуализма като „мечта, утопия и безумие", остро изобличава политиката на Добродетелната дружина, жестоко жигосва туркофилската партия, опора на мъртвата и прогнила азиатска деспотия.

Във в. „Знаме" Ботев подлага на сурова критика надигащия се балкански национализъм. Той въстава срещу опитите на Сърбия и Гърция да използват робската участ на българите, за да ограбят българското културно-историческо наследство. Срещу надигащия се балкански национализъм Ботев издига знамето на балканската федерация. Той смята, че балканските народи могат да тръгнат по пътя на социалния прогрес само ако „бъдат събрани в едно цяло и всичката тяхна деятелност да бъде устремена към една определена историческа цел". За разлика от своите предходници Раковски и Каравелов, Ботев не акцентува върху националните проблеми на балканското федериране, а търси неговите социални аспекти. Той разглежда федерацията като средство за защита на свободата на народите и свободата на труда.

Във в. „Знаме" Ботев довежда своите социалистическо-утопични възгледи до завършен край. Той отрича капитализма като фаза на общественото развитие и подобно на Херцен смята, че икономическата изостаналост на народа, съхранила неговите първични инстинкти за социално равенство, може да бъде използвана, за да се премине направо към социализма. Под влияние на идеите на Прудон и Бакунин той отхвърля държавата и препоръчва нова обществена организация, създадена на базата на децентрализираните общини.

Светогледът на Хр. Ботев, защитен талантливо в неговата публицистика, печатана във в. „Знаме", представлява по-на-

татъшно развитие на основните идеи на българското революционно движение, създадени от Г. Раковски и Л. Каравелов, и преди всичко от В. Левски.

Ботев отстъпва обаче в своите разбирания от някои основни принципи на В. Левски, и преди всичко по въпроса за подготовката на революцията. Под влияние на анархизма той смята, че у народа е стаен естествен революционен инстинкт, който всякога може да се пробуди чрез призив или убедителна пропаганда. Именно поради това Ботев не отдава нужното значение на предварителната подготовка на народното въстание.

Това негово схващане дава отражение върху политиката на БРЦК през 1875 г. Когато през лятото на 1875 г. кризата в Турция се задълбочава вследствие на започналото въстание в Босна и Херцеговина, БРЦК незабавно взема курс към ново въстание. По инициатива на Ботев и Стамболов на 12 август 1875 г. било свикано общо събрание, на което участвали и представители на вътрешните комитети. Събранието решило незабавно да се вдигне всеобщо въстание, за да се използва благоприятната обстановка. То избрало нов Централен комитет, в който влезли Хр. Ботев, Ив. Драсов, д-р Хр. Чобанов, Ц. Ценович и Драгой Шопов.

След закриването на събранието БРЦК изпратил окръжно писмо до комитетите, в което наредил незабавно да се пристъпи към въоръжено действие. На Ботев било възложено да замине за Одеса, да събере сред тамошната емиграция средства за въстанието, да доведе Филип Тотю и българите офицери от руската армия, за да застанат начело на въстанието, и да закупи 12 000 пушки. На Панайот Хитов било предложено да организира в Сърбия отряд от 2000 души, с които да премине в България в началото на въстанието. Срещу решението за въстание се обявило сръбското правителство, тъй като преценявало, че в момента не е в състояние да използва надигането в България за свои цели. Чрез Л. Каравелов и П. Хитов, които следвали сръбската политика, то се опитало да провали въстанието. Срещу борческите настроения на БРЦК се възправила и дезорганизацията, която съществувала във Вътрешната организация.

Но независимо от международните и вътрешните затруднения, БРЦК уверено тласкал страната към въстание. След общото събрание страната била разделена на няколко оперативни района. За апостоли (организатори) на районите били определени: Н. Обретенов за Русе, Шумен, Варна и Разград, М. Сарафов за Търновско, П. Волов за Троянско, Ст. Драгиев за Ловеч, Ст. Стамболов за Ст. Загора, Таньо Стоянов и Сава Танасов за Сливен. Диверсионна група начело със Ст. Заимов и Г. Бенковски трябвало да замине за Цариград, за да предизвика пожари и безредици в столицата.

Замислената подготовка не била обаче осъществена, тъй като комитетите действали изолирано и самостоятелно, а много местни дейци, преминали през школата на В. Левски, се противопоставили на тази набързо приготвена акция.

По-сериозна подготовка била извършена под ръководството на Ст. Стамболов само в Ст. Загора. Местният революционен комитет начело с Кольо Ганчев, братя Жекови, Георги Кюмюрев, заедно със Стамболов и Г. Икономов решили да съберат всички въоръжени дейци от града и околностите на „Чадър могила", откъдето да атакуват града и след превземането му да се отправят към селата. Но на уречения ден 16 (28) септември тук пристигнали само 24 души. Някои четнически воеводи дошли сами, без чети. Въстаниците от много села не могли да установят връзка с комитета.

Старозагорските чорбаджии-първенци, узнали за приготовленията, съобщили на властите, които засилили въоръжените стражи в града.

Шепата дейци не посмели да атакуват града и се отправили към с. Хаинито (Гурково), където се надявали да сварят въоръжена чета под водителството на дядо Никола Генчев (Вирапоолу). По пътя към тази цел в с. Елхово се завързала престрелка с турски части, в която намират смъртта си братя Жекови. Останалите бойци начело със Стамболов стигнали до Хаинито и оттам през Хаинбоаз се оттеглили в Румъния. По това време в Ст. Загора турските власти арестували над 700 души. Седем души от инициаторите начело с Кольо Ганчев били обесени. Така безславно завършва този неорганизиран опит за въстание в Ст. Загора.

През септември 1875 г. били направени още два въстанически опита. В с. Червена вода – Русенско, се формирала малка чета под ръководството на Вървбан Йорданов и Тома Кърджиев. Четата се отправила към Балкана, но навсякъде била посрещната с ледено безразличие поради това, че в последния момент търновци отказали да въстанат. Воеводата В. Йорданов разпуснал бойците. И отново последвало предателство, в резултат на което воеводата бил заловен и убит.

Малка чета от 27 души формирали и шуменци под водачеството на Атанас Стоянов. Стигнали Котленския балкан, разбрали, че народът няма да ги последва; четниците се разотиват. Така въстанието през септември 1875 г. пропада главно поради обстоятелството, че било подготвено набързо и стихийно, че било замислено като допълнение към други събития, раздрусали по това време Турската империя.

Провалът на въстанието решил съдбата на Букурещкия БРЦК. В емигрантските среди отново се възцарили взаимни подозрения и нападки. През септември 1875 г. Ботев подал оставка и напуснал комитета. БРЦК се разпаднал.

Но кризата в Турция продължавала да се задълбочава, революционните настроения в българското общество продължавали да нарастват и затова неизменно на дневен ред, въпреки неспособността на ръководните революционни щабове, стоял въпросът за нова въстаническа акция.

ГЛАВА СЕДЕМНАДЕСЕТА
АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

ПОДГОТОВКА НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

При очертаната обстановка разгромът на Старозагорското въстание не можел да помрачи революционното настроение. То се усеща във всички документи от онова време. „Както и да е – пише Н. Обретенов до майка си баба Тонка през септември 1875 г., – ние не ще оставим Турция на мира, или ще измрем всинца, или ще освободим България".

С такива мисли и чувства след разгрома на Старозагорското въстание и след провала на БРЦК революционните дейци се събират в Гюргево, където създават нов център на освободителното движение. През октомври-ноември 1875 г. тук пристигат Стефан Стамболов, Никола Обретенов, Стоян Заимов, Иларион Драгостинов, Панайот Волов, Георги Бенковски и редица други революционери, преминали през школата на Вътрешната революционна организация. Под председателството на Стефан Стамболов – най-изтъкнатия революционен водач след оттеглянето на Хр. Ботев от БРЦК, те създават нов революционен център, който решава да подготви за през следващата пролет всеобщо народно въстание. За начало на въстанието била определена датата 1 май.

Гюргевският комитет разделя страната на четири революционни окръга, разположени главно върху земите, където ВРО е имала най-широко разгърната комитетска мрежа.

Първият революционен окръг – Търновският, обхваща Централна северна България, Габровския и Севлиевския край. За главен апостол (организатор) тук е определен Стефан Стамболов, а за негови помощници Христо Караминков–Бунито и Г. Измирлиев (военен инструктор).

Вторият, Сливенският окръг, включва Сливенско, Ямболско и Котленския балкан. Негов ръководител става Иларион Драгостинов с помощници Г. Обретенов (военен инструктор) и Стоил Войвода.

Третият окръг (Врачанският) обхваща Северозападна България, част от Софийско и Македония. За главен апостол тук е определен Стоян Заимов с помощници Н. Обретенов и Н. Славков (военен инструктор). Последният, четвърти окръг е Пловдивският. По военнотактически съображения по-късно за център на четвърти окръг е избран град Панагюрище. За главен апостол на този окръг е назначен П. Волов с помощник Г. Бенковски. По-късно като апостоли били привлечени Георги Икономов и Захари Стоянов.

Гюргевският комитет определя начина на политическата и военната подготовка на въстанието, като препоръчал на апостолите да възстановят комитетската мрежа, да набавят оръжие и да осигурят пълна мобилизация на материалните ресурси на страната. Изпратен бил апел към българите офицери в руската и в другите чужди армии и към старите воеводи да се поставят на разположение на въстанието, да застанат начело на бъдещите въстанически отреди. Определена била и тактиката на въстанието, според която въоръжените действия трябвало да се водят предимно в планинските райони, като се съчетаят е нахлуване на чети отвън. Предвиждали се многобройни диверсионни актове по железницата Одрин–Белово и в големите градове, населени с мюсюлмани. Одрин, Пловдив и Пазарджик трябвало да бъдат запалени. Турските селища, които се противопоставяли с оръжие, също трябвало да бъдат опожарени. За бойната подготовка на въстанието били приети правилници, наставления и въстаническа клетва.

На 25 декември 1875 г. заседанията в Гюргево били приключени. През първите дни на януари апостолите пре-

минали по скования в лед Дунав, за да заемат своите места. Гюргевският комитет фактически се саморазтурил, отвъд Дунав останали само няколко дейци, на които обаче не били възложени координационни функции. Тези права имал първият революционен окръг начело със Стефан Стамболов, но в хода на събитията Търново не успяло да се наложи като център за координация.

След пристигането на апостолите в страната закипяла активна политическа, военна и организационна подготовка за предстоящото въстание. Подготвителните работи се извършвали най-дейно в Пловдивски окръг. Още през януари 1876 г. апостолите П. Волов, Г. Бенковски, Г. Икономов и Захари Стоянов предприели обиколка из окръга, възстановили старите комитети, създадени навремето от Левски и неговите съратници, разширили комитетската мрежа най-напред в Клисура и Карлово, после в пловдивските села, в Копривщица, Стрелча, Панагюрище и т.н. В окръга били изградени 10 градски и 82 селски комитета и един екип от предани организатори на бунта – Т. Каблешков, П. Бобеков, П. Горанов, В. Петлешков, П. Бонев, Н. Караджов, Кочо Чистеменски и още много други. В хода на подготовката като главен организатор със своята решителност се налага Г. Бенковски.

Организаторите насочили вниманието си към военнотехническите проблеми, като главната им грижа била да набавят оръжие. Бенковски смятал, че трябва да се осигурят най-малко 5000 пушки, които се търсели по контрабандните пазари за оръжие. Населението било мобилизирано да лее куршуми, да подготвя барут, сухари, да шие бойни униформи. В хода на подготовката се направили и няколко черешови топчета, които трябвало да служат като артилерия на въстаниците. Учителката Райна Попгеоргиева извезала знамето. Подготовката се контролирала от създадената тайна поща и въстаническа полиция.

Когато наближил уреченият ден, апостолите на четвърти окръг свикали на 14 април в местността „Оборище" общо събрание, което трябвало да прецени извършеното и да приеме решения за практическото провеждане на въстанието. Тук пристигнали 65 представители от 60 селища на окръга.

Събранието на „Оборище" решило да даде на апостолите и по-специално на Г. Бенковски извънредни пълномощия, за да могат да насочват оперативно хода на въстанието. Обсъдена била и бойната тактика. Надделяло схващането за водене на отбранителни боеве в няколко укрепени въстанически пункта в Средногорието и Родопите. За център на въстанието бил определен град Панагюрище. Събранието възложило на специална комисия начело с Бенковски да изработи оперативен план за провеждане на въстанието. С това този пръв революционен парламент завършил своята работа. Делегатите поели обратния път, за да подготвят своите села и райони за идващия 1 май.

Активна подготовка се осъществила и в Търновския революционен окръг. Тук заедно със Стамболов и неговите помощници пристигнали няколко известни революционни дейци: поп Харитон Халачев от Габрово, старият народен поборник дядо Никола Генчев (Вирановлу), Петър Пармаков – офицер от руската армия, и др. Към техните усилия да подготвят предстоящото въстание се присъединили народният учител Бачо Киро от Бяла Черква, Стефан Пешев – председател на Севлиевския революционен комитет, Матей Преображенски (Миткалото) и редица други, които образували главното ядро, около което се обединили хиляди патриоти.

След създаването на окръжен център в Горна Оряховица апостолите и техните съратници предприели първата обиколка из окръга. Те създали мрежа от революционни комитети в Търновско, Горнооряховско и Севлиевско. Активни центрове на предстоящото въстание станали Белочерковско-Мусинският край и севлиевските села Батошево, Кръвеник и Ново село. Направен бил опит да се изградят въстанически органи и в Русенско, особено в Русе, който трябвало да поддържа канала за връзка с емиграцията в Румъния.

В първия окръг политическата и организационната подготовка се осъществявала задоволително, но изоставало въоръжаването на въстаниците. Многократните опити да се закупят и пренесат от Румъния пушки, револвери, куршуми и медико-санитарни материали завършвали неуспешно.

Значително по-слабо се готвел за предстоящото въстание Сливенски окръг. Тук революционната мрежа обхващала незначителни райони. Много от местните дейци настоявали да се променят тактическите концепции, набелязани в Гюргево, и вместо въстание в Сливен и в другите населени пунктове, да се води четническа борба по планините. Поради тези четнически настроения на Стоил войвода било възложено да създаде въстанически лагер в планината.

Подготовката на Врачански окръг далеч не отговаряла на големите цели на народното дело. Нерешителността на Заимов и на местните дейци, липсата на единство и разбирателство между тях пречели да се постигне мобилизацията, която се наблюдавала в четвърти и първи окръг. Наистина възстановени били няколко комитета, изработен и приет бил „Закон за всички въстаници", но повече не било сторено.

Извън обсега на революционната организация останали големи части на страната. Цяла Североизточна България, Добруджа, Варненско, Русенско, Шуменско, Старозагорският, Бургаският, Хасковският и много други райони не били включени в обсега на революционните окръзи. В Софийско и в Македония поради слабости в трети окръг подготвителната работа също била незначителна.

За предстоящото въстание се подготвяла и многобройната емиграция в Румъния и Южна Русия. Българските колонии в Букурещ, Браила, Галац, Болград, Александрия, Плоещ и други градове започнали да събират средства за въстанието. В Одеса бил създаден „Комитет за освобождение на България". Организирали се чети, които трябвало да навлязат в родината, щом пламнат пожарите на бунта. Емигрантските дейци се опитали да установят контакти със Сърбия, за да съгласуват действията срещу общия враг.

Обаче сред емиграцията поради липсата на обща революционна организация се срещат твърде противоречиви и в много случаи неборчески настроения. Според едно донесение на руския генерален консул в Букурещ, в края на 1875 и началото на 1876 г. съществувало пълно раздвоение сред емиграцията. Докато „младите българи, както винаги, били по склонни към действие, „старите" предпочитали да осъ-

ществят своите желания с мирни средства" – свидетелства консулът. Същото отбелязва и Христо Ботев в едно писмо до Т. Пеев от 12 февруари 1876 г. „Въпросите решени, целта обозначена, времето и разстоянието определени – пише той, следователно тука не се иска молитва, а мотика. А ние какво правим? Носиме с решето вода и мислим, че оплодотворяваме с това бащината си нива. Каква ирония за хора, които при средства би могли да направят чудеса!"

Раздвоението сред емиграцията, нейната нерешителност в съдбоносния час обрекли на пасивност близо милион българи, които със своите средства и възможности можели да станат главното ядро на въстанието.

В ПЛАМЪЦИТЕ НА РЕВОЛЮЦИЯТА

Подготовката още не била завършена, когато Копривщица развява знамето на бунта. След събранието на „Оборище" селянинът Ненко от с. Балдево, Т.-Пазарджишко, съобщил на турските първенци в Пазарджик за готвеното въстание. Турските власти решили да арестуват водачите на въстаниците и да предотвратят готвения бунт. За тази цел на 20 април в Копривщица пристига наказателно отделение, което се опитва да задържи водача на местните въстаници – Т. Каблешков. Въоръжената група на априлци в града обаче се противопоставя с оръжие. Георги Тиханек убил турския мюдюрин. Това послужило като сигнал за действие. Въстаниците бързо овладели града и установили революционна власт.

Когато камбаните на славния град възвестявали началото на въстанието, Т. Каблешков изпратил до Панагюрище своето знаменито „кърваво писмо": „Братя – пише той, сега, когато ви пиша това писмо, знамето се развява пред конака, пушките гърмят, придружени от ека на черковните камбани, и юнаците се целуват един други по улиците! Ако вие, братя,

сте били истински патриоти и апостоли на свободата, то последвайте нашия пример...!"

Щом Бенковски получава на 20 април следобед обагрения с кръв позив на Копривщица, апостолите решават веднага да вдигнат въстание в целия окръг. Бенковски наредил на П. Бобеков – командир на въстаническите сили в града, да завземе незабавно властта. Така в столицата на четвърти окръг се установява орган на революционната власт, наречен „Временно правителство" или „Военен съвет". За комендант на града бил назначен Иван Соколов. Заедно с това апостолите разпращат куриери до всички селища с изрична и строга заповед за незабавно действие. Разпространено било и „Възвание към българския народ", изготвено от избраната на „Оборище" комисия, в което се казва: „Настъпва денят на народното въстание на всички българи в България, Тракия и Македония. Всеки честен българин, в жилите на който тече чиста българска кръв, тъй както тя е текла и в жилите на нашите царе от старо време – Крум, Симеон, Борис и Асен, трябва да въстане с оръжие в ръка... От днес от името на нашия народ ние обявяваме пред целия цивилизован свят: пълна свобода или смърт!"

След Копривщица и Панагюрище на 20 април въстанали Клисура и Стрелча.

Изоставяйки ликуващото Панагюрище, апостолите заминали да ръководят въстанието в окръга. В североизточния район отиват П. Волов и Г. Икономов. Бенковски формира своята „Хвърковата чета", която постепенно достига до 200 въоръжени конници, които обикалят селата югозападно от Панагюрище – Мечка, Поибрене, Мухово, Церово, Славовица, Лесичево, и ги вдигат на въстание. Много от селските въстаници се придвижвали към градовете. Въстаниците от Лесичево, Мухово, Церово, Калугерово и други села се събрали на връх Еледжик в Ихтиманска Средна гора. Начело на този укрепен въстанически лагер застанал богатият селянин Гене Телийски. На 21 април въстанали 32 села на окръга.

На 22 април Бенковски се завръща с четата в Панагюрище. Същия ден тук се освещава знамето на революцията. За знаменосец била определена учителката Райна Попгеоргиева,

наречена от народа „Райна княгиня". След тържеството Бенковски отново се върнал сред въстаналия народ, за да осигури съгласно първоначалния замисъл съсредоточаването на формиращите се отряди в няколко отбранителни пункта – Панагюрище, Копривщица, в. Еледжик, Клисура и др., т.е. в планински райони, които апостолите смятали като най-подходящи за продължителни сражения с турските въоръжени сили. Този план обаче се натъкнал на съпротивата на селяните, които не искали да изоставят родните си места.

Докато се правели опитите за мобилизация и организация на въстаническите сили, турското правителство концентрирало големи войскови части. То наредило да се мобилизират башибозушките отряди, които незабавно да атакуват въстаналите селища. На 22 април пламнали първите кървави сражения. Башибозуците разбили въстаниците в Стрелча. На 26 април пада и Клисура. Четири дни продължили сраженията за Панагюрище. На 30 април градът бил превзет и опожарен от превъзхождащите турски сили. Същия ден въстаниците изоставили и Копривщица.

След като главните центрове паднали в турски ръце, Бенковски съсредоточил вниманието си върху въстаническия лагер на Еледжик, но скоро бил принуден да изостави върха, за да се притече на помощ на Панагюрище. Редовната турска армия разбила отслабналите сили на въстаниците на Еледжик, като зверски унищожили всички мъже, жени и деца, които били потърсили тук своето спасение. Така настъпил краят на въстанието в Средногорието.

Освен в Средногорието въстанието се разпространило и по селата в полите на Родопите – Брацигово, Перущица, Брестовица, Пещера и Батак.

Под ръководството на В. Петлешков Брацигово било превърнато в укрепен боен лагер. Отбраната била подсилена от черешови топчета. Въстаниците предприели смели нападения срещу башибозуците извън крепостта.

Повече от седмица брациговци защитавали своето родно място. Едва след като редовната армия на Хасан ага започнала да обстрелва града с артилерия, въстаниците влезли в

преговори с турския военачалник и сложили оръжие, за да спасят града от разруха.

Героична Перущица дала най-великия пример за саможертва по време на априлските събития през 1876 г. Под ръководството на П. Бонев, Сп. Гинев, братя Тилеви и пристигналия от Пловдив Кочо Чистеменски била организирана здрава отбрана. След като турците и помаците проникнали в селото, въстаниците и част от населението се затворили в църквата. Но башибозуците връхлетели от всички страни на църковния двор. Те срутват стените на храма и го подпалват. Тогава водачите на въстаниците К. Чистеменски и Сп. Гинев убиват жените и децата си и сами слагат край на своя живот. Техният пример бил последван и от други въстаници. Разорена, посечена и озлочестена Перущица престанала да се съпротивлява, но чрез мъченическата си саможертва показала на света своите непреклонност и стремеж за свобода.

Трагична е съдбата и на Батак. Поради чорбаджийско предателство въстаниците начело с Петър Горанов били принудени да напуснат селището. На 4 май бандите на Ахмед ага Барутанлията, когото кореспондентът на английския либерален вестник „Дейли нюз" Джанюариъс Макгахан нарича „долен и неграмотен скот", влизат в селото и извършват нечувано престъпление. Хиляди мъже, жени, деца и старци са изклани със садистка методичност. Макгахан, посетил селото непосредствено след кланетата, е запечатал това варварско злодеяние: „Онова, което видях там – пише той, беше така ужасно, че човек не може да спре погледа си повече от един миг... Човешки скелети, по които още висеше облекло и месо, гниеха на купища, женски черепи, коси се влачеха на пепелищата, детски коси, разпилени навред. Тук ни показаха къща, в която двадесет души са били изгорени живи, по-нататък друга, където десетина момичета намерили убежище, за да бъдат изклани всички, както свидетелстват техните кости. Навред ужаси, ужаси и само ужаси!"

В началото на май 1876 г. въстанието в четвърти окръг е удавено в кръв. Останалите живи ръководители начело с Г. Бенковски се оттеглили в Стара планина. Според разказа на З. Стоянов, когато от връх Лисец Бенковски погледнал към

опожареното Панагюрище, извикал: „Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да оздравее". След продължително лутане из Стара планина Бенковски и неговите другари били предадени от един овчар. На 12 май в местността „Костина" сред Тетевенския балкан ръководителят на Панагюрското въстание пада убит.

След въстанието в Средногорието и Родопите се надига и Търновският край. „Кървавото писмо" пристигнало в Г. Оряховица на 25 април. Стамболов и неговите помощници дали сигнал за действие.

Въоръжената борба била подета най-напред в търновските села Мусина, Бяла черква, Михалци, Вишовград, Дичин и Русаля. Тук била формирана чета от 200 бойци, начело на която застанали воеводата поп Харитон, командирът Петър Н. Пармаков, знаменосецът Петър Атанасов Русчуклийчето и 16 души съветници, между които най-активна роля играели учителите Бачо Киро Петров, Тодор Лефтеров и Христо Караминков (Бунито). След като въстаниците се подготвят за бой, на 28 април потеглят за Стара планина. На следващия ден четата пристига в Дряновския манастир. Манастирът бързо бил превърнат в бойна крепост, в която въстаниците се сражавали 9 дни – от 29 април до 7 май. Срещу тях била изпратена десетхилядна редовна и нередовна турска армия, командвана от Фазлъ паша. На четвъртия ден от отбраната в манастира избухнал пожар, който ослепил воеводата. Но въпреки отслабените сили на четата бойците продължавали геройски да се сражават. На ултиматума на турския паша да сложат оръжие, те гордо отвърнали: „Народът иска своите правдини и е решен да ги спечели, ако ще би със смърт". Четниците отхвърлили с презрение и писмото на дряновските чорбаджии, които ги увещавали да се предадат.

Към деветия ден поради липса на оръжие и барут защитата на манастира станала безнадеждна. Тогава останалите живи въстаници под ръководството на П. Пармаков направили пробив в турския обръч и след люти нощни боеве няколко души, между които и Бачо Киро, успели да се измъкнат

от обсадата. Но после те били предадени, заловени, съдени и обесени.

В Първи окръг въстават още габровският и севлиевският край. В Соколския манастир край Габрово била формирана чета от 219 бойци начело е търговеца Цанко Дюстабанов. Тя се спуснала към севлиевските села Кръвеник, Батошево и Ново село. Трите села се вдигнали масово на въстание. След деветдневни упорити сражения срещу многократно превъзхождащ ги противник те били разгромени и опожарени. Опит за въстание бил направен и в тревненските села. Под ръководството на Тодор Кирков, Христо Патрев и Стефан Гъдев била формирана чета от 120 души, но скоро тя била разбита и разпръсната. Градовете в Търновски окръг останали извън периметъра на въстаническите действия. В Горна Оряховица пак поради предателство ръководителите на местния революционен комитет Георги Измирлиев–Македончето и Иван Семерджиев били заловени от турската полиция още преди избухването на въстанието. Арестуван бил и Стефан Пешев в Севлиево. Разкрит и обезвреден бил и революционният комитет в Лясковец.

Така и в Търновско въоръжената борба през април 1876 г. се проявила предимно като четническа акция.

Значително по-слаби и ограничени били въстаническите действия в Сливенския край. Още след първите известия за въстанието турските власти разгромили революционния комитет в главния град, а неговият председател Нено Господинов бил арестуван. Тогава Иларион Драгостинов и Г. Обретенов заминали за четническия лагер на Стоил воевода в Стара планина. Тримата апостоли решили да създадат чета, която да бъде ядро на въстанието. Но техните намерения не били подкрепени от населението, неподготвено нито военно, нито психологически за въстание. В четата постъпили само 60 души от селата Нейково и Жеравна – Котленско, и няколко бойци от Ямбол, доведени от Георги Дражев.

Тази малка чета била нападната в началото на май край с. Нейково. Двамата апостоли и много четници били убити. По-късно турците заловили и унищожили и останалите четници начело със Стоил воевода.

Врачанският край не последвал примера на останалите окръзи. Опитът на Стоян Заимов да вдигне въстаниците в град Враца на 11 май претърпял неуспех поради липса на оръжие. Едва по-късно, на 18 май във Враца се събират около 500 въстаници, но тъй като и те не били въоръжени, скоро се разпръснали. В обсега на Врачанския окръг се намирала и Македония. Там обаче, както и в цялата периферия, поради слабата подготовка не избухнало масово въстание. Изключение прави само Разловското въстание през май 1876 г., исторически и органически синхронизирано със събитията от вътрешността на страната.

И точно когато въстанието било потушено в цялата страна, във Врачанско се появила четата на Христо Ботев. След започване на подготовката за въстание у Ботев отново закипяват революционни страсти. „Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще изляза срещу стихиите" – пише той на Тодор Пеев през февруари 1876 г.

Подпомогнат от Н. Обретенов и Г. Апостолов, Ботев се заема да организира чета, с която да се притече на помощ на въстанието. Както свидетелства Ив. Вазов, през април и май Ботев „тичаше от кафене в кафене, от кръчма в кръчма, от хан в хан, от къща в къща – да навижда, да разговаря, да подсеща, да разпаля бъдещите си другари в трудното предприятие. Той се беше превърнал в мисъл. Смелата заветна идея, която отдавна мъчеше духа му като таен демон, се беше въплътила у него".

Така била сформирана чета от 200 души. За воевода бил определен Хр. Ботев, за комендант – офицерът Никола Войновски, за знаменосец – Никола Симов–Куруто. На 6 май четата овладява австрийския кораб „Радецки" и преминава на отсрещния бряг при с. Козлодуй. Оттук тя се отправя към Врачанския балкан. Опитът ѝ да увлече нови въстаници не намерил отзвук сред населението.

На 18 май сама, без никаква подкрепа отникъде, четата застанала лице с лице срещу огромни башибозушки орди на връх Милин камък. Пламнало люто сражение, в което загиват 30

бойци начело със знаменосеца. През нощта на 18 срещу 19 май четата се изтеглила от плътния турски обръч и се отправила към връх Веслец, по-късно достигнала връх Вола във Врачанския балкан. На 20 май се водили тежки сражения с пристигналата редовна войска. Вечерта след приключване на боя в местността Йолковица близо до връх Вола, при неизяснени още обстоятелства единичен изстрел пронизал воеводата и сложил край на неговия живот. Вестта за смъртта на Ботев разстроила четниците. Те се разпръснали на няколко групи, които последователно били заловени или унищожени от турските потери. Само няколко души успели да се измъкнат в Сърбия и Румъния.

На 16 май едновременно с Ботевата чета при Тутракан преминала и малка чета от 15 души, водена от сливненеца Таньо Стоянов. На път за Сливенския балкан в Осман пазар [дн. Омуртаг – б.р.] тя била унищожена. Така отшумели и последните събития на априлската епопея през 1876 г.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ В ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ

Логично възниква въпросът, защо Априлското въстание, най-мащабната проява на революционните борби през епохата на Българското възраждане, беше потопено в кръв, без да може да постигне крайната си цел – освобождението на България. Кои са причините, които прекършиха този паметен национален подем?

Досега са изказани твърде много и противоречиви мнения по този въпрос. Някои чуждестранни историци изтъкват, че Априлското въстание не успяло, тъй като българската нация не била зряла за самостоятелен живот. Това твърдение няма нищо общо с истината. То се опровергава категорично от обективните данни, очертаващи духовното и политическото възраждане на българското общество през XVIII–XIX в. В малко по-различен вариант тази теза се повтаря и от някои

български историци и публицисти, които смятат въстанието като ненужен катаклизъм в националната история и застъпват тезата за мирното развитие на България в рамките на Османската империя. Най-ярко това становище е изразено от двама български публицисти – Т. Г. Влайков и Б. Йоцов. „Може следователно с голяма достоверност да се допусне – пише Т. Влайков, че ако не беше станало Априлското въстание, което бе вече чисто наше дело, дело на част от българския народ, нямаше да бъде обявена „Освободителната" руско-турска война, нямаше да го има и фаталният Берлински конгрес". А Б. Йоцов преценява, че по време на въстанието българите дали „толкова много жертви, прославени и видни, че последствията съвсем не ги покриват, не ги оправдават дори".

Тази постановка е исторически резонна, но само ако се смята, че в историята тържествува разумът, а историята е показала, че много често триумфират страстите, неудържимите стихии, инстинктивните действия. Не може да се винят априлци, че не са предвидили бъдещето, това не може да бъде тяхна вина, това е тяхната трагедия. Не може да се обвиняват хората, че са тръгнали след съдбата си, когато положението вече е било неудържимо, когато вихърът на едно по-силно, по-общо движение ги въвлича в руслото и ги тласка към подвизи на отчаянието. Великият подвиг на отчаянието е също исторически феномен, и то от рода на тия, които са очертали може би не най-разумните, но най-красивите страници на човешката история.

Следователно и чуждите, и нашите отрицатели на въстанието в ущърб на историческата истина поемат ролята на закъснели защитници на една от най-дивите азиатски деспотии, която беше лишила България и целия Европейски югоизток от възможности за реален прогрес.

В по-ново време някои наши и чуждестранни историци търсят причините за неуспеха на въстанието, т.е. причините за неблагоприятния финал на българското политическо възраждане, в предателството на националната буржоазия. Така беше създадена една теза, противоречаща на историческите факти, наложена на българската историография по ненаучен път.

Трета група автори, стари и съвременни, пък се заеха да обясняват неуспеха на априлската акция с чисто технически и

организационни грешки на въстанието, като сочат лошата организация, липсата на общо централизирано ръководство, на едновременни действия в цялата страна и на солидно въоръжение, неправилната тактика и т.н., обстоятелства, всичките до едно все следствие на действителните причини. Лансирано беше и схващането, че въстанието не е успяло поради близостта на българските земи до центъра на Османската империя.

Истинските причини за неуспеха на Априлското въстание могат да се изведат от особеностите и трудностите на възрожденския процес, те произтичат от цялото развитие на българското общество през XVIII– XIX в., те са свързани с постиженията и недостатъците на цяла една епоха. Тези причини трябва да се потърсят и в съотношението на силите на европейската международна арена.

Вярно е, че България успя в условията на турската деспотия да осъществи едно сравнително богато духовно и политическо възраждане. След като близо четири века тя беше лишена от възможности за стопански и духовен прогрес, след като в епохата, когато Европа прекрачваше от Средновековието към модерния буржоазен свят, тя нямаше своя държава, църковнонационални институции, интелигенция, аристокрация, политически ръководители, през XVIII–XIX в. България започна да се съвзема, създаде една макар и слаборазвита национална икономика, възроди своите културно-исторически ценности, формира и консолидира своята нация, която получи международно признание.

Но в историческите си усилия да се разделят със Средновековието, българите се изправиха пред големи сили, които задържаха възрожденския процес, пречеха на естественото и нормално консолидиране на нацията, не ѝ позволяваха да набере нужната историческа инерция, която да я изведе в орбитата на новия свят. На първо място това беше османската държава – една разложена средновековна сатрапия, крепяща се върху тиранията и невежеството, върху мюсюлманския фанатизъм и антикултурността. Тази империя почти през целия период на Възраждането се толерираше от големите европейски държави, които виждаха в нейната цялост гаранция за своите колониални владения на Изток, преграда срещу Русия.

В тези условия в България през Възраждането не можеше да се създаде богата, икономически силна и политически подготвена буржоазна класа, която, застанала начело на революцията, да я изведе на победоносен край. Българската буржоазия, за разлика например от гръцката, беше в икономическо отношение твърде анемична. В основния си състав тя се състоеше от дребни и средни търговци, занаятчии и промишленици. Незначителният брой едри търговци живееха предимно в емиграция, откъснати от общите проблеми на нацията, често пъти денационализирани и почти във всички случаи действащи по чуждо внушение.

Липсата на достатъчно силна буржоазна класа, резултат от особеностите на стопанското развитие на българските земи през XVII–XIX в., лиши българската националноосвободителна революция от истински способен и опитен ръководител. Това не означава, разбира се, че буржоазията не е била революционна класа. Напротив, точно тя беше революционният елемент на новата епоха, но резултатите от нейната стопанска и политическа дейност не бяха достатъчни, за да предизвикат радикален обществен преврат както в други европейски страни. Несериозно е твърдението, че буржоазията е играла в хода на Априлското въстание контрареволюционна роля. Съставът на революционните комитети и на първите ръководители на въстанието показва тъкмо обратното, че буржоазните елементи са водещата ръководна сила на въстанието.

Някои по-нови изследвания върху състава на революционните комитети в четвърти революционен окръг дават възможност да се очертае следната таблица:

I. Градски комитети – 10[1]

Членове на градските комитети – 94
Има точни сведения за 57 души.

професия – учители – 21

[1] Това са комитетите в Брацигово, Карлово, Клисура, Копривщица, Пловдив, Пещера, Т. Пазарджик, Панагюрище, Станимака и Сопот.

свещеници	1
търговци	16
занаятчии	12
земеделци	3
други	4 (между тях един лекар)

образование – сведения за 44 души

елементарно грамотни	17
килийно училище	3
класно училище	13
гимназиално и висше	11
неграмотни	–

материално положение –сведения за 51 души

бедни	1
средни собственици	27
богати (заможни)	19
едри собственици	4

II. Селски комитети – 82[2]

Членове на селските комитети – 336
Има точни сведения за 158 души.

професия – сведения за 121 души

учители –	23
свещеници	16
търговци	19
занаятчии	27
земеделци	36

образование – данни за 120 души

елементарно грамотни	57
килийно училище	20
класно училище	25

[2] От тях са изследвани 74.

гимназиално и висше	1
неграмотни	17

материално положение – сведения за 105 души

бедни	13
средни собственици	55
богати (заможни)	28
едри собственици	9

III. Делегати на събранието в Оборище – 64

професия

търговци			19
земеделци и скотовъди	17	дребни собственици	6
		средни стопани	7
		заможни	4
занаятчии			11

интелигенти	17	7 селски и 6 градски учители
		3 свещеници
		1 лекар

образование

килийно училище	34
взаимно училище	9
класно училище	20
висше	1

Приблизително същите резултати дават проучванията на революционния ръководен екип в Търновския край, вторият център на масово надигане през април 1876 г.

Из средите на търговско-промишлената буржоазия произлизат първите ръководители и дейци на въстанието – Стефан Стамболов, братята Обретенови и тяхната майка – баба Тонка, Тодор Каблешков, Васил Петлешков, Петър Бонев, Иларион Драгостинов, Павел Бобеков, Спас Гинев, Георги Тилев, Цанко Дюстабанов, Тодор Лефтеров. От заможни буржоазни среди са патриотите Георги Дражев. Д. Горов [псев-

доним на Григор Начович – б.р.], Христо и Георги Търневи, Петър Горанов, Иваница Данчев и много други.

Историята на големия низ от предателства, които пронизват априлските събития, също категорично опровергава тезата за предателството на буржоазната класа. Като колективен предател по време на въстанието действат само част от градските и селските чорбаджии. А най-големите лични предателства в хода на събитията извършват затъпели и оскотели в робските условия селяни и овчари. С предателство на селянин започна и с предателство на селянин завърши Априлското въстание. Това, разбира се, не означава, че трябва да се тегли смешното заключение, че въстанието е пропаднало поради предателство на селяните.

И така, не в предателството, а в слабостта на българската буржоазия, резултат от историческите условия, в които тя се създава, трябва да се търси една от главните причини за неуспеха на Априлското въстание. Слаба икономически, раздробена и неподготвена политически, буржоазията, която естествено застана начело на Априлското въстание, не можа да изкове предварително материалните и моралните оръжия на една победоносна революция, не можа след смъртта на В. Левски да излъчи народни водачи с точен поглед и прозорливост, не можа да обедини нацията за решително действие. Именно поради това в хода на въстанието съотношението на силите не се оказа в полза на българите. Срещу Османската империя с нейната модерно въоръжена армия и фанатизирани башибозушки орди българските въстаници излязоха със стари пушки и ловно оръжие. Срещу оръдията на Круп се възправиха черешови топчета.

Все поради своята слабост и неорганизираност българската буржоазия беше лишена и от сериозни контакти с чуждия свят, които в решителния момент да мобилизират широка международна подкрепа в полза на българската кауза.

Когато през 1821 г. избухна Гръцката революция, цяла демократична Европа се надигна в защита на Гърция. За славната земя на елините отидоха да се сражават големи писатели и хуманисти. Тук намери своята смърт Байрон. Всичко това

принуди европейската политика да се притече на помощ на Гърция и да я запази от посичане и озлочестяване. Широка международна подкрепа намери освободителното движение в Сърбия и в Дунавските княжества.

В решителния момент на Априлското въстание обаче нито една Велика сила не се застъпи за българската кауза. Русия прецени, че още не е готова за решителни действия. Пък освен това въстанието беше подготвено без участие на нейната дипломация. Англия и при този критичен обрат в Източните работи остана вярна на своята традиционна политика да закриля Османската империя. Нейните политици продължаваха да разглеждат целостта на империята като средство за отвличане на Русия от Индийските колонии и от Азия, и затова упорито защитаваха султана и неговите владения.

Франция, макар и да промени частично своята Източна доктрина, която преди това твърде много напомняше английската, след разгрома през Френско-пруската война не играеше решаваща роля в Ориента.

Австро-Унгария също не беше заинтересована да подпомогне успеха па една българска революция, защото смяташе, че радикалната промяна на статуквото ще попречи на нейните анексионистични амбиции. В същото време България беше една потънала в забрава древна цивилизация, непозната и чужда на европейския свят. Тя беше подозирана от европейските политици като оръдие на московеца. Едва покъсно, когато светът узна за башибозушките изстъпления, Европа откри за себе си благородството па българския народ.

Причините за неуспеха на Априлското въстание, на второ място, трябва да се търсят в състоянието на българската нация, в нейните исторически възможности, в нейната консолидация, в отраженията, които петвековното робство беше дало върху българския национален манталитет, и т.н. По време на Априлското въстание българската нация, както много често в съдбоносни мигове на своята история, не се оказа единна и организирана. Докато въстаналите от

Средногорието умираха под турския ятаган, селяните от Североизточна и Северозападна България, от Софийско и Македония мирно оряха земите си, недокоснати от националната трагедия. Освен това по време на въстанието липсва реална мобилизация на социалната енергия на всички групи в българското общество.

Националната разпокъсаност намира израз в многобройни организационни, тактически и политически концепции, които смущават единството на революционните сили в решителния момент на въстанието. Докато Бенковски води въстаниците на смъртен бой с всички средства, сливенските първенци се стремят да се спотаят в гората, а врачанци и русенци бездействат. Емиграцията прави своите дълги пресмятания и търси чужда помощ. В решителния момент на борбата на 28 април 1876 г. Българската екзархия апелира към християните да бъдат „всякога и сега повече от всякога точни в изпълнението на поданическите си длъжности". Очевидно е, че при това разединено национално съзнание в историческия съдбоносен час не е било възможно да се проведе всенародно въстание, което да строши оковите на робството.

Оттук нататък вече произтичат организационните и тактическите грешки по време на подготовката на въстанието и в хода на сраженията, всичките до една следствие от главните причини. По своя замисъл, организация и изпълнение Априлското въстание отстъпва от постиженията на революционно-демократичената мисъл, от идеите на В. Левски, който беше стигнал до най-точните и завършени изводи за характера, стратегията и тактиката на националната революция. Според Левски българската революция може да се реализира успешно само ако въстанието бъде общонародно и всенародно, ако се подготви организационно и технически, ако разполага с достатъчно сили да унищожи военната мощ на империята, да неутрализира балканския национализъм. Националната революция според Левски може да използва всякаква външна помощ само тогава, когато освободителното движение се превърне в самостоятелен фактор с реална сила.

Априлските водачи отстъпиха от заветите на своя първоучител. Те подготвиха въстанието набързо, с някакво лудо и задъхано темпо. И затова още в началото то се изроди в спонтанен бунт без стратегическа перспектива.

В противоречие с опита на революционното движение, въстанието беше лишено от единен ръководен център, който да съгласува действията върху базата на обща стратегия и тактика.

Тактиката на отбрана в Четвърти окръг обрекла на пасивност най-будните въстанически центрове и предопределила тяхното поражение. В други окръзи надделяло четничеството, което само по себе си е ефикасно, но само когато се съчетае с вътрешни акции в градовете и селата. По време на въстанието връзката между четите и техните бази не била осигурена. Това особено ярко проличава в съдбата на Ботевата чета, към която се присъединяват само двама души. Самите организатори на въстанието не вярвали в неговия победоносен изход. Те го разглеждали като акция, която трябва да покаже на Европа, че положението е нетърпимо, че съжителството между българи и турци е вече исторически невъзможно. З. Стоянов дава много силни доказателства за това настроение сред водачите на въстанието. Нека припомним момента, когато Бенковски убеждава селяните да се вдигнат незабавно, защото иначе турците ще ги хванат за гушата и те няма да могат да пищят, да пищят силно, за да ги чуе цяла Европа.

Ако прочетем блестящо написаните страници на „Записките" на З. Стоянов, в които той разказва как апостолите плашат народа, че ако не се вдигне, ще бъде изклан до крак, как го подлъгват, че ако въстане, към него ще се присъединят московски полкове, стаени в горите, ще стане ясен стратегическият замисъл на априлските водачи. За разлика от В. Левски, априлци искаха чрез кръв да трогнат Европа и да поставят българския въпрос пред съда на историята. Левски винаги е бил противник на подобна мисъл.

Така или иначе, Априлското въстание не можа да увенчае българската националноосвободителна революция с ус-

пешен завършек. Но въпреки това то изигра определена роля в историческата съдба на българската нация.

В какво се състои неговото историческо значение?

Преди всичко то нанесе непоправим морален удар на турското господство в България, окончателно компрометира чуждата власт, показа, че тя е едно срамно петно за Европа и всеки, който продължава да я подкрепя, рискува и политически, и морално.

Тази „морална революция" разтърси до дъно националната психика, помогна на българското общество да се освободи от робските опиати, от робския инстинкт, от преклонението пред тоягата и силата. Тя има огромно морално въздействие и върху Европа, върху тази Европа, която се интересуваше от съдбата на хората от далечните периферии само дотолкова, доколкото тогава засягаше „алъш-вериша". Тази надута и меркантилна Европа трябваше да чуе гласа на В. Юго, един от най-великите хуманисти на XIX в., че не могат повече да се търпят „империи, които убиват".

Така Априлското въстание провокира за пръв път международна акция в защита на българския народ, в която взеха участие най-големите умове на XIX в. Това движение принуди европейската дипломация отново да се заеме с Източния въпрос с оглед на непосредственото уреждане на българското освобождение. То развърза ръцете на Русия за непосредствена военна акция срещу Османската империя. Цялата верига от събития от 1876 до 1878 г., в началото на които като първосблъсък стои Априлското въстание, доведе в последна сметка до освобождението на България.

Наред с положителните промени, които Априлското въстание предизвика, то като всяко историческо събитие има и негативни последици. Преди всичко неуспехът му даде съдбоносна насока на събитията в ущърб на българската национална кауза. Априлските клането се отразиха драматично върху народната душа, върху социалната психика на различните обществени сили в България.

Българската буржоазия, която не можа да изведе до победен край своята собствена революция, загуби политически престиж. Тя влезе в новото време без самочувствие, със стра-

ха, че на този невралгичен кръстопът България не ще може сама да урежда собственото си положение, че на нея са ѝ нужни винаги силни покровители. Това острасти борбите между „филите“ и „фобите“, предизвикали много нещастия в новата българска история.

ГЛАВА ОСЕМНАДЕСЕТА
ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ

БЪЛГАРСКИЯТ ВЪПРОС И ЕВРОПЕЙСКАТА ОБЩНОСТ. ЦАРИГРАДСКА КОНФЕРЕНЦИЯ

Априлското въстание било потушено с варварска жестокост. Около 30 000 българи – мъже, жени, деца и старци, били изклани. Над 80 селища изчезнали в пожарите, други 200 били срутени и разграбени. Тактиката на султанското правителство като разори най-цветущите български области, като унищожи народните водачи да усмири България за много години, намерила израз в един варварски поход на башибозука, раздухван от молли и ходжи, подстрекаван от Цариград. Сведенията за турските зверства разтърсили хуманистите и демократите на Европа. Кошмарът на кървавите насилия проникнал в европейската преса чрез ярките публицистични материали на американския журналист Дж. Макгахан и на англичанина Евдин Пиърс, публикувани във в. „Дейли нюз". През 1876–1877 г. в 200 европейски вестника били отпечатани над 3000 статии в полза на българите. За кървавата драма на Балканите донасяли руските, френските, английските, австроунгарските и други консули и посланици, за това съобщавали мисионери, инженери и специалисти от европейските страни на работа в Турция. Постепенно Европа се убеждавала, че положението е нетърпимо.

Силно движение в полза на България се разгръща във Франция. Начело на това движение застава Виктор Юго. В полза на българската кауза се застъпват журналистите Емил Жирарден и Жан Петри, и особено Жан дьо Вестин.

В защита на българите против варварството В. Юго писал по това време: „Настанал е моментът да се издигне глас против тия зверства. Целият свят се е възмутил и възнегодувал от тях. Има минути, когато човешката съвест взема думата и заповядва да я слушат. Трябва да се тури край на империите, които убиват!"

В Англия, където правителството на Бенджамин лорд Биконсфилд [Дизраели] продължавало да защищава Турция, се надига буря от протести. Опозиционната либерална партия организира митинги и демонстрации в подкрепа на избивания български народ, на които били приети над 500 резолюции. Големи и бурни манифестации станали в Ирландия, която сама се борела за своето освобождение. Начело на това движение застанал Уилям Гладстон – лидер на опозиционната либерална партия. През септември 1876 г. Гладстон издал брошурата „Българските ужаси и Източният въпрос", в която горещо защитил българския народ. През 1877 г. Гладстон преиздал тази брошура под заглавие „Уроци по клане или изложение за конфликта между Портата и България през май 1876 г." В това движение се намесил и Чарлс Дарвин.

Бурна защитна акция се разгърнала и в Италия. В много градове се провеждали работнически митинги. Италианската интелигенция застанала на страната на българите. Националният герой от освободителната борба Дж. Гарибалди изпратил телеграма, за да окуражи българите и да изкаже съжаленията си, че не може лично да участва в борбата за тяхното освобождение.

Априлските събития намерили широк отзвук в Австро-Унгария, Германия и Румъния. Те развълнували особено силно чешкия народ, сам тънещ в робство. В някои чешки градове се състояли спонтанни митинги. Поетесата Елишка Красногорска и поетът Светоплук Чех заклеймили в ярки стихове турското варварство. В полза на българите се застъпил и историкът К. Иречек. На българска странà застанала

и прогресивната румънска интелигенция. Движението в защита на България се оглавявало от художниците Григореску и Сатмари, поетите Кошоук, Александри и Замфиреску и от водача на румънските социалисти Доброджеану-Геря.

Априлските събития развълнували и руската общественост. Под ръководството на славянофилите в Русия се подело широко движение в подкрепа на българите. В него участвали всички направления на руската прогресивна мисъл и редица казионни и църковни организации. В полза на България се застъпили великите руски писатели Л. Н. Толстой, Ф. М. Достоевски, Ив. С. Тургенев, поетите Д. П. Полонски, Д. В. Аверкиев, Вс. Гаршин, Владимир Немирович-Данченко, големият учен–химик Д. И. Менделеев, художниците В. В. Верешчагин, А. Н. Карамзин и др. Под тяхно влияние и в резултат на дейността на славянските комитети в Москва, Санкт Петербург и други градове започнали да събират помощи в полза на жертвите на Априлското въстание. Активно в помощната акция участвало Одеското българско настоятелство. Широкото движение в подкрепа на българския народ през 1876 г. принудило европейската дипломация отново да се обърне към Източния въпрос. Правителството на Дизраели наредило на своето посолство в Цариград да започне анкета по българските събития. От английска страна в проектираната анкетна комисия участвал секретарят на посолството Уолтър Беринг. От САЩ в анкетната комисия били изпратени големите приятели на българския народ – Юджин Скайлър и публицистът Дж. Макгахан. Руското правителство било представено от пловдивския консул княз Церетелев. Така създадената комисия обиколила главните центрове на въстанието и установила следите от дивата разправа с българското население. Нейните рапорти и заключения, както и дописките на Макгахан и на Жан дьо Вестин не оставили никакво съмнение, че Европа не може този път да затвори очите си пред това, което ставало в Ориента.

Интересът към Източния въпрос се изостril поради това, че на 30 юни 1876 г. между Сърбия и Черна гора, от една страна, и Турция, от друга, избухнала отдавна подготвената война. Третата причина, която усложнила допълнително Източната криза, бил превратът на младотурците от 30 май

1876 г. начело с Мидхат паша, който детронирал султан Абдул Азис и го заменил с Мурад V. Този ход на младотурската партия трябвало да успокои европейското обществена мнение, като покаже на Европа, че в Турция се извършват либерални промени.

В тази обстановка българските първенци решили да изпратят една делегация в европейските дворове, която да изложи националните искания. В делегацията влезли Драган Цанков и Марко Балабанов. Те представили на правителствата на шестте велики държави меморандум, съставен на 2/14 август 1876 г. „Българският народ – се казвало в меморандума – моли силите, покровителки на християните на Изтока, да се застъпят, щото той да добие правото да се управлява в бъдеще сам. Той иска, с други думи, своята пълна автономия, гарантирана от силите, покровителки на християните на Изток, с едно народно представителство, единственото средство, което ще му позволи да живее мирно и да се развива постепенно".

Успоредно с българската инициатива започнала бурна дипломатическа дейност на Изток. Най-дейна се оказала Русия. Като се страхувала от изолирана акция на Балканите, руската дипломация потърсила съдействието на Австрия. По руска инициатива на 26 юни 1876 г. в Райхщад се състояла среща между императорите Александър II и Франц Йосиф. След райхщадската среща руското правителство окончателно формулирало своята теза за създаване на славянски автономни области на Балканския полуостров. Против руския проект обаче се обявила Англия. Но под натиска на международната и английската общественост през септември 1876 г. правителството на Дизраели поискало от Турция строго да накаже виновниците за погромите, т.е. да даде удовлетворение на европейската съвест с оглед потушаването на неблагоприятните за Англия и Турция народни движения.

Но въпреки това, руската дипломация не се отказала да склони Англия за общо действие. На 8 октомври 1876 г. руският представител в Лондон граф Шувалов предложил на английското правителство следния план: Австро-Унгария да завземе Босна и Херцеговина, Русия – България. Съюзен

флот да влезе в Босфора. Но това предложение не било прието нито от Англия, нито от Австро-Унгария.

След тези сондажи вниманието на европейската дипломация се насочило главно към сръбско-турския конфликт, но и след неговото приключване обстановката на Балканите не била нормализирана. Тогава постепенно надделяло мнението за свикването на европейска конференция. Междувременно през есента на 1876 г. Русия обявила частична мобилизация. На 4 ноември 1876 г. Англия, не желаейки да се стигне до война, приела по принцип идеята за конференция.

Така в края на 1876 и началото на 1877 г. се стига до Цариградската конференция. В предварителната ѝ подготовка руският делегат генерал Н. П. Игнатиев лансирал нов проект за уреждането на българския въпрос, според който България трябвало да образува автономна провинция, в която се включват Дунавска България, Тракия и Македония, без градовете Варна, Одрин и Воден.

Срещу руския проект европейската дипломация и преди всичко Англия и Австро-Унгария издигнали тезата за административна автономия на бунтовническите райони, като останалата част от империята запази стария си статут. Англия и Австро-Унгария настоявали България да се раздели на две автономни области, като от тях се отделят Беломорска и Одринска Тракия. Руската дипломация приела този проект и на 11/23 декември 1876 г. представителите на шестте Велики сили и турски представители открили заседанията на Цариградската конференция.

Конференцията одобрила предварително съставения общ проект за автономия на България. Според този проект територията, населявана от българи, се разделяла на два вилаета (области): Източен с център Търново и Западен с център София. Търновската автономна област обхващала следните санджаци: Русе, Търново, Добруджа до устието на Дунав, Варна, Сливен, Пловдив и няколко кази от Одринския вилает. Софийската област се състояла от санджаците: София, Видин, Ниш (Моравска област), Скопие, Битоля, една част от Серския санджак (трите северни кази) и от Струмишка,

Тиквешка, Велешка и Касторийска каза. Проектът уреждал и въпроса за бъдещото управление на автономните области. Предвиждало се създаването на международна комисия, която да наблюдава изпълнението на решенията на конференцията.

Турското правителство, добре осведомено за противоречията между Великите сили по Източния въпрос, още в деня на откриването на конференцията обявило, че султанът е дарил конституция, която сама по себе си урежда въпросите, с които се занимава конференцията. В началото на януари 1877 г. Високата порта свикала Велик диван, който отхвърлил колективното искане на Великите сили, въпреки че първият английски представител Солсбъри и генерал Игнатиев изтъкнали отговорността, която турското правителство поема чрез своя отказ да се вслуша в техните съвети.

След провала на Цариградската конференция Източната криза бързо започнала да клони към война. Руската дипломация се заела да осигури благоприятни международни условия за своята предстояща военна акция. През януари 1877 г. тя сключила тайна конвенция с Австрия. В случай на война между Русия и Турция Австрия поемала задължението да пази благосклонен неутралитет, като двете империи определили сферите на своето влияние на Балканите.

Все с оглед на военната подготовка, през март 1877 г. генерал Игнатиев предприема дипломатическа обиколка в Германия, Австро-Унгария, Франция и Англия. Целта на този ход на руската дипломация била да склони западните държави да разрешат на Русия да наложи със сила европейската воля, т.е. да неутрализира западните сили пред предстоящата война срещу Турция.

В резултат на руската дипломатическа инициатива през март 1877 г. в Лондон била свикана нова конференция на Великите сили. На 19/31 март представителите на Русия, Англия, Франция и Австро-Унгария, Германия и Италия подписали Лондонския протокол, към който били прибавени три отделни декларации на Русия, на Англия и на Италия. В протокола се настоявало да се въведат реформите, предпи-

сани на Високата порта от Цариградската конференция. На Лондонската конференция отново изпъкват противоречията по Източния въпрос между главните конкуренти – Русия и Англия.

След Лондонската конференция Русия преминала непосредствено към подготовката на военна акция срещу Османската империя. На 10/22 април 1877 г. княз Гортаков съобщил на руските представители в чужбина, че императорът се вижда принуден да обяви война на Турция, мотивирана с необходимостта да се запази достойнството на Европа и да се защитят християните на Изток. С царски манифест на 12/24 април 1877 г. на руските армии било наредено да преминат границата.

ОСВОБОДИТЕЛНИ ТЕЖНЕНИЯ СРЕД БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО 1876–1877 г.

След разгрома на Априлското въстание освободителното движение в България изпаднало в тежка морална и политическа криза. Но бързо изостящите се противоречия между Великите сили, избухналата Сръбско-турска война, международната подкрепа на българската кауза и усилената дипломатическа дейност в Цариград накарали българските водачи отново да се заемат с работа.

Много от останалите живи по време на априлските събития дейци се върнали в Румъния и там още през юни-юли 1876 г. закипяла оживена политическа дейност. Революционерите търсели възможности да създадат нова организация. Активността на руската политика пробудила и отдавна дремещата Добродетелна дружина.

Отново се очертали двете основни течения – революционното и консервативното. В революционното течение след неуспеха на въстанието започнали да доминират умерени либерални тежнения.

С оглед на предстоящата руска акция на Балканите Славянският комитет в Москва се зае да обедини двете течения. През юни 1876 г. московските славянофили изпратили в Букурещ своя представител Вл. Йонин със задача да помири враждуващите групи и да ги обедини в обща организация. „Старите" обаче този път отказали да се подчинят на руските внушения. Но въпреки тяхното противодействие, на 10/22 юни 1876 г. в Букурещ било свикано общо събрание на благотворителните комитети, възникнали непосредствено след Априлското въстание, за да събират помощи сред емиграцията за пострадалите априлци. Събранието учредило нова организация – Българско централно благотворително общество (БЦБО). Начело на обществото застанали Вл. Йонин, почетен председател. Кирияк Цанков – председател, и Петър Енчев – секретар. Макар че към обществото гравитирали някои крайно революционни елементи като Ст. Стамболов, по своя състав и характер то е продължение на буржоазнолибералната струя в освободителното движение, този път изцяло поставено под контрола на руските славянофили.

Против БЦБО се обявили „старите". Като противодействие на БЦБО през 1876 г. те създали в Букурещ своето „Човеколюбиво дружество".

През ноември 1876 г. БЦБО приело своята политическа програма, която предвиждала „да се възобнови от България, Тракия и Македония българската държава, гдето главният и навред преобладаващият елемент е българският". Според програмата бъдещата българска държава ще се управлява самостоятелно и независимо, чрез конституция, изработена от Народно събрание. Тя ще гарантира политическите и гражданските права на всички други народности, свобода на съвестта, задължителна обща служба и просвета за всички граждани. За постигането на тези цели вместо общо революционно действие програмата предвиждала „външна военна окупация на Турция, при която ще се състави и първото българско привременно правителство". Ясно е, че като продължавали буржоазнолибералните традиции на освободителното движение, БЦБО се отказвало от самостоятелно действие и отново възприело политическата комбинация като главно

средство за уреждането на българския въпрос. В неговата програма поради упадъка в революционното течение и дълбоката криза в българското общество след Априлското въстание се промъкнали схващанията на политическия консерватизъм. По такъв начин в новата обстановка след Априлското въстание в националното движение се наложило господството на умерените буржоазнолиберални тенденции, с ясно изразено отстъпление пред консерватизма. Решаваща роля за формиране на новите политико-програмни концепции на освободителното движение имала външната обстановка, и специално подготвената от Русия война.

Дейността на БЦБО следвала приетата политическа програма. Заложили изключително на външната намеса, неговите дейци по внушение на славянофилите започнали да набират доброволци за участие в Сръбско-турската война. Със средствата, събрани от славянските комитети и от българите в Русия, сред които най-активна роля по това време играел полковник Ив. Кишелски, били екипирани 2500 български доброволци, които били включени като три отделни отряда в състава на руската доброволческа дивизия.

След създаването на тази въоръжена формация, в БЦБО започнали да се проявяват по-радикални настроения. Изработен бил план за организиране на въстание в България, според който главната сила от 10 000 бойци трябвало да навлезе в страната от сръбска територия. Въстаническата армия щяла да бъде подкрепена и от един отряд, формиран в Южна Русия. Този план обаче останал нереализиран, тъй като скоро Сърбия била разгромена и Сръбско-турската война била прекратена.

През есента на 1876 г. дейността на БЦБО вече била изцяло подчинена на нуждите на руската дипломация. То изпратило мемоар до Великите сили, съобразен с политиката и намеренията на Русия. Неговите поделения организирали политически акции във връзка с Цариградската конференция. В хода на тази кампания били предложени няколко програми за уреждането на българския въпрос, като всичките защита-

вали националния принцип в духа на буржоазнолибералните концепции.

РУСКО-ТУРСКА ВОЙНА 1877–1878 г.

Споменато беше, че през есента на 1876 г. Русия обявила частична мобилизация и започнала да се подготвя за война с Турция. Формирани били две армии – Дунавска под командването на княз Н. Николаевич, наброяваща около 185 000 войници, и Кавказка с около 100 000 души. Във войната на страната на Русия се присъединили Румъния с около 60–хилядна армия, Черна гора с около 30–хилядна, а във финалния етап на военните действия – и Сърбия с около 56–хилядна армия.

Срещу тези обединени сили Турция противопоставила половин милионна армия, въоръжена с модерно оръжие. Значителна част от тази армия била съсредоточена на балканския боен театър, който съгласно замислите на руския генерален щаб бил разглеждан като главен оперативен плацдарм.

Съсредоточената в Румъния руска армия след няколко лъжливи маньовъра на 15/27 юли форсирала Дунава при Свищов. Междувременно други руски части проникнали вече в Добруджа. Още през същия ден 14-а пехотна дивизия на генерал М.И. Драгомиров овладяла Свищов и приготвила плацдарм за прехвърлянето на главните сили.

След форсирането на реката Дунавската армия се разделила на три отряда. Предният, под командването на генерал Гурко, с 12 000 бойци се насочил към Търново. Източният отряд, състоящ се от 70 000 души, поел към Русе. Западният, с около 35 000 души, се отправил към Никопол.

В най-активни действия се ангажирал предният пробиващ отряд. За три дни той стигнал до старата българска столица – Търново. Тук генералът получил заповед да овладее планинските проходи, за да спре проникването на турските войски в Северна България. И той бързо преминал Хаинкьойския

(Хаинбоазкия) проход, освободил Подбалканската долина, за да удари в гръб укрепените турски позиции на Шипка. С бърз марш, въпреки големите загуби, Гурко успял да постигне тази важна стратегическа маневра. На 7/19 юли 1877 г. Шипченският проход минал под контрола на руската армия, след което генерал Гурко се отправил на юг към Стара Загора. На 10/22 юли градът паднал в руски ръце.

Макар и с минимални сили, предният отряд овладял важни позиции, които ограничили оперативните възможности на противника. Именно поради това турското командване решило да разгроми отряда на Гурко и през юли 1877 г. хвърлило срещу него 40–хилядна армия, командвана от Сюлейман паша. Решителните сражения станали при Стара Загора на 19/31 юли. Малкият отряд от 3500 руси и български опълченци бил атакуван от 15–хилядна турска войска. Започнали люти боеве и въпреки героизма на руските и българските бойци, те трябвало да изоставят града и да се окопаят в шипченските твърдини.

Отбраната на Шипка била възложена на военния корпус на генерал Радецки, който разполагал с около 6500 войници, включително и 5 български опълченски дружини. В хода на сраженията към този малък отряд се присъединил и Брянският полк. Срещу защитниците на прохода турците насочили близо 30–хилядна армия, фанатично окуражена от победата при Стара Загора.

Настъплението на армията на Сюлейман паша срещу Шипка и връх „Св. Никола" започнало на 9/21 август. Без оглед на жертвите, турският генерал подемал атака след атака. Постепенно неговите войски пъплели към върха. Боевете ставали все по-кървави. Защитниците на „Орлово гнездо" при връх „Св. Никола" отблъснали с последните куршуми и камъни връхлитащите турски орди. На 10/22 август турската армия била преустроена в нов ред и на другия ден подела атаката с дива ярост. Защитниците изнемогвали под нейните удари. Техните сили се изчерпали, но те не изоставили позицията. Вечерта на 11 август, когато всичко изглеждало вече загубено, ген. Радецки изпратил в подкрепление малък отряд от 205 бойци, които влезли в незабавна атака и отблъснали

връхлитащите турски редици. Проходът останал в ръцете на руската армия и на българските опълченци. По такъв начин планът на турското командване да прехвърли войски в Северна България и да премине в контранастъпление бил провален, а това в голяма степен решило крайния изход на войната.

По времето, когато при Стара Загора и Шипка се леела обилна кръв, ожесточени сражения се водели и в Северна България. Най-многобройният източен отряд действал в четириъгълника Русе–Силистра–Варна–Шумен. Достигнал обаче до линията Черна вода– Кюстенджа, източният отряд преминал към позиционна война, без да допринесе нещо съществено за решаване на главните стратегически задачи.

По-активен бил западният отряд. На 4/16 юли той овладял град Никопол, но поради това, че проявил колебания, дал възможност на 15–хилядната турска армия начело с Осман паша с ускорен марш от Видин да достигне Плевен и да го превърне в крепост срещу руското настъпление. След този тактически пропуск на руското командване започнали упоритите боеве за Пле-вен. На 8/20 юли градът бил атакуван за пръв път. Но русите били отблъснати, като дали много жертви. На 30 юли започнала втората атака, но поради грешки на командването начело с генерал Криденер и този път въпреки седемте хиляди жертви атаката била отбита. Дълго време било нужно на руската армия, за да предприеме третата атака. Тя била извършена едва в края на август. Но и този път, въпреки 15–хилядните жертви, градът останал в ръцете на Осман паша. Тогава руското командване решило да премине към тотална блокада на Плевен, осъществена от генерал Е. И. Тотлебен. Под негово ръководство войските на Осман паша били откъснати от снабдителните бази и чрез тежки сражения при Гривица, Дъбниците и Телиш били постепенно обезкървени. Почувствал стягащите се клещи на руската армия, Осман паша решил да се измъкне от обръча и да отстъпи към София. Но при този опит, извършен на 27 срещу 28 ноември, неговата армия била разбита. На следващия ден той вдигнал над крепостта бяло знаме.

Падането на Плевен фактически решило изхода на войната. Руската армия преминала в общо настъпление въпреки започналата люта зима. Три големи отряда потеглили на юг към Цариград. Западният, под командването на генерал Гурко, форсирал Стара планина и на 19/31 декември 1877 г. навлязъл в Софийското поле. На 23 декември София била освободена и отрядът настъпил на юг към Пловдив. Вторият, централен или Троянски отряд под командването на генерал Карцов, проникнал в Подбалканските полета, освободил Карлово и по-късно бил подчинен на генерал Гурко.

Тези обединени сили освободили град Пловдив на 4/16 януари 1878 г. Армията на Сюлейман паша отстъпила панически към Гюмюрджина и Дедеагач.

По това време на юг настъпил и третият (Шипченски) отряд под командването на генерал Радецки. На 27–28 декември 1877 г. Радецки разбил при Шипка–Шейново армията на Вейсел паша. Оттук Шипченският отряд заедно с отряда на генерал Гурко се насочили към Одрин, който на 8/20 януари 1878 г. паднал в руски ръце. Руските войски се изправили пред Цариград. Турция фактически била разгромена.

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНАТА

Входа на Руско-турската война се разгърнало широко национално движение, което се изразило в няколко посоки: в непосредственото участие на българите във военните действия на страната на руската армия, в движението на селяните за ликвидиране на архаичния аграрен строй в селското стопанство, за унищожаване на турските чифлици и в спонтанно национално движение за обединение на България, което се разгърнало в края на войната, и най-вече след спиране на военните действия.

Българите започнали да се подготвят за войната още в края на 1876 г., когато БЦБО поискало от руските власти да създаде с тяхно съдействие българска войска, която да участва във военните действия като самостоятелна бойна единица. Тази идея била възприета от руското командване и подкрепена от славянските комитети. В нейна полза действало и Одеското българско настоятелство. Славянските комитети започнали да събират средства за екипиране на българските доброволци. На 20 октомври 1876 г. руският военен министър подписал заповед за създаване на българска войска.

При това положение след свършването на Сръбско-турската война българският доброволчески отряд бил изтеглен в Румъния, за да образува ядрото на бъдещите опълченски дружини. В Опълчението се записали и много младежи от вътрешността на страната и от емиграция. Така в началото на 1877 г. в гр. Кишинев били сформирани три батальона от български доброволци, обособени като „Пеши конвои на главнокомандващия княз Николай Николаевич". След обявяването на войната българските части се увеличили до 7500 бойци и били реорганизирани под наименованието Българско опълчение, командвано от генерал Н.Г. Столетов.

Жителите на град Самара подарили специално изработено знаме, останало известно в нашата история като „Самарското знаме".

Независимо че руското командване определило на Опълчението изключително обозни функции, българските доброволци участвали храбро в боевете за освобождението на България в състава на предния отряд на генерал Гурко.

Бойното им кръщение било при Стара Загора. За техния героизъм свидетелства руският генерал Раух: „Българските дружини се биха и умираха геройски. Въпреки убийствения огън, измъкващ от строя цели редици, дружините не трепваха, но даже сами минаваха в настъпление и само когато почти половината от офицерите и низшите чинове излязоха от строя, отстъпиха пред грамадното числено превъзходство на противника". След боя при Стара Загора руското командваме променя отношението си към Опълчението и то, вече като пълноценна бойна единица, било включено в състава на VIII

корпус, защитавал Шипченския проход. Тук на Шипка опълченците показали своите превъзходни морални и бойни качества.

Наред с Опълчението, българите взели дейно участие във войната и чрез редица други въоръжени формации. На 12 април 1877 г. БЦБО се обръща с апел към българския народ да се въоръжи и да се готви за предстоящите боеве. „Въоръжени само – се казва във възванието, – ние ще бъдем достойни за положението, което ни се приготовлява, и ще способстваме да осигурим независимостта на нашето отечество. Нашият интерес, нашето бъдеще, самото наше спасение изисква да въстанем всинца".

Макар и без политическа организация, по време на войната българите участвали в многобройни отряди, които вършели разузнавателна работа, охранявали стратегически обекти или пряко участвали във военните действия. В Родопите и Гюмюрджинско действал Петко воевода с отряд от 300 души. В Македония била създадена дружината на братя Георгиеви, в Трънско – на Тако Пеев и Симо Соколов, в Ловешко, Етрополско и Тетевенско – на воеводите Ильо Марков, Георги Пулевски, Цеко Петков, Георги Антонов, в Еленския и Котленския балкан голяма чета на П. Хитов участвала в десетки сражения срещу турската армия. Почти навсякъде били сформирани бойни отряди за защита на населението от изстъпленията на башибозука.

Българското население оказало помощ на руската армия, като подпомагало военното разузнаване, служело в обозите, показвало пътищата, снабдявало войските с провизии, уреждало лазарети. Много българи подпомогнали руските части при зимното форсиране на Стара планина. А при боевете на връх Шипка близо хиляда габровци носели по позициите вода и куршуми.

В хода на войната бил решен и аграрният въпрос в полза на българското селячество. Голяма част от планинското население слязло в равнините, разграбило турските чифлици, настанило се в бившите турски селища. По този начин българските селяни унищожили последните остатъци от старата аграрна система. Заедно с това още преди мирния договор със

съдействието на Руското гражданско управление, ръководено от княз В. А. Черкаски, били изградени първите органи на бъдещата държава. Българите избрали свои градски съвети, създали въоръжена милиция, чертаели планове за организиране на българска армия.

През 1877–1878 г. се разраства огромно движение за националното обединяване на българските земи под стряхата на единната българска държава. Това движение обхваща частите на България, останали извън периметъра на бойните действия – главно Южна Тракия, Родопите и Македония. През 1878 г. българите от тези области – от Разложко, Ахъчелебийско, Демирхисарско, представителите на българската църква и българските общини от Македония се обръщат към руските военни и граждански власти със стотици молби и петиции, в които се настоява да се освободят и техните земи, за да се присъединят към общото отечество. В своето обръщение до Великите сили от 28 май 1878 г. представители на общините от Македония настояват да не бъдат отделяни насилствено от тяхното отечество. „Нашите желания и нужди, декларират македонските българи, са общи и неразлучни с тия на нашите братя българе, които населяват Мизия и Тракия".

Така в хода на войната се осъществява могъщо националноосвободително движение, което, слято с победоносното настъпление на руската армия, допринася за освобождението на България.

ОТ САН СТЕФАНО ДО БЕРЛИН. РЕЗУЛТАТИ ОТ РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ПРЕЗ 1877–1878 г.

След падането на Плевен и разгрома на турската армия при Шейново Турция била принудена да иска примирие. То било подписано на 19/31 януари 1878 г. в Одрин. Но в този съдбоносен момент срещу Русия се изправят обединените сили на Запада. На 14 януари 1878 г. Англия предупредила,

че всеки договор между Русия и Турция, който би изменил постановленията на Парижкия мир от 1856 г. и Лондонския протокол от 1871 г., трябва да се съгласува с европейските сили. Срещу Русия се обявява и Австро-Унгария. В подкрепа на колективния ултиматум Англия изпраща през февруари 1878 г. силна флота в Мраморно море. Изправена отново срещу обединените сили на Запада, Русия била принудена да приеме тяхното предположение за свикване на международна конференция по Източния въпрос.

Междувременно руската дипломация побързала да сключи предварителен договор с Турция, който да послужи като изходна база за нейните преговори с Великите сили. Този договор бил подписан в Сан Стефано на 19 февруари (3 март) 1878 г.

Съгласно неговите постановления, България се превръща в автономно трибутарно княжество с християнско правителство и народна милиция. В границите на Българското княжество се включват Дунавска България, без Северна Добруджа, която се предава на Румъния, цяла Тракия, без Гюмюрджинско и Одринско, които остават в Турция, и цяла Македония, без Солун и Халкидическия полуостров. Нишко без Пирот и Враня преминавало към Сърбия. По такъв начин Третата българска държава, с малки изключения, обединявала земите, населявани от българи.

В същото време договорът задоволявал историческите претенции и на другите балкански народи. Той санкционирал независимостта на Черна гора, Сърбия и Румъния. Тяхното участие във войната на страната на Русия било възнаградено с редица териториални придобивки. Румъния получила Северна Добруджа, а Сърбия – Нишкия санджак, земи, населявани отколе с българи.

Така била начертана една програма за трайно уреждане на Източния въпрос в съответствие с историческите, етническите и моралните права на балканските народи.

Но Санстефанският мирен договор бил анулиран от Великите държави. Те не искали тук, на Балканите, да се създаде голяма държава, която би се превърнала в преграда за тяхното влияние в Европейския югоизток, би контролирала

подстъпите към колониалните владения в Африка и Азия. На Великите сили били нужни на Балканите малки и враждуващи помежду си държавници–клиентела за политически и военни комбинации. Те желаели този район да живее във войни и конфликти, които винаги могат да бъдат повод за намеса. Тази политическа стратегия отразявала конюнктурните настроения на европейската дипломация, а не реалните интереси на западните сили и на Русия.

И в духа на предварителните споразумения, когато руският канцлер Горчаков беше поел тържествено обещание, че българската държава ще се създаде само между Дунава и Балкана, веднага след 3 март започнала подготовката за свикване на европейски конгрес за окончателно уреждане на източните работи.

Последвала бурна дипломатическа дейност, която завършва със сключеното през май 1878 г. Лондонско споразумение, подписано от руския посланик граф П. Шувалов.

Това предварително споразумение обезличило Санстефанския договор. По същество то било първообраз на бъдещия мирен договор, подялба на източното наследство между Русия и Англия. И поради това Лондонското споразумение било прието като основа за работата на свиканията през юни 1878 г. Берлински конгрес. На конгреса били представени великите европейски сили – Германия, Австро-Унгария, Франция, Великобритания, Италия и Русия. До него била допусната и турска делегация, но на другите балкански държави бил отказан дипломатически прием. За председател на конгреса бил избран германският канцлер Ото Бисмарк.

Съгласно постановлението на Берлинския конгрес, прието на 1 юли 1878 г., се създавало зависимо от Портата българско княжество, обхващащо земите на Северна България и Софийския санджак. Тракия под наименованието Източна Румелия оставала зависима от султана провинция. Одринско, Беломорието и Македония били върнати на Турция, Северна Добруджа била дадена на Румъния, а Нишкият санджак – на Сърбия. Така България била ограбена и озлочестена.

Берлинският договор е един акт на господстващите през XIX в. в Европа и света неравноправни политически отношения, диктували от Великите сили за сметка на малките народи. Той има съдбоносни последици за развитието на Европейския югоизток и за международните европейски отношения. Неговите постановления, несъобразени с националния принцип, нито с естествените исторически и етнически права на балканските народи, предопределили бъдещото развитие на Балканите в условия на непрекъснати войни и конфликти. Това силно накърнило интересите на балканския свят, но запазило възможността на Великите държави да се месят в източноевропейските работи с оглед на своите интереси. В далечна историческа перспектива берлинската система не била изгодна и за Европа. Тържествуващата през 1878 г. европейска дипломация била недалновидна да предвиди разумно развитието на балканския свят и реално да обезпечи дори своите действителни интереси.

Така отшумели последните събития, свързани с историята на Българското възраждане. Освобождението на България през 1878 г., резултат от Руско-турската война, възстановило, макар и в ограничен периметър, българската държава. За земите, освободени от турска власт, войната изиграла ролята на социален преврат. Тя открила възможности за развитието на България по пътя на капитализма.

Но, разбира се, изходът от Източната криза през 1875–1878 г. не съответствал на постиженията на Българското възраждане нито в икономическата, нито з политическата, нито в културната област. Българското възраждане поради посочените вече причини не успяло да завърши естествено и нормално чрез една победоносна революция. Именно поради това България през 1878 г. не успяла да уреди своите проблеми в съответствие с историческите потреби на българското общество. Преди всичко тя била разпокъсана, нейните земи – разпръснати под властта на четирите съседни балкански държави. Това накърнило започналото стопанско развитие на страната, разпокъсало естествено формиралата се стопанска общност превърнало България в икономически слаба

държавица, без реални възможности за стопански прогрес. От друга страна, неблагополучното решение на българския въпрос разпокъсало току-що формираната нация, спряло процеса на нейното по-нататъшно консолидиране, подхранило апетита на чужди държави към българското наследство и в огромна степен предопределило нещастията на българите в Македония и Тракия през следващите десетилетия. Така бил спънат процесът на културното развитие на българските земи.

Решението на българския въпрос не съответствало и на постиженията на Българското възраждане в политическата област. Вместо създаването на една демократична република, България била превърната във васално княжество, играчка в ръцете на Великите държави.

Това решение на българския въпрос имало тежки политико-психологични последици. Буржоазната върхушка, която застанала начело на държавата, била обезличена морално и политически. Тя станала проводник на чужди домогвания и интереси. Това предопределило безкрайната борба между „филите" и „фобите" в новата история, които изхабили моралния кредит на възрожденската епоха и тласнали страната към морално-политическа деградация.

Така в салоните на Берлинската община през 1878 г. Великите сили обезличили резултатите от едно вековна развитие. По-нататъшната съдба на България щяла да покаже дали тя ще може да запази своето име, да събере земите си, да осигури за своя народ стопански и духовен напредък, без да накърнява историческите права на другите балкански народи.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. ПОДБРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Б., Паисий Хилендарски. С., 1984.

Ангелов, Д., Образуване на българската народност. С., 1971.

Априлското въстание 1876 г. Сборник от доклади и изказвания на юбилейната научна сесия в София. С., 1966.

Арнаудов, М., Българско възраждане. Наченки на движението за народност, култура и независимост. С., 1941.

Арнаудов, М., Българското книжовно дружество в Браила 1869–1876. С., 1966.

Арнаудов, М., Васил Евстатиев Априлов. Живот, дейност, съвременници (1789–1847). С., 1935.

Арнаудов, М., Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. 3 изд. С., 1968.

Арнаудов, М., Иларион Макариополски и българският черковен въпрос. – В: Сборник Иларион Макариополски, митрополит Търновски. С., 1925.

Арнаудов, М., Неофит Хилендарски Бозвели. 1848–1875. Живот, дело, епоха. 2 прераб. изд., т. I–II, С., 1971.

Беляев, Н.И., Русско-турецкая война 1877–1878 г. М., 1956.

Бендерев, Ат., История на българското опълчение и освобождението на България 1877–1878 г. С., 1930.

Боршуков, Г., История на българската журналистика 1844–1877, 1878–1885. С., 1965.

Бурмов, Ал., Български революционен централен комитет (1868–1876). С., 1943.

Бурмов, Ал., Съществувал ли е Централен революционен български комитет в Букурещ през 1869–1872 г.? – Ист. пр., 1961, кн. 3 (същото в Избр. произв., т. II. С., 1974).

Бурмов, Ал., Таен централен български комитет. – Ист. пр., XV., 1960, кн. 2 и 3 (същото в Избр. произвв., т. II. С., 1974).

Бурмов, Ал., Формиране на Ботевата чета. – Ист. пр., XII, 1956, кн. 4.

Бурмов, Ал., Четническото движение в България през 1867 г. – ГСУ, Фил.-ист. фак., т. III, 1960 (същото в Избр. произв., т. II. С., 1974).

Бурмов, Т., Българо-гръцка църковна разпра, С., 1902.

Българската нация през Възраждането. Сборник от изследвания, С., 1980.

Българското възраждане и Русия (Сб. статии). Ред. колегия Д. Косев и др. С., 1981.

Банков, Н., История на българското учебно дело в България открай време до Освобождението. Ловеч, 1903.

Велики, К., Браилските бунтове 1841–1843 г. С., 1968.

Велики, К., В. Трайков. Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война 1828–1829 г., Сб. от документи, С., 1980.

Вълков, Г., Българското опълчение. Формиране, бойно изложение и историческа съдба. С., 1983.

Гандев, Хр., Априлското въстание 1876 г. С., 1974.

Гандев, Хр., Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване. С., 1972.

Гандев, Хр., Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. – В: В чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., 1974.

Гандев, Хр., Зараждане на капиталистическите отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. С., 1962.

Гандев, Хр., Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. – Ист. пр., 1956, кн. 4.

Гандев, Хр., Ранно възраждане 1700–1860. С., 1939.

Гандев, Хр., Търговска обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. – ГСУ, Ист.-филолог. фак., т. X, 1943/1944. С., 1944.

Гандев, Хр., Фактори на Българското възраждане. 1600–1830. С., 1943.

Гачев, Г.Д., Ускоренное развитие литературы. М., 1964.

Генов, Г., Източният въпрос (Политическа и дипломатическа история), ч. I, II. С., 1925, 1926.

Генчев, Н., Българската национална просвета и Русия след Кримската война. – ГСУ, Фил.-ист. фак., т. LXVI, 1972–1973, кн. III – История. С., 1974.

Генчев, Н., Възрожденският Пловдив. Принос в българското духовно възраждане. Пловдив, 1981.

Генчев, Н., Георги Стойков Раковски и българската национална просвета. – В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973.

Генчев, Н., Г.С. Раковски и външнополитическите проблеми на българската национална революция. – Във: В памет на академик Михаил Димитров. С., 1974.

Генчев, Н., Левски, революцията и бъдещият свят. С., 1973.

Генчев, Н., Одеското българско настоятелство. – ГСУ, Фил.-ист. фак., т. LXIV (1970), кн. III – История. С., 1972.

Генчев, Н., Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. – В: Пламъкът на Солунския светилник. С., 1970.

Генчев, Н., Франция в българското духовно възраждане. С., 1979.

Генчев, Н., Франция и българският църковен въпрос през 40-те години на XIX в. – В: Сборник в чест на академик Христо Христов. С., 1976.

Генчев, Н., Франция, католицизмът в Ориента и в България през 40-те и 50-те години на XIX в. – В: България и европейските страни през XIX–XX в. С., 1975.

Гечев, М., Килийните училища в България. С., 1967.

Георгиев, Г., П. Топалов, Кратка история на освободителната война. С., 1958.

Гълъбов, К., Въстанието в героична Перущица (април 1876). С., 1976.

Дамянов, С., Франция и българската национална революция. С., 1968.

Димитров, М., Комитетът на „старите". Добродетелна дружина. – В: България 1000 години. 927–1927. С., 1930.

Димитров, М., Любен Каравелов, Биография. С., 1959.

Димитров, М., Христо Ботев. Биография. С., 1948.

Димитров, М., Христо Ботев. Идеи, личност, творчество. С., 1919 (2 изд. С., 1945).

Димитров, Стр., Въстанието от 1850 г. в Северозападна България. С., 1972.

Димитров, Стр., Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места. – Родопски сборник, т. I.

Димитров, Стр., К. Манчев, История на балканските народи XV–XIX в. С., 1971.

Димитров, Стр., Към въпроса за отменянето на спахийската система в нашите земи. – Ист. пр., 1956, кн. 6.

Димитров, Стр., Чифлишкото стопанство в България през 50–70-те години на XIX в. – Ист. пр., XI, 1953, кн. 2.

Динеков, П., Възрожденски писатели. С., 1962.

Динеков, П., Движение на идеите в българската литература през втората половина на XVIII в. – Литературни въпроси. С., 1963.

Динеков, П., Първи възрожденци. С., 1944.

Дойнов, Ст., Българите и първото сръбско въстание. – Ист. пр., 1970, кн. 5.

Дойнов, Ст., Българската общественост в Руско-турската освободителна война 1877–1878. С., 1978.

Дойнов, Ст., Българското националноосвободително движение 1800–1812. С., 1979.

Дринов, М., Няколко бележки за Хаджи Йоакима даскала Кърчовскаго. – Пер. сп., XI, 1900.

Жечев, Н., Браила и Българското културно-национално възраждане. С., 1970.

Жечев, Н., Велчова завера 1835. С., 1985.

Жечев, Т., Българският Великден или страстите български. С., 1975.

Златарски, В., Въстания и опити за въстания до средата на XIX в., – В: България 1000 години. 927–1927. С., 1930.

Иванов, Й., Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност. 2 доп. изд. С., 1917.

Иванов, Й., Български старини из Македония. С., 1931 (Второ фототипно издание под ред. Б. Ангелов, Д. Ангелов. С., 1970).

Иванов, Й., Гръцко-българските отношения преди църковната борба. – В: Юбилеен сборник Л. Милетич по случай 25-годишна книжовна дейност (1886–1911). С., 1912.

Икономиката на България, т. I. С., 1969.

Иречек, К., История на българите. Под ред. на В. Златарски. С., 1929.

История на българската литература, т. II. Литература на Възраждането. С., 1966.

Каракостов, Ст., Българският възрожденски театър на освободителната борба... 1858–1878. С., 1973.

Кирил, патриарх Български. Екзарх Антим (1816–1888). С., 1956.

Кирил, патриарх Български. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в. (1859–1865). С., 1962.

Киселков, В., Софроний Врачански. Живот и творчество. С., 1963.

Коледаров, П., Към историята на „Добродетелната дружина". – Изв. Инст. ист., т. 16–17. С., 1966.

Кондарев, Н., Към въпроса за революционното движение в България през 1867–1871 г. С., 1958.

Конобеев, В.Д., Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972.

Косев, Д., Въстанието на селяните в Северозападна България през 1850 г. и неговите причини. – Ист. пр., VI, 1949–1950, кн. 4–5.

Косев, Д., Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в. – Ист. пр., XII, 1956, кн. 3.

Косев, Д., Към историята на революционното движение в България през 1867–1871 г. С., 1958.

Косев, Д., Отражението на Кримската война (1853–1856) в България. – Ист. пр., III, 1946–1947, кн. 2.

Косев, К., Бисмарк, източният въпрос и българското освобождение 1856–1878. С., 1978.

Косев, К., За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968.

Косев, К., Д. Дойнов, Н. Жечев, История на Априлското въстание 1876. С., 1976.

Косев, К., Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1963.

Кратка история на българската архитектура. С., 1968.

Лалков, М., Балканското националноосвободително движение през XIX в. (1804–1878 г.). С., 1982.

Мавродинов, Н., Изкуството на Българското възраждане. С., 1957.

Маждракова, О., Четата на поп Харитон. С., 1963.

Маринов, Д., Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградчишко и Берковско). – Сб. НУНК, III, 1890.

Маркова, З., Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976.

Маркова, З., Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., 1967.

Митев, Й., Българското опълчение в Освободителната война. С., 1952.

Мишев, Д., Начало на българската пробуда. С., 1925. Мутафчиева, В., Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVIII в. С., 1962.

Натан, Ж., Стопанска история на България. С., 1957.

Начов, Н., Цариград като културен център на българите до 1877 г. – Сб. БАН, 1925, кн. 19.

Нешев, Г., Културни прояви на българския народ XV–XVIII в. С., 1978.

Ников, П., Възраждане на българския народ. Църковнонационални борби и постижения. С., 1929 (2 изд. С., 1971).

Новичев, А.Д., История Турции. т. I. Ленинград, 1968. Освобождение Болгарии от турецкого ига. М., 1953. Освобождението на България от турско робство. Сборник от статии. С., 1958.

Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962). Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от История славянобългарска. С., 1962.

Пантев, А., Българският въпрос във Великобритания 1876–1878. С., 1981.

Паскалева, В., За началния етап на образуването на българската нация. – Ист. пр., 1962, кн. 6.

Паскалева, В., За някои особености и фактори на образуването на българската нация през първата половина на XIX в. – Изв. Инст. ист., т. 16–17, 1966.

Паскалева, В., За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. – Ист. пр., 1960, кн. 5.

Паскалева, В., Икономически прониквания на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. – Изв. Инст. ист., т. 7, 1957.

Паскалева, В., Прусия–Германия и българският въпрос през третата четвърт на XIX в. – Ист. пр., 1973, кн. 5.

Пенев, Б., История на българската литература, т. II. С., 1932; т. III. С., 1933.

Пенев, Б., Начало на Българското възраждане, 3 изд. С., 1946.

Пенев, Б., Паисий Хилендарски. С., 1946.

Пенев, Б., Лекции по история на българския драматичен театър. Първа част. С., 1952;

Петканова, Д., Дамаскините в българската литература. С., 1958.

Петров, П., Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975.

Петровский, И.Н., К биографии Христофора Жефаровича. – Изв. Отд. русского яз. и слов. акад. наук., 1910, XV, кн. 3.

Проблеми на българската историография след Втората световна война, С., 1973.

Проблеми на Българското възраждане (Сб. изследвания), ред. Кр. Шарова и др. С., 1981.

Протич, А., Денационализация и възраждане на нашето изкуство от 1393 до 1879 г. – В: България 1000 години. 927–1927. С., 1930.

Радев, Ив., Софроний Врачански. Личност и творческо дело. С., 1983.

Радев, С., Македония и Българското възраждане. I. (Борбите за народност и народна църква). С., 1942.

Радкова, Р., Неофит Рилски и новобългарската култура. Първата половина на XIX в. С., 1983.

Робинсон, А.Н., Историография славянского Возрождения и Пайсий Хилендарски. М., 1963.

Романски, Ст., Заговорът на Г. С. Раковски в Браила през 1842 г. – Сб. БАН, кн. XIV, 1922.

Сакъзов, Ив., Развитие на градския живот и занаятите в България през XVIII–XIX в. – В: България 1000 години. 927–1927. С., 1930.

Светилник на новобългарската просвета. Съст. и ред. Ж. Атанасов, Ил. Конев. С., 1962.

Стойков, А.П., Краят на Велчовата завера. – Сб. БАН, кн. XXVI.

Стоянов, З., Васил Левски (Дяконът). Черти из живота му. С., 1946.

Стоянов, З., Записки по българските въстания 1870–1876. С., 1981.

Стоянов, З., Христо Ботев. Опит за биография. С., 1946.

Стоянов, М., Начало на протестантската пропаганда в България. – Изв. Инст. ист., т. 14–15, 1964.

Смоховска-Петрова, В., Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. (Нови данни из архивата на А. Чарторински). С., 1964.

Страшимиров, Д., История на Априлското въстание. Т. I–III. Пловдив, 1907.

Страшимиров, Д., Комитетско десетилетие (епоха на комитетите) 1866–1876. – В: България 1000 години. 927–1927. С., 1930.

Тарле, И.В., Крымская война, 2 исправл. и допл. изд., т. I–II. М., 1950.

Тодоров, Г., Историческите възгледи на Паисий Хилендарски. – Изв. Инст. ист., т. XX, 1968.

Тодоров, Н., Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972.

Тодоров, Н., Филики етерия и българите. С., 1965.

Тодорова, М., Англия, Русия и Танзиматът. С., 1980.

Трайков, В., Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974.

Унджиев, Ив., Васил Левски. Биография. С., 1967.

Унджиев, Ив., М. Велева, Н. Генчев, К. Косев, Основни моменти в развитието на българската историография върху Възраждането.

Първи конгрес на Българското историческо дружество. Т. II. С., 1972.

Унджиев, Ив., Цв. Унджиева, Христо Ботев. Живот и дело. С., 1975.

Фермаджиев, Н., Родови хроники. С., 1977.

Фортунов, П.К., Война 1877–1878 и освобождение Болгарии. М., 1950.

Хинков, Хр., Стопански фактори за Българското възраждане. С., 1947.

Христов, Хр., Аграрни отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964.

Христов, Хр., Българските общини през Възраждането. С., 1973.

Христов, Хр., Към въпроса за заграбването на селските земи през XIX и началото на XX в. – Изв. Инст. ист., т. 14–15, 1964.

Христов, Хр., Освобождението на България и политиката на западните държави 1877–1878. С., 1968.

Христов, Хр., Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело. С., 1972,

Христов, Хр., Прилагане на капиталистическия начин на производство в българското селско стопанство през 60-те и 70-те години на XIX в. – Ист. пр., 1964, кн. 1.

Цветкова, Б., Извънредни данъци и държави повинности в българските земи под турска власт. С., 1958.

Цветкова, Б., Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV–XVI в., ч. I, НИБИ, V, 1954; ч. II, НИБИ, VI, 1955.

Цветкова, Б., Проучвания на градското стопанство през XV–XVIII в., С., 1972.

Цонев, Б., Новобългарската писменост преди Паисия. – Бълг. преглед, 1, 1894, кн. 8.

Чилингиров, Ст., Българските читалища преди Освобождението. С., 1930.

Шарова, Кр., Втората българска легия в Белград (1867.–1868). – Във: В памет на академик Михаил Димитров. С., 1974.

Шарова, Кр., Любен Каравелов и българското освободително движение 1860–1867. С., 1970.

Шишков, П., История на нашето занаятчийство до Освобождението ни. С., 1922.

Шишманов, Ив., Избрани съчинения, т. 1. Българско възраждане. Студии. Под ред. Г. Димов. С., 1965.

Шишманов, Ив., Нови студии из областта на Българското възраждане. Васил Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели. – Сб. БАН, кн. XXI, 1926.

Шишманов, Ив., Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на Новобългарското възраждане. – В: Избр. съчинения, т. I. С., 1965.

Шишманов, Ив., Раковски като политик. – В: Избр. съчинения, т. I. С., 1965.

Шишманов, Ив., Увод в историята на Българското възраждане. – В: Избр. съчинения, т. I, С., 1965.

Юрданов, Ю., История на българската търговия до Освобождението. Кратък очерк. С., 1938.

II. ПОДБРАНИ ИЗВОРИ

Автобиография на Григор Пърличев. – Сб. НУНК, XI. 1894.

Автобиография на Григор Пърличев под ред. на д-р П. Обрешков. С., 1928.

Ангелов, Б., Съвременници на Паисий, т. I, II. С., 1963, 1964.

Апостолидис, М., Ал. Пеев. Кондика на Пловдивския абаджийски еснаф. – Год. Нар. библ. в Пловдив, кн. I–II и кн. III. С., 1931, 1932.

Априлов, В., Денница новоболгарскаго образования. I. Одесса, 1841.

Априлов, В., Дополнение к Деннице новоболгарскаго образования. СПб, 1842.

Априлов, В., Събрани съчинения под ред. на М. Арнаудов. С., 1940.

Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи под ред на Ал. Бурмов, т. I–III, С., 1954–1956.

Арнаудов, М., Из дейността на Неофит Бозвели. Неиздадени писма, речи и заявления. – ГСУ, Ист.-филолог. фак., т. XXXIII, 1937.

Арнаудов, М., Непознатият Бозвели. Първообразът на „Мати Болгария" и други необнародвани трудове и писма. С., 1942.

Архив Георги Стойков Раковски, т. I, С., 1952; т. II, С., 1957; т. III. С., 1966; т. IV. С., 1969.

Барсов, Н., Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854–1884) и материалы для истории освобождения Болгарии.

Библиотека д-р Иван Селимински, кн. I–XII. С., 1904–1931.

Бозвели, Н., Съчинения. Подбр. и ред. С. Таринска, С., 1968.

Бончев, Н., Съчинения. С., 1983.

Ботев, Хр., Събрани съчинения. Т. I–III. С., 1976.

Буквар с различни поучения, събрани от Петра хаджи Беровича за българските училища. Брашов, 1824.

Бурмов, Ал., Христо Ботев и неговата чета. Под ред. на Кр. Шарова, С., 1974.

Българското опълчение. Документи под ред. на М. Михов. Т. I–III. С., 1956–1959.

Васил Левски. Документално наследство. Под ред. на К. Възвъзова и Н. Генчев. С., 1973.

Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. С., 1951.

Врачански, Софроний, Избрани произведения под ред. на П. Динеков. С., 1946.

Възпоменателен сборник по случай стогодишнината от Освободителната руско-турска война 1877–1878 г., отг. ред. Н. Генчев. С., 1979.

Генов, Г.П., Международни актове и договори, засягащи България. – ГСУ, Юрид. фак., XXXIV, 1938–1939. С., 1940.

Генчев, Н., Й. Калудова, Записка относно мерките по образованието на славяните в Русия. – Изв. държ. арх., кн. XX, 1970.

Георги Стойков Раковски, Възгледи, дейност и живот. Т. I. С., 1964; т. II. С., 1968.

Георгиев, п. Й., Материали по църковната борба. – Сб. НУНК, кн. XXII–XXIII, 1906–1907; кн. XXIV, 1908.

Георгиев, п. Й., Материали по църковната борба (Архив на Нео-фита Бозвели). – Сб. БАН, кн. XIV, 1921.

Греков, М., Спомени. Съст. и ред. Хр. Йонков. С., 1971.

Григорович, В.И., Очеркь путешествия по Европейской Турции, II изд., М., 1877.

Дневникът на Ханс Дершвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. Прев. М. Киселинчева, ред. Н. Кехлибарева, предг. и бел. В. Мутафчиева. С., 1970.

Документи за българската история. Т. I, Архив на Найден Геров, ч. I (1857–1870). Подредил Т. Панчев, под ред. на М. Попруженко. С., 1931, ч. II (1871–1896). Под ред. на М. Попруженко. С., 1932; Т. III. Документи из турските държавни архиви, ч. I (1564–1872). Подбрал и превел П. Добрев, С., 1940.

Документи за българската история из германските архиви 1829–1877. Съст. и ред. Хр. Христов, В. Паскалева. С., 1963.

Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила 1868–1876. Подбр. П. Миятев, Г. Димов. С., 1958.

Доросиев, Л., Материали за изучаването на учебното дело в България. С., 1925.

Еснафски документи и еснафски организации в турско време. С., 1907.

Житие и страдания грешнаго Софрония. Под ред. на П. Динеков. С., 1966.

Захариев, Ст., Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Виена, 1870 (фототипно издание с коментар. С., 1973).

Златарски, В.Н., История во кратце о болгарском народе словенском. Сочинися и списася в лято 1792 Спиридоном йеросхимонахом. С., 1900.

Из архивата на Найден Геров. Кн. I и II. Под ред. Т. Панчез. С., 1911, 1914.

Извори за българската история. Т. X. Турски извори за българската история, серия XV–XVI, I, съст. и ред. Б. Цветкова и В. Мутафчиева. С., 1964; Т. XIII. Турски извори за българската история, серия XV–XVI, I–II, подбр. и коментирали А. Хананел и Е. Ешкенази. С., 1958–1960; Т. XIX. Турски извори за българската история. III, съст. и коментирала Б. Цветкова.

История славеноболгарская. Собрана и нареждена Паисіем іеромонахом в лето 1762. Стъкмил за печат по първообраза Йор. Иванов. С., 1914.

Ихчиев, Д., Принос към въпроса за спахиите в Османската държава и турски документи върху тях. – Сб. НУНК, XXV, нова редакция, кн. VII, 1909.

Ихчиев, Д., Турски държавни документи за Осман Паззатоглу Видински. – Сб. НУНК, XXIV, 1911.

Каравелов, Л., Събрани съчинения в девет тома. Под ред. на Цв. Унджиева, Д. Леков, П. Тотев. С., 1965–1968.

Касабов, Ив., Моите спомени от Възраждането на България с революционни идеи. С., 1905.

Кирил, патриарх Български. Граф Н.П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследвания и документи, I, С., 1958.

Кирил, патриарх Български. Документи от Австрийското консулство от Солун. С., 1961.

Клайнер, Блазиус. История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г. С., 1977.

Маджаров, М., Спомени около епохата 1852–1877. С., 1942.

Македонски, Хр., Записки на Христо Н. Македонски 1852–1877. 3 изд. С., 1983.

Недков, Б., Браилските бунтове (1841–1842). Турски документи. – Във: В памет на академик Михаил Димитров. С., 1974.

Обретенов, Н., Спомени за българските въстания. (С характеристика, добавки и поправки от М. Арнаудов). 3 изд. С., 1983.

Орбини, Мавро, Царството на славяните 1601. Откъси (Съст. Надежда Драгова). Под ред., бел. и коментар Тодор Сарафов. С., 1983.

Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I. Освободительная борьба южных славян и России (1875–1877). Под ред. С. А. Никитин, В.Д. Конобеев, Ал. Бурмов, Н. Тодоров, Т. I. М., 1961; Т. II. М., 1964; Т. III. М., 1967.

Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съст. и ред. Н. Тодоров. С., 1953.

Публицистиката на Л. Каравелов до излизането на в. „Свобода" (1860–1869). Статии, дописки, писма. Издирил и подг. за печат акад. М. Димитров. С., 1957.

Публицистиката на Л. Каравелов. Издирил и подг. за печат акад. М. Димитров. Т. 1. С., 1958.

Раковски, Г.С., Няколко речи о събитии в Болгария в лето 1853 до лето 1856. – В: Българийо, майко мила. Под ред. на Г. Боршуков. С., 1967.

Романски, Ст., Австрийски документи по Нишкото българско въстание 1841 г. – Сб. НУНК, XXVI, 1910–1911.

Румелийски делници и празници от XVIII в. Авт. текст В. Мутафчиева. С., 1978.

Сапунов, Н., Дневник по съграждането първата българска в Цариград църква „Св. Стефан" 1847–1849. – Пер. сп., кн. 11, 1884.

Сборник по случай стогодишнината от Заверата 1835 г. С., 1935.

Славейков, П.Р., Съчинения в два тома под ред. на Цв. Македонска, предг. П. Динеков. С., 1969.

Снегаров, Ив., Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959.

Стоянов, В.Д., Исторически материали по нововъзраждането на българския народ. – Пер. сп. на Българското книжовно дружество, Средец, 1883, кн. VI.

Стоянов, З., Четите в България на Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., 1967.

Стоянова, Р., Документи за селското антифеодално въстание в Северозападна България през 1850 г. (Из държавния архив във Виена). – Изв. Инст. ист., 11, 1962.

Страшимиров, Д., Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. С., 1929.

Тилтбергер, Ханс, Пътепис. Превод М. Киселинчева, ред., предг. и бележки В. Мутафчиева. С., 1971.

Тодоров, Н., В. Трайков. Българи участници в борбата за освобождението на Гърция. С., 1970.

Трифонов, Ю., Зографската българска история. – Сб. БАН, кн. X, 1940.

Турски държавни документи за кърджалиите. – Сб. НУНК, XXII–XXIII, 1906–1907.

Турски извори за българската история. Под ред. Хр. Гандев и Г. Гълъбов., Т. I–II, С., 1959–1960.

Турски извори за историята на правото в българските земи, т. I, съст. Г. Гълъбов. С., 1961; т. II, съст. и комент. Б. Цветкова, С., 1971.

Феликс Каниц и Балканът. Превод на д-р Т. Иванов, т. I, С., 1932.

Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. Съст. и ред. Б. Цветкова. С., 1975.

Френски пътеписи за Балканите XIX в. Съст., ред. (с предг.) Б. Цветкова. С., 1981.

Хиндалов, Хр., Народни движения и въстания от предосвобожденската епоха според новооткрити турски официални документи. С., 1927.

Хиндалов, Вл., Принос към българската история. Видинското въстание през 1850 г. Новооткрити документи. – Год. Нар. библ. в София за 1924–1925 г., С., 1926.

Хитов, П., Моето пътуване по Стара планина. Букурещ, 1873 (IV изд., под ред. Св. Гюрова. С., 1962).

Христов, Хр., Н. Генчев. Българско възраждане. Христоматия по българска история. Ч. II. С., 1969.

Цветкова, Б., Френски дипломатически документи за българското национално революционно движение през 1867–1868 г. и четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. – Изв. държ. арх., кн. 11, 1966.

Цветкова, Б., Хайдутството в българските земи XV–XVIII в. С., 1971.

Църковен архив. Стъкмил Д. Мишев, кн. I–II, С., 1925 и кн. III. С., 1931.

Челеби, Евлия, Пътепис. Превод от османотурски. Съст. и ред. Стр. Димитров. С., 1972.

Шопов, Ат., Д-р Ст. Чомаков – живот, дейност, архива. – Сб. БАН, кн. XII, 1919.

Николай Генчев
БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

Българска, второ издание

Редактор	**Вера Гьорева**
Компютърна обработка	**Людмила Петрова**
Оформление на корицата	**Румен Харалампиев**
Формат	**16/60/90**
Обем	**58 п.к.**
Дадена за печат	**декември 2010**
Излязла от печат	**декември 2010**
Предпечат и печат	**Изток-Запад**

ИЗТОК ЗАПАД

1124 София, жк Яворов (до БТА)
тел.: 02/946 35 21, тел./факс: (02) 943 79 51
e-mail: iztok_zapad@mail.bg
iztok_zapad@abv.bg

www.iztok-zapad.eu

Николай Генчев (1931–2000) е български историк, член-кор. на БАН, професор, д-р на науките. Ректор на СУ (1989–1993). Носител на международната Хердерова награда (1989). Автор на десетки трудове в областта на новата и най-новата българска история.

Значителен принос в развитието на българската историография за Възраждането имат такива известни български учени като В. Априлов, Т. Бурмов, Ст. Заимов, Д. Маринов, Д. Кънчов, Ив. Шишманов. Списъкът ще бъде непълен, ако не прибавим името на Николай Генчев.

Макар да разполага със значителен научен потенциал, българската историография все още не е успяла да създаде цялостна научна концепция за Българското възраждане. Задълбочен учен-историк, Николай Генчев разглежда проблемите на възрожденската епоха с професионално умение и изключителна оригиналност. На основата на богат изворов материал, залегнал в основата на тази книга, той прави заявка за сериозен принос в осветляването на процесите на Българското възраждане.

Издателство „Изток-Запад“ готви за печат и „Очерци. Социално-психологически типове в българската история“ и „Левски“.

ISBN 954321761-0
9 789543 217618

25 лв.